

Головне управління культури і мистецтва
Київської міської держадміністрації

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 7

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Київ
Видавництво «КИЙ»
2007

ББК 63.6
К 38

Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва
20 грудня 2007 року
Випуск 7

Бібліотека
Музею історії
міста Києва

К $\frac{1805080000-22}{8825-2007}$ Без оголош.

ISBN 966-8825-39-2

*Ліфуса ДОБРИЙВЕЧІР,
вчений секретар Музею історії міста Києва*

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА ТА ЙОГО ФІЛІЇ У 2007 РОЦІ

Уже три з половиною роки в Музеї історії міста Києва немає експозиції. Четвертий і частково п'ятий поверхи «Українського дому» — ось та тимчасова територія, де нині базується музей столиці України. На превеликий жаль, ще й сьогодні в нас немає чіткої впевненості щодо подальшої долі такого вагомого культурно-просвітницького закладу, яким був Музей історії міста Києва на вул. П. Орлика, 8, з його цікавою, змістовною, історично-виваженою експозицією діючого музею.

Ці ностальгічні спомини усім зрозумілі, бо наступного року музею виповнюється 30 років. І всі ми, весь колектив музею, хотіли б нарешті вже мати діючий для відвідувачів музей з повноцінною експозицією, гідною і нашого славного міста, і його мешканців.

Відсутність музейної експозиції не перешкодила колективу продовжувати роботи з її створення. Активно проводилася робота з наукового комплектування музейної збірки. За минулий рік було зібрано, атрибутовано та здано до фондів музею близько 6000 одиниць зберігання з історії міста від найдавніших часів до сьогодення, 5000 з них — музейні предмети основного фонду. Серед них: матеріали з розкопок Вишгорода, речові предмети, знайдені під час розкопок україно-польської пошукової експедиції неподалік селища Биківня, матеріали сучасного розвитку міста.

У рідну домівку на Паньківську, 9 повернулася енциклопедія братів Гранат з домашнього робочого кабінету Михайла Грушевського, яку передав Історико-меморіальному музею Олесь Доріченко. Завдяки співпраці з депутатом Миколою Томенком до меморіальної частини повернулося і ліжко М. Грушевського.

До Музею історії міста Києва надійшов фотодокументальний матеріал про київсько-московські родинні і культурні зв'язки Дзегановських, Романових, Кузьмініх. З родинного архіву москвички Олени Рябініної було перенесено на електронні носії

35 сімейних фото. В результаті наукової атрибуції, проведеної разом з науковцями Державного музею В. Маяковського (Москва, Російська Федерація), було вперше виявлено оригінальні фото В. Маяковського разом з братами Кузьміними, киянами, родичами Дзегановських.

У музеї з'явилася ще одна філія.

Зусиллями відділу сучасності у співпраці з іншими підрозділами музею 18 травня 2007 року в Київській міській державній адміністрації було відкрито Музей подарунків, 300 експонатів якого було взято на державний облік, як складову фондів Музею історії міста Києва. Значну роботу проведено також і по створенню музею шістдесятництва: здійснено детальне ознайомлення зі збіркою, складено реєстр чотирьох тисяч музейних предметів, зібраних громадською організацією шістдесятників.

Проводилась також робота зі створення музеїв на громадських засадах: вже приймає відвідувачів Музей туалету, завершуються роботи з підготовки Музею Київського Палацу спорту тощо.

У 2007 році побачила світ довгоочікувана монографія Л. Успенської та Л. Горбенко «Григорій Світлицький (1872–1948). Сторінками життя і творчості», також вийшли друком: «Підземні споруди Києва» Т. Бобровського, «Київські мініатюри. Книга шоста» В. Ковалинського, «Монастири української православної церкви: Енциклопедический справочник. Том 1» В. Дятлова, видання «Михайло Грушевський. Твори. У 50 т.– Т. 4.– Кн.1» (упорядник С. Панькова).

Стабільно працювали всі філії музею, започатковані екскурсії до Державної резиденції по Банковій, 10 та до Музею подарунків у КМДА.

Протягом 2007 року проведено близько 2000 екскурсій, музей відвідало понад 90000 чоловік.

Відбулося 11 виставок. Цікавим є започаткований Музеєм М. Грушевського виставковий проект «Вернісажі у Грушевського», який на Паньківській, 9 відкрила спільна мистецька виставка Олеса Доріченка та Степана Ганжі «Як ми були ще козаками...» Цього року за цим проектом в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського відбулися 3 виставки. Цікавою була і виставково-експозиційна робота Музею М. Булгакова до

100-річчя від дня смерті Афанасія Булгакова, батька письменника. Привернула увагу відвідувачів і нещодавно відкрита в Музеї культурної спадщини виставка «Військова слава України (XVIII–початок XX ст.)» з приватної колекції родини Шереметьєвих.

Таким чином, у 2007 році Музеєм проведено чималу роботу з різних аспектів його діяльності. Це дозволяє з оптимізмом дивитись у майбутнє, і сподіватися, що питання про надання гідного приміщення для осередку історії історії та культури нашого Києва все-таки буде вирішено.

*Лариса ФЕДОРОВА,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України*

ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ МУЗЕЄЗНАВСТВО В КИЄВІ (кінець XIX — початок XX ст.)

Наприкінці XIX — на початку XX ст. пам'яткоохоронна діяльність громадських структур була спрямована, як правило, одночасно на всі об'єкти культурної спадщини — нерухомі (будинки, будівлі, споруди, пам'ятники) та рухомі (речові, документальні, мистецькі та інші). Водночас намітилася тенденція профільної структуризації, що виявлялося у створенні спеціалізованих товариств, які займалися певними типами і видами пам'яток історії і культури. Це стосується, зокрема, пам'яток археології, воєнної та військової історії, історії релігії і церкви. Останніми цілеспрямовано займалися церковно-археологічні товариства та комітети. За підрахунками російської дослідниці І. Комарової, їх нараховувалося в Російській державі 52¹. В Україні в досліджуваний період діяли: Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет у Кам'янці-Подільському (заснований 1865 р., з 1903 р. — Подільське церковне історико-археологічне товариство); Церковно-археологічне (з 1901 р. — Церковно-історичне й археологічне) товариство при Київській духовній академії (1872); Свято-Володимирське православне братство у м. Володимир-Волинському (1887); Волинське церковно-археологічне товариство в Житомирі (1894); Херсонське церковно-археологічне товариство (1904); Полтавський церковний історико-археологічний комітет (1906); Братство ім. князів

¹ Комарова И. И. Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX — начала XX в. // Археографический ежегодник за 1990 год. — М.: Наука, 1992. — С. 85–86.

Острозьких в Острозі (1906); Чернігівська церковно-археологічна комісія (1907); Харківське церковно-археологічне товариство (1912); Таврійське церковно-археологічне товариство у Сімферополі (1913); Сімферопольський церковно-археологічний комітет (1914) та ін. Майже всі вони мали або намагалися створити місцеві церковно-історичні музеї.

Товариства і комітети створювалися з метою збирання місцевих історичних пам'яток і розвитку в місцевому суспільстві, особливо в середовищі духівництва та вихованців духовних навчальних закладів інтересу до минулого країни та православної церкви. За статусом вони були громадськими організаціями, але регламентування їхньої діяльності було більш строгим, на відміну від інших товариств. Зі збільшенням їхньої чисельності виникла потреба координації роботи цих громадських формувань, тому в 1914 р. при Святійшому Синоді було створено Архівно-археологічну комісію, яка складалася з архівного та археологічного відділень. Вона підготувала постанову про створення церковно-археологічних товариств при всіх єпархіях, яким ставилося за мету вивчення церковної старовини та охорона пам'яток, що перебували у духовному відомстві, контроль за діяльністю церковно-археологічних комітетів. Церковно-археологічні товариства і комітети мали три основні напрями діяльності: 1) виявлення, опис та збереження речових і письмових пам'яток (архівів монастирів, духовних навчальних закладів, єпархіальних установ) і пам'яток архітектури (старовинних храмів, каплиць, цвинтарів тощо); 2) вивчення церковної історії та життя певного регіону; 3) популяризація історико-археологічних знань у середовищі духівництва. Видавнича справа не була обов'язковою складовою функціонування². Регіональні церковно-історичні товариства і комітети самі визначали, виходячи з місцевої специфіки, головні напрями своєї діяльності.

Провідне місце серед церковно-історичних громадських формувань в Україні безперечно займало Церковно-археологічне (Церковно-історичне й археологічне) товариство при Київській духовній академії, засноване 1872 р. разом із Церковно-археологічним музеєм. Статут товариства затверджено

² Там само.

Святійшим Синодом 31 січня 1873 р., у 1881 р. ухвалено доповнення до нього. Товариство ставило за мету розробку богословської науки з церковно-історичних і археологічних проблем, а також збирання, обстеження і збереження пам'яток церковної старовини та історії. Кошти товариства складалися з відсотків від його недоторканного капіталу, продажу видань, добровільних внесків членів, добродійних пожертв. До його складу могли приймати осіб, які не належали до академічної корпорації.

1882 р. до складу товариства входило 158 членів³, 1903 р.— 193 члени; 1915 р.— 16 почесних, 135 дійсних членів, 22 члени-кореспонденти, загалом — 175 осіб, а також покровитель, попечитель і голова, обов'язки якого виконував ректор академії. У числі членів були викладачі Київської духовної академії Д. Богdashевський (з 1887 р.), О. Булгаков (з 1887 р.), О. Глаголев (з 1899 р.), С. Голубев (з 1874 р.), М. Гроссу (з 1902 р.), М. Дроздов (з 1876 р.), В. Екземплярський (з 1902 р.), В. Завитневич (з 1884 р.), І. Корольков (з 1874 р.), П. Кудрявцев (з 1897 р.), П. Лашкарьов (з 1882 р.), П. Ліницький (з 1873 р.), В. Певницький (з 1872 р.), М. Петров (з 1872 р., секретар товариства, завідувач музею), В. Попов (з 1907 р.), В. Рибинський (з 1892 р.), О. Розов (з 1873 р., скарбник), Ф. Титов (з 1891 р.), а також відомі українські та російські вчені, колекціонери, культурно-громадські й церковні діячі: Д. Айналов (з 1903 р.), В. Антонович (з 1874 р.), Д. Багалій (з 1893 р.), М. Бережков (з 1899 р.), М. Біляшівський (з 1891 р.), В. Гошкевич (з 1899 р.), В. Іконников (з 1903 р.), Н. Кондаков (з 1903 р.), І. Линниченко (з 1915 р.), О. Маркевич (з 1889 р.), В. Ніколаєв (з 1882 р.), Г. Павлуцький (з 1903 р.), А. Прахов (з 1881 р.), С. Світославський (з 1909 р.), Ю. Сіцинський (з 1887 р.), І. Сікорський (з 1897 р.), В. Тарновський, Б. Ханенко (обидва — з 1894 р.), Н. Шараївський (з 1903 р.) та інші. Почесними членами було обрано історика В. Ключевського (1899 р.), голову Московського археологічного товариства П. Уварову (1890 р.).

³ *Петров Н. И.* Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882)/Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии.— К., 1883.— Вып. 1.— С. 3.

З 1881 р. товариство влаштовувало щомісячні читання наукових рефератів не лише з церковної археології, а й з інших галузей академічної науки, що викликало необхідність внесення змін до статуту та назви товариства. Новий статут було затверджено Святійшим Синодом 1901 р., й відтоді воно отримало назву Церковно-історичне та археологічне товариство. Прочитані лекції і дослідження публікувалися в «Трудах Киевской духовной академии», «Чтениях» товариства (у 1883–1916 рр. видано 14 випусків). Воно видавало щорічні звіти про свою діяльність (1874–1916 рр., т. 1–39). Його члени брали участь в археологічних з'їздах, обстеженні нерухомих пам'яток і церков, порушували клопотання про їх реставрацію (зокрема, Софії Київської та Золотих воріт), надавали консультації з досліджуваних проблем, брали участь у розробці внесеного до законодавчих органів проекту «Положення про охорону старожитностей», допомагали в атрибуції нових надходжень до музею, брали участь у комплектуванні музейних збірок, були дарувальниками музею, на матеріалах якого опублікували низку статей і окремих видань.

7 червня 1873 р. професор П. Лашкар'єв виступив на засіданні товариства з пропозицією створити комісію з метою обстеження київських храмів і опису церковних старожитностей, що в них зберігаються, мотивуючи це тим, що церковні пам'ятки Києва ще не повністю обстежені та описані. Члени товариства, розподіливши між собою храми, до кінця року зробили описи і передали їх на розгляд товариства, яке звернулося до настоятелів церков та ігуменів монастирів і одержало від деяких з них речі церковного ужитку, які поповнили музейне зібрання⁴. Члени товариства збирали також відомості про цінні пам'ятки церковних і монастирських ризниць у межах Київського духовно-навчального округу, звертаючись потім до єпархіального керівництва з проханням про їх передачу музею. Однак не завжди щастило дійти порозуміння з вищими церковними ієрархами, тому поступово товариство почало збирати для музею не

⁴ *Крайній К. К.* Київське церковно-історичне та археологічне товариство, 1872–1920//Лаврський альманах: збірник наукових праць. Випуск 4. Спецвипуск 1.— К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2001.— С. 18.

лише місцеві церковні пам'ятки, а всі, які пропонувалися і будь-якого походження.

На початку 1879 р. Київська духовна академія одержала розпорядження Святійшого Синоду від 20 грудня 1878 р. (9 січня 1879 р.), згідно з яким Церковно-археологічне товариство мало здійснювати нагляд за виправленням, переробкою та знищенням культових споруд у найближчих до Києва єпархіях. До товариства зверталися церковні ієрархи з багатьох українських єпархій, але воно мало змогу виконати покладене на нього завдання і відрядити фахівців тільки за умови оплати витрат єпархією. Це звузило коло його діяльності, яка поширювалася переважно на Київ та його околиці.

На першому етапі свого існування Церковно-археологічне товариство виконувало роль комісії з прийому речей до музею. Після ухвалення нового статуту 1881 р. його діяльність значною мірою пожвавилася. Найбільше це виявилось у практичній науковій роботі. З його членів було утворено спеціальні комісії, які досліджували собор Успіння Пресвятої Богородиці та Свято-Троїцьку церкву Києво-Печерської лаври під час проведення в них реставраційних робіт, спостерігали за проведенням таких робіт в Андріївській церкві та соборі Святої Софії. За дорученням Святійшого Синоду 1882 р. спеціальна комісія із членів Церковно-археологічного товариства обговорювала проект внутрішнього оздоблення Володимирського собору в Києві і доручила своєму члену, професору А. Прахову, розробити ескізи та креслення п'яти іконостасів та розпису інтер'єрів собору, а також підготувати кошторис запланованих робіт. У червні 1883 р. А. Прахов виконав доручення товариства, але під час розгляду кошторису дехто з його членів не погодився з високою вартістю проекту. Справа затягнулася до 1884 р., коли, за підтримки Імператорської археологічної комісії, Святійший Синод схвалив проект А. Прахова.

На початку ХХ ст. діяльність з обстеження пам'яток фактично припинилася, члени товариства здебільшого займалися теоретичними дослідженнями. Коли в липні 1909 р. управління Київського удільного округу запропонувало йому нагляд за спорудами, що збереглися від замка князів Острозьких у

м. Острозі, воно відмовилося взяти на себе обов'язок його збереження від руйнації, пояснюючи це браком коштів⁵.

На наш погляд, причина полягала не лише в цьому. Охорона нерухомої спадщини не стала пріоритетним напрямом роботи Церковно-археологічного товариства. А на початку ХХ ст. у Києві вже працювали Київський відділ Імператорського Російського військово-історичного товариства, яке переймалося пам'ятками військової історії, та Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, яке ставило за мету збереження усіх видів і типів пам'яток історії та культури в Україні. У 1915 р. Ф. Титов і С. Чернишов були делеговані в Комісію, ініційовану Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва, яка займалася питаннями відновлення стародавніх назв деяких місцевостей Києва.

Найбільшу увагу Церковно-археологічне товариство приділяло науковому вивченню й опису пам'яток. Про це свідчать публікації його членів у «Трудах Киевской духовной академии». В них опубліковано доповіді про окремі архітектурні, археологічні та історичні пам'ятки й місцевості, зокрема: С. Голубєва — про деякі пам'ятки старовини волинської єпархії, з історії Трьохсвятительської церкви у Києві, історико-топографічні замітки про стародавній Київ⁶, В. Гошкевича — про замок князя Симеона Олельковича і літописний Городок під Києвом⁷; В. Завитневича — про археологічне значення землі дреговичів і про київську давньоруську церкву Богородиці Пирогощі⁸; П. Лашкар-

⁵ Там само.— С. 21–22, 27.

⁶ Голубев С. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях волынской епархии.— Труды Киевской духовной академии.— 1876.— № 3.— С. 615–631; № 4.— С. 215–227; *Його ж.* К истории киевской Трьохсвятительской церкви за вторую половину XVII столетия//Там само.— 1899.— № 1.— С. 105–142; *Його ж.* Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве//Там само.— 1899.— № 12.— С. 574–599; 1904.— № 12.— С. 668–692.

⁷ Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городок под Киевом. (Доклад действительного члена Киевского церковно-археологического общества В. Гошкевича, читанный в заседании Общества 18 сентября 1889 г.)//Там само.— 1890.— № 2.— С. 228–254.

⁸ Завитневич В. З. Область дреговичей, как предмет археологического исследования//Там само.— 1886.— № 8.— С. 569–603; *Його ж.* К вопросу о происхождении названия и о местоположении Киевской церкви «Святой Бого-

она — про історичну місцевість Церковщина, руїни церкви св. Симеона і Копирів кінець у Києві, рештки стародавніх споруд Києво-Печерської лаври⁹; П. Лебединцева — про відновлення собору Святої Софії в 1843–1853 рр.¹⁰; І. Малишевського — про придорожні хрести¹¹; П. Орловського — про поховання в соборі Святої Софії у Києві митрополитів Київських і Галицьких Рафаїла (Заборовського) і Арсенія (Могилянського)¹²; М. Оглоблина — про старожитності собору Святої Софії у Києві¹³; М. Петрова — про церкву святих Бориса і Гліба, Грецький Катерининський монастир, Володимирський собор у Києві, стінопис собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, історико-топографічні нариси стародавнього Києва¹⁴; М. Смирнова — про фрескові зображення на сходах до хорів

дици Пирогощей»//Там само.— 1891.— № 1.— С. 156–164; 1895.— № 6.— С. 277–326.

⁹ *Лашкарев П. А.* Дача Києво-Братского монастыря «Церковщина»//Там само.— 1899.— № 3.— С. 473–481; *Його ж.* Развалины церкви св. Симеона и Копырев конец древнего Киева (с планами Киева до XVIII в. и церкви на Кудрявце)//Там само.— 1879.— № 5.— С. 96–121; *Його ж.* Остатки древних зданий Киево-Печерской лавры//Там само.— 1883.— № 1.— С. 119–128.

¹⁰ *Лебединцев П.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг.//Там само.— 1878.— № 8.— С. 366–403; № 12.— С. 495–526.

¹¹ *Мальшевский И.* О придорожных крестах//Там само.— 1865.— № 11.— С. 323–428.

¹² *Орловский П.* Погребения Киевских митрополитов Рафаила Заборовского, скончавшегося 22 октября 1747 года, и Арсения Могилянского, скончавшегося 8-го июня 1770 года//Там само.— 1904.— № 7.— С. 457–467.

¹³ *Оглоблин Н.* Древности и достопримечательности в Киево-Софийском соборе//Там само.— 1874.— № 8.— С. 397–427.

¹⁴ *Петров Н. И.* Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь//Там само.— 1895.— № 7.— С. 478–508; 1896.— № 2.— С. 253–283; № 3.— С. 333–364; *Його ж.* Греческий Екатерининский монастырь в Киеве//Там само.— 1896.— № 1.— С. 55–112; *Його ж.* Из истории киевского Владимирского собора//Там само.— 1898.— № 12.— С. 550–589; *Його ж.* Об украшении стенописи великой церкви Киево-Печерской лавры//Там само.— 1900.— № 4.— С. 579–610; № 5.— С. 40–70; *Його ж.* О новом росписании стен великой церкви Киево-Печерской лавры//Там само.— 1901.— № 2.— С. 227–296; *Його ж.* Историко-топографические очерки древнего Киева//Там само.— 1896.— № 5.— С. 10–128; № 6.— С. 239–260; № 7.— С. 412–452; № 9.— С. 97–134; № 11.— С. 364–386; 1897.— № 2.— С. 238–269; № 3.— С. 429–453; № 4.— С. 573–599; № 6.— С. 277–295; № 7.— С. 425–440; *Його ж.* О росписании стен и вообще об украшении киевского Владимирского собора//Там само.— 1899.— № 5.— С. 17–42; № 6.— С. 263–286; № 7.— С. 289–320.

собору святої Софії у Києві¹⁵; Й. Троїцького — про київський Пустинно-Микільський монастир¹⁶; К. Фоменка — про печерні храми в Криму¹⁷ та інших.

Постійним об'єктом піклування членів товариства був його музей — перший музей такого типу в Російській імперії. Ідея його заснування мала основу в Статуті духовної академії 1869 р., яким передбачалося впровадження викладання церковної археології як науки самостійної і заснування вчених товариств для розробки і видання джерел християнського віровчення. 1871 р. за дорученням Ради академії було розроблено проект створення Церковно-археологічного музею «з метою збереження церковних старожитностей та більш твердого й ґрунтовного вивчення церковної археології»¹⁸. 1872 р. музей почав діяти, але його статут був затверджений Святійшим Синодом пізніше — 31 січня 1873 р. Перший голова товариства — єпископ, ректор академії Філарет (Філаретов) упродовж 1867—1868 рр. зібрав власним коштом колекцію портретів діячів академії (засновники, будівничі, благодійники, викладачі й вихованці), що налічувала 118 оригіналів і копій, представлених у портретній залі академії. Він запросив до участі у товаристві духівництво Київської єпархії, яке діяльно допомагало у поповненні музейного зібрання. За шість років головування Філарета (Філаретова) воно збільшилося на 5652 предмета. Він сам пожертвував музею всі власні стародавні й цінні предмети — колекцію ікон, придбану ним 1876 р. у московського купця А. Сорокіна за 13 тис. крб. (з них 10 тис. крб. пожертвувало на цю закупку доброчинниця В. Львова), що пізніше одержала назву Філаретівської. За його пропозицією було утворено комісію для розробки проекту розміщення музейної експозиції у приміщенні

¹⁵ *Смирнов Н.* Фресковые изображения по лестницам на хоры Киево-Софийского собора 1871//Там само.— № 3.— С. 554–591.

¹⁶ *Троицкий И.* Киево-Печерский Пустынно-Николаевский монастырь//Там само.— 1878.— № 9.— С. 590–636; № 12.— С. 527–579.

¹⁷ *Фоменко К.* Пещерные храмы в Крыму//Там само.— 1884.— № 11.— С. 385–409.

¹⁸ *Петров Н. И.* Преосвященный Филарет Рижский, как первый председатель Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии//Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии.— 1883.— Вып. 1.— С. 2.

т. зв. Мазепиного корпусу академії. До її складу увійшли С. Голубєв, Т. Кибальчич, П. Лашкарєв, І. Малишевський, М. Петров, Ф. Смирнов. Голова — протоієрей П. Лебединцев. Проект затверджено у квітні 1878 р.¹⁹

1878 р. музей відкрився для огляду, ставши першою у Києві музейною установою, доступною для широкого кола відвідувачів. Після того як музей обікрали в 1911 р., його закрили для сторонніх відвідувачів. Відповідно до змін, внесених до статуту товариства в 1881 р., музей було відділено від академічної бібліотеки, де він спочатку розміщувався, й підпорядковано товариству. Йому було передано цінні в науковому значенні книги, рукописи і речі академічної книгозбірні, загалом 1062 одиниці (окрім книг, рукописів і актів Почаївської лаври, що утворювали окрему колекцію). Музей розмістили на першому поверсі старого академічного (т. зв. Мазепиного) корпусу на території Братського Богоявленського монастиря²⁰.

Музейне зібрання комплектувалося шляхом передачі старожитностей із церковних ризниць і бібліотек, закупівлі пам'яток коштом товариства у приватних осіб, пожертв приватних осіб (вони складали найбільшу кількість надходжень), обміну дублетів. Зі зміною статуту обмін як засіб поповнення колекцій припинився, а закупівля відбувалася вкрай рідко, оскільки музей існував лише на добровільні внески, грошової допомоги від держави не одержував. Саме завдяки добровільним жертвам музейне зібрання збагатилося найціннішими колекціями християнських старожитностей. Щорічно від 40 до 70 дарувальників передавали музею та його бібліотеці церковні старожитності та видання. Тільки за перше десятиріччя таких дарувальників було 377. Серед них були члени Церковно-археологічного та інших товариств, окремі вчені, священики, вчені архівні комісії, музеї, бібліотеки та ін. За перше десятиліття існування музею його

¹⁹ Там само.— С. 12–14; *Крайній К.* Київський церковно-археологічний музей. Історія і доля//Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр./Колектив авторів.— К.: [Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник], 2002.— С. 7.

²⁰ Список редких и ценных священных предметов, находящихся в шести комнатах и галерее Киевской духовной академии. 16 февраля 1896 г.— ЦДАУК, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 66–67.

збірка поповнилася на 13 тис. предметів. Вона не обмежувалася колекціями церковної старовини, була багатоаспектною, містила матеріали з багатьох країн світу, що відображали християнські і дохристиянські вірування та мистецтва. Серед них — найбагатша в країні колекція ікон різних країн і шкіл, серед яких були рідкісні синайські та афонські ікони, написані восковими фарбами; археологічні знахідки з Єгипту, Греції, причорноморських грецьких колоній; скіфські і сарматські предмети; старожитності доби кам'яного, залізного, бронзового віків з різних губерній Російської імперії; давньоруські знахідки; предмети язичницького культу тощо. Значну частину колекцій становили культові предмети високої художньої та історичної цінності, портрети церковних діячів, стародруки, акти, грамоти і рескрипти Київської духовної академії; монети і медалі, стародруки, цінне зібрання книжок, акварелей, гравюр, фотографій церковних і монастирських споруд, скульптур. До музею надходили й цінні меморіальні предмети.

У перше десятиліття надійшли молотки-топірці доби кам'яного віку; колекція кременевих і залізних стріл і знарядь із Остерського повіту Чернігівської губернії; золоте і срібне кільця, глиняна посудина і кілька залізних речей — від поміщика М. Тарнавського; колекція японських ідолів та інших речей від члена Японської православної місії, архимандрита Анатолія (Тихая); невелика колекція калмицьких рукописів — від учителя Астраханської семінарії; колекція приналежностей сучасного єврейського релігійного побуту — від Т. Вержбицького; колекція римських монет — від єпископа Астраханського Євгенія (Шершила); кілька рукописів, у т. ч. «Четья» 1489 р., написана в м. Кам'янці — від Я. Андрієвського; розкольницькі справи з архіву покійного митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького Григорія (Постникова) тощо. В результаті роботи з обстеження й опису київських храмів до музейного зібрання потрапили відбитки зі старих гравірувальних дощок друкарень Києво-Печерської та Почаївської лавр, ікони зі складів собору Святої Софії у Києві і ніжинського Благовіщенського монастиря, із Харківської духовної консисторії, зі складу при Святійшому Синоді. Збиралися й відповідні профільні археологічні знахідки в Україні. Оригінальні матеріали передавали Імпера-

торська академія мистецтв (відбитки з гравірувальних дощок, гіпсові зліпки), Московське товариство любителів духовної про-світи (200 ікон), Імператорське російське, Московське і Хор-ватське археологічні товариства, Історичне товариство Несто-ра-Літописця та ін. Вже у перші роки музею було передано колекції палестинських, моавітських, єгипетських та кіпрських старожитностей і монет (загалом — 381 одиниця) від настояте-ля Російської духовної місії в Єрусалимі, архімандрита Анто-ніна (Капустіна), який був випускником Київської духовної ака-демії. Він подарував музею і давні рукописи, серед яких були Київські глаголичні листки. Надійшли колекції святинь і старо-житностей відомого мандрівника по святих місцях і духовного письменника А. Муравйова — передані у червні 1876 р. його племінником В. Муравйовим; єгипетських ідолів та інших східних старожитностей — передані у 1885 р. за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського); російських ікон, хрестів, образків і хрестиків, подарована О. Демидовою, княгинею Сан-Донато в грудні 1888 р. (була придбана її чоловіком у фран-цузького інженера Траншера, який брав участь у будівництві київського залізничного моста); антимінси та інші предмети цер-ковного вжитку — від колишнього ректора академії, архієпис-копа Холмсько-Варшавського Леонтія (Лебединського), єпис-копа Кишинівського Павла (Лебедева), від єпископа Катерино-славського і Таганрозького Феодосія (Макаревського); ламаїські та шаманські приналежності релігійних культів, зібрані єписко-пом Люблінським Модестом (Стрельбицьким) у Сибіру під час його перебування на посаді ректора Іркутської семінарії; де-в'ять томів рисунків графа М. Толстого, зроблених ним з різних рукописних, рідкісних книг та предметів; колекція грузинських монет та інших кавказьких старожитностей, зібрана генерал-лейтенантом О. Комаровим. У квітні 1901 р. до музею надійшла збірка стародубського дворянина В. Фальковського, що вклю-чала 128 священних предметів: ікони, богослужбові книги, хре-сти, складні, облачення священнослужителів тощо. У 1904 р., за рішенням Київської духовної консисторії, було передано з київ-ської Олександро-Невської церкви (містилася в сучасному Ма-ріїнському парку, не збереглася) подаровані свого часу митро-политом Київським Петром (Могилою) церкві Спаса на Бере-

стові в Києві срібні напрестольний хрест і чашу, Євангеліє львівського друку у срібному окладі з написами дарувальника, а також ризу та єпитрахиль з вишивкою 1653 р. з ризниці храму²¹. 1910 р. Київський митрополичий дім подарував значну колекцію портретів царствених осіб, київських ієрархів та інших святителів починаючи з XVIII ст. та срібляний посуд церковного вжитку від XVII ст.²² Водночас комплектування відбувалося доволі однобоко, надходження з регіонів України, з повітових та сільських церков були одиничними. 1901 р. «Археологическая летопись Южной России» в інформації про діяльність товариства дорікала йому за те, що воно не організувало поїздки по провінції з метою реєстрації і збирання предметів для музею, збереження цінних зразків іконопису та предметів церковного вжитку²³.

1897 р. музейне зібрання налічувало 24 893 одиниці зберігання На початку XX ст.— 35 тис. пам'яток (не враховуючи рукописів і книжок). Динаміка надходжень до музею впродовж 1899–1915 рр. простежується за опублікованими звітами товариства: 1899 р.— 665 предметів, 1901 р.— 594, 1903 р.— 497, 1905 р.— 302, 1906 р.— 115, 1907 р.— 329, 1908 р.— 204, 1909 р.— 178, 1910 р.— 317, 1911 р.— 177, 1912 р.— 129, 1914 р.— 137, 1915 р.— 208 одиниць²⁴.

Колекції було систематизовано у 12 відділів. 1) Первісні та історичні старожитності, переважно язичницькі. У відділі були представлені єгипетські (мумія, бронзові та теракотові статуетки), фінікійські (бронзовий і 27 глиняних ідолів), кіпрські (350

²¹ Выписка из заседания Киевской духовной консистории. 4 декабря 1904 г.— ЦДАУК, ф. 127, оп. 1056, спр. 248, арк. 1–3.

²² *Петров Н. И.* Коллекция портретов и других вещей, переданная в 1909 году в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из Киевского митрополитского дома.— К., 1910.— 13 с.

²³ Церковно-археологическое общество при Киевской духовной академии // Археологическая летопись Южной России.— 1901.— Т. III.— С. 85–86.

²⁴ *Петров Н. И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— К., 1897.— С. 2; Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1899 год // Труды Киевской духовной академии.— 1900.— Т. I; Отчет Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии за 1901... 1915 гг.— К., 1901–1916.

глиняних статуєток, глиняний і скляний посуд, бронзові прикраси, бронзові і залізні предмети домашнього вжитку), греко-римські (глиняні фрагменти, статуєтки, посуд, металеві скульптури, різьблені камеї, фрагменти мозаїчної підлоги), із грецьких колоній Причорномор'я (глиняні посуд і статуєтки, скляні посудини, бронзові і залізні стріли), скіфські пам'ятки (глиняний посуд, бронзові прикраси і стріли, мечі); старожитності з розкопок на території Давньоруської держави кам'яного, бронзового і залізного віків — кавказькі, із Волинської, Воронежської, Чернігівської, Полтавської, Київської й інших губерній та Києва; єврейські пам'ятки греко-римського періоду і сучасні (глиняний і скляний посуд, кахлі, пергамент, сувої та середньовічні релігійні приналежності); ламайські, китайські і японські культові приналежності.

2) Зліпки і знімки архітектурних споруд, будівельні матеріали, гравіювальні дошки і зразки акварелей, гравюр і літографій. У відділі сформували кримські і частково християнські та інші старожитності, переважно у гіпсових зліпках. Церковно-будівельні матеріали і пам'ятки складали цегла, шиферні деталі, фрагменти гробниць, колон, фресок, плитки, кахлі. У відділі комплектувалися акварелі і креслення церков, фресок, ікон. Тут зберігалися ксилографічні й мідні гравірувальні дошки з Почаївської лаври, київські і почаївські гравюри і знімки з них; відбитки з гравірувальних дощок, що зберігалися в Імператорській академії мистецтв; гравюри і літографії з різних місць, у т. ч. з Києва.

3) Муравйовська колекція старожитностей і святинь (за ім'ям А. Муравйова) — загалом 108 номерів, 190 предметів. До збірки входили: модель єрусалимського Воскресенського храму; ікони — одна із слонової кістки і 55 дерев'яних ікон і хрестів, переважно візантійських, IX—XVIII ст., шість західних ікон, з яких дві кам'яні; грецький горіховий кіот з іконами, ковчег, лампадки, альбом креслень, рисунків і зніmkів з Палестини, Синаю, Мири Лікійської; ікони, ескізи і гравюри російських і західних художників, знімки зі священних зображень та ікон та інші предмети з глини, дерева, металу. У колекції були такі унікальні пам'ятки мистецтва, як мініатюра із зображенням апостола Павла з пергаментного рукопису приблизно IX ст. невідомого походження і фрагмент святців XI ст. (обидві втрачені).

4) Приналежності християнського богослужіння і обрядів: картини, корогви, плащаниці (у т. ч. грецька, одна — пензля художника В. Боровиковського), антимінси грецькі, румунські, південнослов'янські, російські, українські, православні та греко-католицькі; різьблені царські врата, дарохранительниці, потири — дерев'яні, срібні, мідні і олов'яні, святині і принадлежности престолу і жертовника, шиті воздухи починаючи від XVI ст., священницькі облачення, хрести, весільні вінці, світильники, лампадки, частки мощів тощо.

5) Ікони, образки і хрестики з різних місць. До збірки відділу входила і колекція грецьких і східних ікон, одержана за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського). Серед 42 візантійських ікон V—XI ст. були чотири енкаустичні образи VI і VII ст. Ця колекція була найціннішою частиною зібрання музею²⁵.

Відділ включав 16 ікон новгородського і московського письма XVI ст. зі складів при Святійшому Синоді і 62 образи XVII—XVIII ст., подаровані Московським товариством любителів духовної освіти; українські ікони XVI—XVIII ст.; збірні колекції ікон різних шкіл та з різних місць, хрестиків, енкалпіонів, медальйонів, металевих образків і привісок до ікон, а також колекцію російських ікон, хрестів, образків і хрестиків переважно XV—XVIII ст. — загалом 208 предметів, подаровану О. Демидовою, княгинею Сан-Донато. У складі останньої колекції був хрест, яким, за переказом, Сергій Радонезький благословив князя Дмитрія Донського перед Куликовською битвою 1380 р.

6) Філаретівська (колишня Сорокінська) колекція ікон, придбана у купця А. Сорокіна колишнім ректором Київської духовної академії. До неї входили зразки іконопису XIV—XIX ст., переважно північно-східного письма Із 222 номерів 8 мали срібні оклади, 2 — перлові ризи. Колекція налічувала 232 одиниці.

7) Картини і портрети.

8) Статуї і статуетки — мармурові, глиняні, дерев'яні.

²⁵ Петров Н. И. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— Вып. I. Коллекция синайских и афонских икон преосвященного Порфирия Успенского.— К.: Типографская школа печатного дела, 1912.— С. 5.

9) Пам'ятки медальєрного мистецтва: монети і медалі та ін.

10) Зразки письма і друку: грамоти російських царів та імператорів, польських королів, гетьманські універсали (І. Брюховецького, І. Виговського, І. Мазепи, Д. Многогрішного, К. Розумовського, І. Самойловича, І. Скоропадського, П. Тетері, Б. і Ю. Хмельницьких); царські, імператорські і великокнязівські грамоти та рескрипти Київській академії і Церковно-археологічному товариству при ній; зразки старовинних ділових паперів; деякі російські апокрифічні твори; рукописи і фрагменти палеографічних пам'яток. У відділі збиралися поряд з оригіналами і копії документальних матеріалів.

Колекція рукописів музею була однією з найцінніших у його зібранні і налічувала 1600 одиниць зберігання. В експозиції була представлена лише його частина. Інша, більша за кількістю, зберігалася у приміщенні бібліотеки академії. У ній були представлені зразки письма починаючи від III тис. до н. е. (асиро-вавилонські клинописні таблички). Серед рукописів були надзвичайної цінності матеріали: Харатейське XI ст. і Нікомідійське XIII ст. Євангелія, Київський Міссал X—XI ст.

11) Леопардівська колекція. Була передана трьома частинами — у 1894 і 1895 рр. самим власником — відомим колекціонером М. Леопардовим, у листопаді 1895 р. — нащадками. Включала плащаниці, ікони, хрести, скульптуру, церковне шитво, потири, дароносиці, вінці, образки, складні, хрестики і медальйони, портрети і картини; археологічні предмети — сережки, підвіски, брошки, браслети, персні з різних місць; вази, кавказьку зброю, монети. Загалом збірка налічувала 9050 предметів, з яких церковних старожитностей — 620, нумізматики — 7343 одиниці. Матеріали збиралися власником з розкопок В. Антоновича, М. Біляшівського, Я. Волошинського, купувались у нумізмата С. Бодилевського, торговців антикваріатом, у жителів міста. Власник вивчав своє зібрання, опублікував за участю М. Петрова кілька збірників зі статтями і знімками цінних предметів. Крім того, він заповів на утримання музею 3 тис. крб., що дозволило запровадити посаду помічника завідувача музею²⁶.

²⁶ Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках. Серия вторая. — К.: Типография С. В. Кульженко, 1891. — Вып. I; К.: Типография С. В. Кульженко, 1891. — Вып. II; К.: Типография С. В. Кульженко, 1891. — Вып. III и IV.

12) Бібліотека музею зберігала невелику кількість старовинних книжок і рукописів, фотографії, акварелі, гравюри, видання з історії та археології²⁷.

Експозицію було розгорнуто в шести кімнатах і галереї Мазепиного корпусу. Її структура відповідала систематизації за відділами. Станом на 1896 р. експонувалося 21167 музейних предметів. Систематизація зібрання музею не відрізнялася чіткими принципами класифікації предметів. Тут застосовувався і предметний, і тематичний принципи, і формування колекцій за фондоутворювачами.

Постійно проводилася робота з вивчення, атрибуції й систематизації музейних предметів, до чого залучалися провідні наукові сили держави. Наприклад, в атрибуції колекції ікон Порфірія (Успенського) брали участь професори П. Лашкарьов і А. Прахов, в 1901 р. вона вивчалася відомими російськими мистецтвознавцями — професором Д. Айналовим і академіком Н. Кондаковим. Опубліковані ними 1902 р. описи та аналіз найдавніших ікон збірки Порфірія (Успенського) стали сенсацією у середовищі вчених-візантологів. Деякі з предметів висилалися для дослідження до наукових установ та окремим ученим. Наприклад, глаголичний рукопис, що експонувався на виставці III Археологічного з'їзду в Києві, було вислано згодом академіку І. Срезневському до Санкт-Петербурга і видано у «Записках» Академії наук.

За кількістю, цінністю та різноманітністю музейних предметів зібрання Церковно-археологічного музею вважалося одним з найкращих у Європі і кращим у Російській імперії. За прикладом київського музею було засновано аналогічні музеї при Санкт-Петербурзькій та Московській духовних академіях, покладено початок епархіальному музею в Чернігові. Одночасно музей виконував і широкі навчальні функції.

З 1874 р. здійснювався систематичний опис відділів і колекцій музею та окремих предметів, з 1875 р. в «Известиях Цер-

²⁷ Список редких и ценных священных предметов, находящихся в шести комнатах и галерее Киевской духовной академии. 16 февраля 1896 г.— ЦДАУК, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 66–67. *Петров Н. И.* Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.— К., 1897.— 2-е изд.

ковно-археологического общества» публікувалась інформація про нові надходження до музейної збірки. Найбільше було вивчено й видруковано рукописів. На матеріалах музею члени товариства писали реферати, з якими виступали на загальних зборах, готували статті для багатьох періодичних видань. Студенти академії використовували їх у творах на отримання Євгенієво-Рум'янцевської премії²⁸.

Визначальну роль у розбудові та діяльності музею відіграв Петров Микола Іванович (1840–1921) — літературознавець, професор Київської духовної академії, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1916 р.), академік УАН (з 1918 р.). У 1878 р. Церковно-археологічне товариство, в якому він виконував обов'язки секретаря, обрало його завідувачем музею. На цій посаді М. Петров залишався аж до закриття академії в 1920 р. Він мав лише одного помічника — професора В. Прилуцького. М. Петров здійснив наукову систематизацію, атрибуцію численних предметів музейного зібрання. Завдяки його дослідженням музейних колекцій та їх публікації вони вводилися до широкого наукового і суспільного обігу. Досить перелічити лише деякі його публікації і видання: «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (К., 1897; 2-ге вид.); «Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (К., 1912–1915.— Вип. 1–5); «Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии» (У 3-х т.— К., 1875, 1877, 1879); «Муравьевская коллекция в Церковно-археологическом музее при Киевской духовной академии» (Труды Киевской духовной академии.— 1878.— № 7); «Японская коллекция в Церковно-археологическом музее» (Киевские епархиальные ведомости.— 1881.— № 12); «Коллекция древних восточных икон и образчиков древней книжной графики, завещанная преосвященным Порфирием (Успенским) Церковно-археологическому обществу при Киевской духовной академии» (Труды Киевской духовной академии.— 1886.— № 9, 10); «Коллекция древних предметов и

²⁸ Петров Н. И. Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882)/Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии.— 1883.— Вип. 1.— С. 1–28.

монет, пожертвованная Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии почетным членом Церковно-археологического общества при сей академии Н. А. Леопардовым» (К., 1895) та ін.²⁹ Його праці високо поцінювали сучасники. За «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии» (1897 р., 2-ге вид.) і «Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве» (Вип. 1–3; 1892, 1897, 1904 рр.) вченого було відзначено великою золотою медаллю Імператорського археологічного товариства. Професор Є. Рєдін писав про його наукові праці: «Це — цінний матеріал для майбутнього історика давньоруського і зокрема південно-руського мистецтва»³⁰.

Історію деяких окремих музейних пам'яток та їх опис опублікували члени Церковно-археологічного товариства В. Березин³¹, Г. Булашев³², О. Дмитрієвський³³, П. Пилаєв³⁴, Ф. Смирнов³⁵.

²⁹ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 64–76; Оп. 1056, спр. 248, арк. 3; Микола Іванович Петров (1840–1921)//Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства у Києві.— К.: Держвидав України, 1921.— № 1.— С. 134–136.

³⁰ Рєдин Е. К. Профессор Н. И. Петров (По поводу исполнившегося тридцатилетия его ученой деятельности//Археологическая летопись Южной России.— 1904.— № 4–5.— С. 127.

³¹ Березин В. Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии//Труды Киевской духовной академии.— 1881.— № 7.— С. 1–24; № 8.— С. 25–76; № 9.— С. 77–81.

³² Булашов Г. Месяцесловы святых при рукописных богослужебных книгах Церковно-археологического музея//Труды Киевской духовной академии.— 1882.— № 6.— С. 1–32; № 7–8.— С. 33–92.

³³ Дмитрієвський А. А. Описание рукописей и книг, поступивших в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из греческой нежинской Михайло-Архангельской церкви//Труды Киевской духовной академии.— 1885.— № 3–12.— С. 1–160.

³⁴ Пилаєв П. Описание пергаментного евангелия, хранящегося в музее, состоящем при Киевской духовной академии//Труды Киевской духовной академии.— 1876.— № 12.— С. 1–45.

³⁵ Смирнов Ф. Описание коллекции древних русских икон, приобретенных церковно-археологическим обществом для Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии в 1875 году покупкою у московского почетного гражданина Сорокина//Труды Киевской духовной академии.— 1877.— № 11.— С. 398–411; 1878.— № 2.— С. 414–426; № 5.— С. 327–356; № 10.— С. 119–146; № 12.— С. 580–602; 1879.— № 8.— С. 528–541; № 12.— С. 528–536; 1880.— № 2.— С. 253–262; № 8.— С. 576–583; № 11.— С. 448–459; 1881.— № 9.— С. 99–108.

Слід зазначити, що за своїм змістом деякі колекції музею дублювали збірку Київського художньо-промислового і наукового музею. Зібрання формувалося будь-якими подарованими старожитностями, не мало спеціалізації та цілеспрямованої програми комплектування, тому його переважну частину складали нецерковні, тобто непрофільні пам'ятки. Незважаючи на те що музей за кількістю і цінністю представлених у ньому пам'яток був першим у Російській імперії і однією з кращих музейних установ, він мав дещо штучний характер і не повною мірою відповідав своїй назві. Це розуміли і члени Церковно-археологічного товариства.

Зокрема, Ф. Терновський писав у 1883 р.: «Природно, що за своїм положенням при Київській академії музей скоріш за все мав бути зібранням пам'яток церковної старовини південноруського краю. Але музей не спеціалізується нарочито»³⁶. Вчений пропонував влаштувати археологічний кабінет, подібний до Берлінського християнського музею, в якому б послідовно висвітлювалася картина християнського мистецтва й побуту. На думку Ф. Терновського, кабінет став би незамінним посібником для кафедри церковної археології академії і слугував би опорним пунктом для класифікації всіх музейних предметів. Він вважав за необхідне відчужувати і вимінювати дублети на потрібні музею пам'ятки³⁷.

М. Петров, аналізуючи склад колекцій станом на 1882 р., послався на існуючу думку, що музей, зібравши колекції загальноісторичні, змінив своє первісне призначення, тому його назва (Церковно-археологічний музей) не відповідає характеру та змісту збірок³⁸. У передмові до останнього опублікованого випуску «Альбома достопримечательностей» музею він виклав власну думку щодо змісту музейного зібрання так: «Зрозуміло,

³⁶ *Терновский Ф.* Собрание церковных древностей на Афоне, в Дрездене и в Берлине//Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии.— 1883.— Вып. 1.— С. 11.

³⁷ Там само.

³⁸ *Петров Н. И.* Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования (1872–1882)//Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной академии.— 1883.— Вып. 1.— С. 11.

що зазначення місцевих особливостей музею не виключає собою і загального археологічного та церковно-археологічного інтересу і навіть необхідно припускати собою цей інтерес, тому що відомі місцеві особливості можуть бути видні або вказані тільки в порівнянні із загальноархеологічними або церковно-археологічними. На цій підставі ми припускали би, по можливості, вказувати та ілюструвати місцеві старожитності південноруського краю та південно-західної руської церкви у тісному зв'язку їх з пам'ятками загальної археології і християнського мистецтва»³⁹.

З початком Першої світової війни, у 1915 р., експозицію було згорнуто, колекції підготовлено до вивезення, частину найцінніших з них евакуйовано до Казані (1916 р. повернуто). До початку 1920-х років вони залишалися нерозпакованими в музейному приміщенні. 1918 р. виконуючий обов'язки намісника Києво-Печерської лаври, архімандрит Климент (Жеретієнко) запропонував відновити при монастирі Церковно-археологічний музей, до якого мали ввійти і лаврські колекції, однак ця ініціатива не була втілена в життя. Упродовж 1922—1923 рр. більшість музейних колекцій було передано Лаврському музею культів та побуту (організований на верхній території Києво-Печерської лаври, тепер — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). Пізніше зібрання було розпорошене по багатьох музейних та бібліотечних установах Києва та України, зокрема рукописи і більша частина книг потрапили 1934 р. до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині — Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України), енкаустичні ікони порфіріївської колекції — до сучасного Музею мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків, частину ікон було вивезено під час окупації Києва нацистським військами до Німеччини, звідки вона не повернулася. Пам'ятки Церковно-археологічного музею зберігаються також у зібраннях Національного музею історії України, Національного художнього музею України, Київського музею російського мистецтва,

³⁹ *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии.— Вып. IV–V.— К.: Типография С. В. Кульженко, 1915.— С. 2.

Музею українського народного декоративного мистецтва, Харківського художнього музею, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві⁴⁰.

Крім спеціалізованого церковно-історичного музею, колекції церковних старожитностей комплектувалися й іншими музейними закладами Києва та приватними колекціонерами. Відомо, що всі великі соборні храми і монастирі мали свої багатющі ризниці і бібліотеки, які містили матеріали музейного значення. Про це свідчать і архівні джерела. У «Відомостях про дорогоцінні предмети, документи і книги церков і монастирів Київської єпархії, що мають історичне і археологічне значення» 1896 р. (зберігаються в Центральному державному історичному архіві в м. Києві) зібрано дані з Видубицького Свято-Михайлівського, Братського Богоявленського, Михайлівського Золотоверхого монастирів, церков — Миколи Доброго, Малею Миколи та багатьох інших⁴¹. Цінні історичні реліквії реєстрували у храмах і монастирях у 1918—1920 р. київські пам'яткоохоронці⁴². Тому, на нашу думку, при дослідженні процесів формування музейних зібрань подібного типу церковні колекції і збірки слід також враховувати, оскільки вони містили чимало цінних пам'яток національної історико-культурної спадщини, поповнивши згодом фонди державних музеїв України.

На початку ХХ ст. було відкрито як музей недоступну раніше для широкого відвідування соборну ризницю Києво-Печерської лаври. Упродовж багатьох століть у соборі Успіння Пресвятої Богородиці було зібрано унікальні за своєю історичною, мистецькою та науковою цінністю предмети. Тут були представлені Євангелія XVI–XIX ст., у тому числі 1538 р. у срібному окладі, напрестольні посудини, хрести, дарохранительниці, панікадила, лампади, велику кількість митр і церковного вбрання, ікони, килими, панагії, орденські хрести, коштовне каміння, браслети, персні, сережки, у тому числі подарунки гетьманів

⁴⁰ Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею. 1872–1922 рр./Колектив авторів. К.: [Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник], 2002.— 244 с.

⁴¹ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 699, спр. 922, арк. 1–135.

⁴² Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр.— Ч. I.— 1917 р.— середина 1920-х рр.— К., 1995.— С. 40–41, 78–89.

І. Мазепи, І. Самойловича, царя Петра І, імператриць Єлизавети Петрівни, Катерини ІІ, князів Шереметєвих; меморіальні речі митрополита Петра (Могили), шитво XVI—XVIII ст., гаптування, збірка гравірованих дошок лаврської друкарні XVII—XIX ст. тощо⁴³.

У 1919—1920 рр. колекції ризниці було взято на облік Київським губкопмисом і на їх основі створено Музей лаврської старовини. Велику роль в його збереженні відіграв Ф. Шміт. 1922 р. музей перейшов у відання Наркомату освіти УСРР. Частина колекцій було вилучено в 1922 р. у фонд допомоги голодуючим (у т.ч. золота, оздоблена діамантами та іншим дорогоцінним камінням риза з чудотворної ікони «Успіння Божої Матері»). 1923 р. збірку музею передано новоутвореному Лаврському музею культів та побуту. Організатором і першим директором музею з 1 червня 1923 р. до грудня 1924 р. був Шміт Федір Іванович (1877—1937) — мистецтвознавець, археолог, пам'яткоохоронець, академік ВУАН (з 1921), голова Софійської комісії, Музейного комітету Музею мистецтв, Археологічного комітету ВУАН, професор архітектурного, директор археологічного інститутів у Києві. Особливу увагу він приділяв роботі зі збереження архітектурного комплексу Києво-Печерської лаври та рухомих пам'яток культури монастиря. Науково-методичне керівництво з розбудови музею здійснював Археологічний комітет ВУАН. До Лаврського музею культів та побуту було передано матеріали Музею лаврської старовини, 1923 р. перевезено більшу частину збірки Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, культових речей Свято-Михайлівського Золотоверхого, Флорівського (Вознесенського), Братського Богоявленського, Видубицького Свято-Михайлівського, Пустинно-Микільського, Слупського монастирів, собору Святої Софії. 1926 р. на території Лаври створено Всеукраїнське музейне містечко з кількома музеями⁴⁴.

⁴³ ЦДІАУК, ф. 128, оп. 2 (загальна), спр. 527, арк. 3–4; *Захревский Н.* Описание Киева.— М., 1868.— Т. 2.— С. 684; Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1904 г.— К., 1904.— С. 498.

⁴⁴ *Нестуля О. О.* Понад усе ставив істину (Ф. І. Шміт)/Репресоване краєзнавство (20–30-і роки).— К., 1991.— С. 40–42; *Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника.*— К., 1992.— С. 108–115.

Описи колекцій кафедрального собору Святої Софії в Києві митрополита Євгенія (Болховітінова) і кафедрального протоієрея П. Лебединцева, зроблені відповідно на початку і наприкінці ХІХ ст., дають змогу зробити висновок, що вони мали музейний характер. По-перше, через свою значну наукову, історичну і художню цінність. Тут зберігалися ікони (найдавніша — Х ст.); чудово оздоблені Євангелія ХVІІ—ХVІІІ ст.; церковні посудини, зокрема подаровані царями Іваном і Петром Олексійовичами, імператрицями Катериною ІІ, Єлизаветою Петрівною; хрести, у тому числі митрополитів Київських Йосипа (Тукальського), Тимофія (Щербацького); панагії, що належали митрополитам Рафаїлу (Заборовському), Арсенію (Могилянському), Гедону (Святополк-Четвертинському); сакоси, подаровані митрополитам Київським гетьманом І. Мазепою, російськими царями; омофори; архієрейські посохи; портрети митрополитів Діонісія (Балабана), Йоасафа (Кроковського), Варлаама (Ванатовича), Рафаїла (Заборовського), Тимофія (Щербацького), Арсенія (Могилянського), Гавриїла (Кременецького), Самуїла (Миславського), Ієрофея (Малицького), Євгенія (Болховітінова) та інших.

Величезну цінність становила бібліотека собору, сформована з книжок, які надійшли за заповітами Київських митрополитів Варлаама (Ясинського), Тимофія (Щербацького), Самуїла (Миславського), і особливо цінної збірки Євгенія (Болховітінова). Зібрання містило Острозьку біблію 1581 р.; Апостол 1574 р.; Службник Стрятинський 1604 р.; книгу власних записів Петра (Могили); рукописи починаючи з ХVІІ ст.; видання з автографами; збірку старовинних антими́нсів починаючи з ХV ст.; колекцію документів, серед яких були височайші рескрипти на ім'я митрополитів Київських; грамоти, укази Святійшого Синоду тощо. Наприклад, тут зберігалися грамота Іова (Борецького) із запрошенням на Київський собор 1629 р.; грамота гетьмана Б. Хмельницького до патріарха Никона 1657 р. про митрополита Сильвестра (Косова).

У самому соборі, крім чудотворних ікон, у центральній наві на стінах стовпів, що підтримують головну баню, висіли чотири турецькі прапори і ключ, захоплені під час штурму фортеці

Силістрії у 1829 р. і передані до собору на зберігання російським імператором Миколою⁴⁵.

Другою ознакою музейного зібрання собору є те, що всі його пам'ятки було обліковано, описано, виявлено меморіальну цінність і систематизовано. Крім того, воно було доступним для відвідування, хоча й для обмеженого кола осіб.

У 1912 р. Київське товариство охорони старожитностей і мистецтв, занепокоєне тим, що з православних храмів зникають предмети старовини і потрапляють до скупників і приватних зібрань, запропонувало організувати Музей церковної старовини в будинку митрополита на території колишнього Софійського кафедрального монастиря. «...Інтереси не тільки науки, але й інтереси національні потребують прийняття настійних мір щодо старанної охорони пам'яток церковної православної старовини», — зазначалося на одному з засідань Ради товариства. Насамперед було передбачено перенесення до музею цінних реліквій і старожитностей собору Святої Софії, які на початку ХХ ст. було складено безсистемно в хрестильні, що загрожувало їх збереженню. Ініціатива створення музею належала першому голові товариства — єпископу Чигиринському Павлу (Преображенському). Було навіть ухвалено рішення звернутися до митрополита Київського за дозволом оглянути всі київські церкви з метою добору матеріалів музейного значення, що потребують охорони⁴⁶. Проте Музей церковної старовини в Києві у цей час створено не було.

З початком революції у середовищі київської інтелігенції зростало занепокоєння долею пам'яток історії церкви та релігії, що, вірогідно, пояснювалося і невизначеністю становища Церковно-археологічного музею. 31 серпня 1917 р. в Києві відбулися перші збори членів Товариства церковної старовини, заснованого з ініціативи Н. Полонської. У ньому взяли участь професори Київської духовної академії, викладачі Університету св. Володимира та інші вчені, краєзнавці та церковні діячі, зокрема О. Глаголев, О. Жураковський, П. Кудрявцев, С. Маслов, П. Своєохотов. Президія товариства підготувала проект його

⁴⁵ Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии.— К., 1825.— С. 47–60; П.П.А. Киево-Софийский кафедральный собор.— К., 1890.— 2-е изд.— С. 19–21, 51–52, 58–70, 95–96.

⁴⁶ ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 23, арк. 20–21; Спр. 36, арк. 1, 4–5.

статуту, яким визначалися такі завдання: дослідження в галузі богослов'я, філософії та історії релігії, церкви, церковних установ, пам'яток літератури, історії та мистецтва; влаштовувати виставки, з'їзди, лекції; видавати наукові збірки, брошури та ін.; створити бібліотеку, архів і музей⁴⁷. Ймовірно, товариство не змогло розгорнути свою діяльність, однак задекларувало необхідність збереження церковних пам'яток як важливої складової національного культурного і духовного надбання.

1919 р. член Софійського комітету УАН Г. Лукомський та його помічники створили музей собору Святої Софії, який розміщувався в чотирьох кімнатах першого поверху будинку митрополита. Тут було зібрано рештки колон, капітелей, уламки плит, мозаїк, які до того безладно валялися у хрестильні. В окремих вітринах експонувалися фрагменти всіх п'яти шарів підлоги храму, фотографії, креслення, малюнки, книжки та інші матеріали, що стосувалися історії Святої Софії. Планувалося розгорнути на базі цього музею Всеукраїнський музей історії релігійного культу. Однак Софійський архітектурно-історичний заповідник було організовано лише 1934 р.⁴⁸ (нині — Національний заповідник «Софія Київська»).

Таким чином, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. у досить розгалуженій для свого часу музейній мережі Києва, що налічувала понад 20 музейних установ, як і в Україні в цілому, почала розбудовуватися профільна група церковно-історичних музеїв, провідне місце в якій посідав Церковно-історичний та археологічний музей при Київській духовній академії. У часи панування комуністичної ідеології ці музеї були знищені, їхні колекції, зібрані на добродійних засадах, розпорошені, або перетворені на засіб антирелігійної пропаганди. В умовах незалежної України музеї одержали свободу в проектуванні своїх стаціонарних експозицій і виставок, однак і досі в столиці нової європейської держави не існує жодного музею зазначеного профілю.

⁴⁷ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні.— С. 24.

⁴⁸ Там само.— С. 78–80; Преловська І. М. «Зважаючи на важливість роботи, яку мені пощастило починати, я намагався бути абсолютно об'єктивним...» До століття з дня народження першого директора Софійського заповідника Івана Михайловича Скуленка (1901–1990)/Нові дослідження давніх пам'яток Києва (Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська»).— К., 2003.— С. 22–23.

*Оксана БОРИСЮК,
начальник відділу охорони та збереження пам'яток
Державного історико-меморіального
Лук'янівського заповідника*

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ПОХОВАНЬ ІСТОРИЧНОГО ЛУК'ЯНІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ. НАПРАЦЮВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

Необхідність проведення інвентаризації історичних некрополів виникає з огляду на стан історичних кладовищ та нагальну потребу дослідження і збереження поховань осіб, що внесли вагомий внесок в історію розвитку культури і науки України та були учасниками історичних подій. Важливу роль результати інвентаризації кладовищ мають відігравати і при підготовці планів упорядкування територій історичних кладовищ міста¹.

Лук'янівське цивільне кладовище (з 1994 р.— Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник) належить до одного з найстаріших збережених донині міських некрополів, тому на ньому, як і на інших старих історичних кладовищах, існує певна проблема збереження давніх поховань, адже час позначився на багатьох могилах. На деяких попадали або втратили завершення надгробки, при обстеженні не завжди вдається прочитати викарбувані понад 100 років тому епітафії, які досить часто є першоджерелом у дослідженні історії поховань. За звичаєм епітафія містить у собі короткі біографічні відомості про похованого. Так, на початку XVIII ст. епітафії склалися за визначеним каноном, із вказівкою часу кончини і числа років, місяців, днів, прожитих небіжчиком. Із середини XVIII ст. з'являються віршовані епітафії, що стали своєрідним поетичним жанром, чудові зразки якого створили Г. Р. Державін, І. А. Крилов, В. А. Жуковський та ін.

Одним із зразків віршованої епітафії, прочитавши яку, починаєш відчувати невидиму межу між буттям і вічністю, є епітафія на могилі Голови Кременецької земської управи Миколи Семеновича Іванова (помер 24 січня 1915 року):

¹ Маср Т. Г. Здійснення інвентаризації історичного некрополя. Методичні рекомендації.— С. 1.

«Прохожий! Ты идешь, но ляжешь, как и я,
Присядь и отдохни на камне у меня.
Сорви былиночку и вспомни о судьбе,
Я дома, ты в гостях, подумай о себе!»

У XX ст. жанр віршованої епітафії був практично втрачений.

До 1942 р. реєстраційні книги поховань на всіх кладовищах міста було знищено, отож постає запитання: «Як знайти могилу людини, похованої до 1942 року?» Дослідники некрополів у різні часи дійшли висновку, що віднайти поховання, тієї чи іншої людини, можна лише завдяки проведенню інвентаризації поховань та систематизації одержаних даних.

Першим комплексним дослідженням поховань Київського некрополя можна вважати працю протоієрея Лєтєєва «Аскольдова могила та кладбище при ней», яка включала 37 фотознімків, план Аскольдової могили і кладовища біля неї. Праця була схвалена цензурою до друку, але вона так і не побачила світ.

Вдруге спробу дослідження міських некрополів було здійснено наприкінці 1924 р. , коли при Всеукраїнській академії наук було створено комісію Київського некрополя, керівництво якою було покладено на відомого дослідника Києва В. І. Щербину. Члени комісії некрополя безпосередньо займались обстеженням київських кладовищ, оглядом пам'ятників. Відомо, що вони обстежили Йорданське, Богословське, Копиловське, старе Лук'янівське кладовища та кладовище біля Феодорівської церкви. Комісія зафіксувала, що всі кладовища були пошкоджені під час громадянської війни, написи на хрестах зіпсовані².

У 1928 р. слухались доповіді Ф. Сенгалевича про Кирилівське та Йорданське кладовища. На жаль, у справах комісії жодного тексту про дослідження некрополів того часу не збереглося, як і додатків до протоколів.

У 1930–1950-х роках почав досить системно вивчати кладовища Києва видатний учений, член-кореспондент АН України Сергій Іванович Маслов. У його особистому фонді в ЦНБ (№ 33) зберігаються чимало описів пам'ятників на кладовищах Києва, серед них є й знищені. Збережені матеріали допомагають працівникам Лук'янівського заповідника в ретельному дослідженні

² Проценко А. А. Історія Київського некрополя.— К., 1995.— С. 6–8.

поховань, розташованих на його території. Поховано відомого вченого було на досліджуваному ним колись Лук'янівському цивільному кладовищі, нині могила перебуває на державному обліку та охороні.

Починаючи з 1967 р. дослідженням Київського некрополя займалась група дослідників, створена при Київському товаристві охорони пам'яток, яку очолила історик Л. А. Проценко. Метою групи було виявлення місць поховань відомих осіб, вжиття заходів до їх збереження та фіксації таких відомостей³. Як результат проведених багаторічних досліджень некрополів міста, за авторством Людмили Андріївни Проценко світ побачили такі наукові видання, як: «Історія Київського некрополя», «Київський некрополь письменників» та «Путівник по Лук'янівському цивільному кладовищу». Загалом за її життя вийшло друком близько 85 наукових праць, багато матеріалів перебуває в рукописах. Частина з них зберігається у Бібліотеці імені Вернадського, але, на жаль, ще не описана. Частина рукописів зберігається в родині колишнього учня Людмили Андріївни, Юрія Петровича Костенка, в якій вона доживала останні роки свого життя.

У 1992 р. на кошти, виділені дирекцією Фонду милосердя і здоров'я «Поліграфіст», науковцями Інституту «Укрпроектреставрація» було складено першу інвентаризаційну картку та проведено першу повну інвентаризацію поховань Лук'янівського цивільного кладовища, на основі перепису якої працівниками заповідника було складено комп'ютерну базу даних (містить 41503 записи). Комп'ютеризовані дані значно спрощують пошук місць поховань, дають інформацію про поховання, які знаходяться поряд з розшукуваною могилою, їх стан на період обстеження та стислий опис надгробків, якщо такі наявні.

Другу інвентаризацію поховань Лук'янівського некрополя було проведено силами заповідника протягом 2005–2006 рр. Під час її здійснення співробітники відділу охорони та збереження пам'яток заповідника вдосконалили первинну форму інвентаризаційної картки, нова картка вмістила повну інформацію про поховання (назву історичного некрополя на момент інвентари-

³ Там само.— С. 11, 13.

зації; місце розташування могили: дільниця, ряд, місце; прізвище, ім'я та по батькові похованого; тип оформлення могили; тип надгробку; огорожа, текст епітафії).

Особлива увага під час обстеження поховань Лук'янівського заповідника приділялась опису мистецьких надгробків та змісту, закладеному в них. Адже щоб розповісти живим про мертвих, майстри, які виготовляли надгробні пам'ятники, здавна використовували символи. За багато віків у надгробної символіки склалася досить цікава історія, вона така насичена і багата на виразний зміст, що вивченням її займалося чимало мистецтвознавців. Відомо, зокрема, дослідження меморіальної скульптури мистецтвознавцями Ермонською, Нетунахіною та Поповою. Читаючи ці праці, починаєш розуміти, як багато ми могли б дізнатися про наших предків, якби знали мову надгробної символіки. Наприклад, голуб, зображений на гранітній плиті, увічнює пам'ять про людину богобоязненну, а колона, прикрашена пальмовою гілкою,— заслуженого громадянина.

Як видно з невеличкого екскурсу в історію обстеження некрополів, методику виконання інвентаризації некрополів до недавнього часу в Україні не було розроблено належним чином, відповідні науково-методичні розробки були відсутні. Отож, як результат аналітичного опрацювання даних інвентаризації, проведеної 1992 р. та використання її потенціалу, співробітниками відділу ОЗП Лук'янівського заповідника було складено методичні рекомендації зі здійснення інвентаризації історичного некрополя.

Матеріали останньої інвентаризації поховань Лук'янівського заповідника, відображені в картковому описі, сформованому по дільницях, остаточний результат загальної кількості поховань інвентаризації 2005–2006 рр. буде встановлено лише після завершення формування інвентаризаційної бази поховань.

Обстеження кладовища методом інвентаризації уможливило працівникам заповідника виявити цілий ряд поховань воїнів Великої Вітчизняної війни, учасників воєн до 1917 р., представників дворянства, науковців, заслужених діячів культури та мистецтва, художників. Зафіксована значна кількість мистецьких надгробків, огорож і хрестів, виконаних методом ковальства та лиття.

Маючи напрацьований досвід роботи та керуючись розробленими заповідником методичними рекомендаціями щодо проведенню інвентаризації поховань на кладовищах, заповідник може виконувати консультативну роль у проведенні інвентаризації на всіх кладовищах міста, адже практика доводить, що важливість даних інвентаризації незаперечна.

*Віра ПАВЛОВА,
старший науковий співробітник відділу
«Київ давній та середньовічний»
Музею історії міста Києва*

МУЗЕЙНА ПЕДАГОГІКА: З ДОСВІДУ РОБОТИ У ШДС «КИЯНОЧКА»

Гра — це перший крок для пізнання.
Альберт Ейнштейн

Музейна педагогіка — це комплексна наукова дисципліна на стику музеєзнавства, педагогіки і психології, що вивчає освітні аспекти музейної комунікації та ставить питання участі у формуванні вільної, творчої, ініціативної особистості.

Головним напрямом музейної педагогіки є робота з дитячою аудиторією, спрямована на формування ціннісного ставлення до культурних надбань народу, виховання смаку до музейного середовища, розвиток сприйняття та розуміння музейної експозиції, виховання емоцій, фантазії та творчої активності.

Немає потреби доводити, чому важливо залучати підрастаюче покоління до вивчення (принаймні знайомства) з вітчизняною і світовою історією та культурою. У Києві багато музеїв, різних за профілем і напрямом, які містять цікаві, численні й цінні збірки. Проте відсутність протягом уже понад трьох років постійної експозиції з історії нашого славного міста — для всіх є болючою проблемою. Сьогодні у Києві неможливо, саме в музейному форматі, побачити цілісну історичну картину з історії Києва від давніх часів до сьогодення. Шкода, звичайно, що гості столиці України не можуть уявити собі справжню історичну велич Києва (під час екскурсії по сучасному місту це зробити важко), але ще більше шкода, що цього позбавлені самі кияни і, насамперед, діти. Проте не всі.

У вихованців школи–дитячого садка «Кияночка» Шевченківського району міста Києва (вік дітей від 2 до 10 років) вже

кілька років є свій дитячий музей історії рідного міста Києва. Оригінальними художніми засобами, беручи до уваги дитячий напрям музею, в експозиції показано сторінки історії міста за темами «Київ давній», «Київ середньовічний», «Київ XVIII–XIX ст.», «Київ XX ст.», «Київ сучасний».

Музей історії рідного міста Києва у «Кияночці» — це не окреме приміщення, куди діти потрапляють час від часу. Він розташований в коридорі другого поверху школи, поруч із сусіднім коридором — картинною галереєю (дарунки батьків). Усе це разом створює той самий «культурний простір», якого так бракує сьогодні більшості дитячих закладів. Педагоги і вихователі часто проводять у цих залах заняття з дітьми, тому діти відчують себе у цьому середовищі комфортно.

Цей чудовий музей було створено завдяки старанням завідувачки школи-дитячого садка «Кияночка» Людмили Володимирівни Фактор за активної участі науковців Музею історії міста Києва. Музейники разом із педагогами за всіма законами музейної науки склали колекційний опис предметів, тематичну структуру, тематико-експозиційний план, анотації та етикетки.

За матеріалами, розміщеними в низеньких (зроблених під зріст малечі) вітринах, діти відкривають для себе сторінки київської історії з давніх-давен до сьогодення. Саме тут малюки дізнаються ще й про експонати у вітринах (зазначимо, що серед них, окрім ілюстративного матеріалу,— справжні документи, фото, побутові речі). Під час занять їм обов'язково розповідають і про правила поведінки в музеях, наголошуючи, що це — невід'ємна частина правил поведінки будь-якої вихованої людини.

В експозиції майже у кожному розділі є матеріали, що висвітлюють життя дітей різних епох. На листівках — вбрання хлопчиків і дівчат столітньої давнини. Поруч з фотокарткою ново-річної ялинки радянського періоду — ялинкові іграшки батьків. Окрема тема — обличчя дітей, які ніколи не стали дорослими (тема Великої Вітчизняної війни). А як зацікавлено дивляться малюки чорно-білі фотокартки, на яких їхні завідувачка і вихователі в піонерському віці!

Головною метою авторів цього дитячого музею було перетворити процес пізнання дітей на захоплюючу гру. Головною

удачею цього проекту є оригінальне художнє вирішення експозиції (автори — Ю. Фактор, В. Русакова), яке цілковито підпорядковано під розуміння, сприйняття і зацікавленість дитини. Яскравим прикладом цього є діорама Києва, де зображення пам'яток виконані за принципом створення паперових книжок-іграшок. Це оригінальне вирішення належить художниці Вікторії Русаковій. Київ сприймається всіма, насамперед дітьми, як казкове й дивовижне місто.

Привабливе художнє вирішення експозиції сприяє природному бажанню дітей пограти в нову для них гру — «Музей». Спочатку всі вони — відвідувачі свого музею. Далі будь-хто з них може долучитися до збирання матеріалів для музею. Чимало предметів для шкільного музею отримано від батьків і дідусів та бабусь дітей. Серед них листи, старі фотокартки, листівки, паперові гроші тощо. Надзвичайний інтерес становлять для дітей учнівські предмети різних років. Наприклад, зошити київських гімназистів початку ХХ століття та їхні табелі з оцінками за навчання. Цікавими є для дітей приладдя для письма, що були в різні часи. Діти не лише роздивляються їх, а й під час практичних уроків самі намагаються писати ними. За планом занять «Писемність давніх часів», який склали науковці Музею історії міста Києва, передбачено кілька практичних занять, які для дітей найбільш цікаві (додаток 1). Це цілком зрозуміло, тому що вони грають, коли складають піктографічні листи або уявляють себе учнями у школі давнього Києва.

Для школярів 3–4 класів правила гри складніші. Звичайно, лише за власним бажанням вони разом із керівником гуртка з киевознавства входять у роль екскурсовода. По-дорослому, відповідально (не «понарошку»!) діти готують маленьку екскурсію за окремими невеликими темами (по вітринах). Дитині треба запам'ятати й зрозуміти чимало нових слів. Тому в тексті, складеному музейними науковцями, кожне нове слово роз'яснюється у словничку (додаток 2). А ще обов'язково треба подолати сором'язливість, що заважає цій ролі. Складне завдання. Але всі наші діти долають ці перешкоди, щоб потім блискуче продемонструвати своє вміння триматися перед відвідувачами, чітко і емоційно промовляти текст і, головне, отримати задоволення від нових знань та свого вміння.

Кожна дитина, яка схотіла бути екскурсоводом дитячого музею, може розповісти вивчений розділ своїм учителям, друзям, батькам, вихователям, нянечкам. А коли спеціально до музею приходять відвідувачі, то одну екскурсію проводять усі діти, один за одним послідовно розповідаючи про матеріали в вітринах (тобто за темами з історії Києва). Всі разом і кожен окремо вони відчують не лише цінність своїх знань і вмінь, а також і радість від спільно створеної розповіді про своє місто Київ. Вони бажають знати про Київ більше.

На поглиблення знань з історії Києва учнів 1—4 класів у ШДС «Кияночка» спрямована програма занять з киевознавства, у розробці якої брали участь також науковці Музею історії міста Києва. За кожною темою, окрім бесіди-розповіді, передбачено відвідування музею або екскурсія по місту, у ході якої обов'язково йдеться й про унікальне природне середовище Києва: гори, парки, Дніпро та інші річки. Екскурсія до пам'яток засновникам Києва і до Андріївської церкви, оглядова екскурсія по Києву з прогулянкою Володимирською гіркою дозволяють дітям наочно закріпити свої знання про те, що їм уже стало відомо від учителя. Зворушливо чути дітей, які з радістю й, зазвичай, дуже голосно розповідають батькам і вихователям про свої враження після виїзних занять: вони починають впізнавати історичні місця Києва й вже не лише дивляться, а й бачать рідне місто.

Переважна більшість київських школярів мають сьогодні лише віртуальне уявлення про історію Києва через різнобарвні книжки та енциклопедії, комп'ютерні ігри та відео. Але можливість побачити справжні речі в історичному контексті, долучитися до музейного середовища — це інше, незрівнянне почуття. Дітей школи-дитячого садка «Кияночка» вже добре знають у різних музеях міста. Вивчення минулого і сучасного Києва не обмежується для вихованців «Кияночки» лише стінами свого шкільного музею, діти відвідують і київські музеї.

Заняття з киевознавства (з музейної педагогіки) у ШДС «Кияночка» свідчать про різнобічний розвиток молодших школярів. Саме ці діти з задоволенням у 3–4 класах готують екскурсії по шкільному музею історії рідного міста Києва. Словниковий запас дітей, які займаються за цією програмою, збагаче-

ний «музейними» й «історичними» поняттями: експонат, екскурсовод, діорама, археолог, археологічні розкопки, літопис, мініатюра, пергамент, чорнило тощо.

Найважливіше завдання, на думку авторів програми,— закріпити позитивні дитячі емоції (це більш ніж тільки знання у цьому віці), сприяти розвитку творчого потенціалу дитини. На це спрямовані практичні заняття для дітей, що за обсягом часу охоплюють половину всієї програми. Після бесід вчителя за темами з києвознавства та за матеріалами київських музеїв діти малюють, ліплять, вирізають з паперу, створюють макети. При цьому надзвичайно важливим є використання знову ж таки ігрових елементів під час знайомства дітей з історичними сюжетами. Наприклад, дітям пропонують зробити творчі роботи за темами: «Я — мисливець на мамонта», «Я — літописець», «Я — княжна», «Ми будуємо наше місто», «Я хочу встановити у Києві пам'ятник...» та інші.

Найціннішим, на думку авторів програми, є те, що на практичних заняттях дітям надається можливість відтворити у власноручних творах свої уявлення про почуте і побачене. Дитячі твори відображають ступінь сприйняття того, що дитина отримує через нові для неї форми пізнання: екскурсії по музеях та місту. Темі практичних занять різноманітні, а саме: «Про життя первісної людини», «Легенда про Київ», «Герб мого міста» та інші. Діти малюють ілюстрації до легенд і казок, складають пазли із зображенням Софійського собору, пам'ятника Ярославу Мудрому і пам'ятника князю Володимирі, виготовляють малюнки-мозаїки з клаптиків кольорового паперу, ліплять горщики-посудинки і «монетки», вирізають з паперу і виготовляють власну книжечку з малюнками-пиктограмами. Не лише вміння творити самому, а й брати участь у колективній роботі, пропонує вчитель, коли діти створюють макет або карту «Наше місто».

Відомо, що інформація, одержана до десяти років, формує особистість як в освітньому, так і в емоційному плані. А найбільш запам'ятовується те, до чого у прямому розумінні приклав руки. Таким чином, як історія міста, так і її осмислення проходить в ШДС «Кияночка» через творчі завдання. Дитячі роботи за темами занять демонструють на виставковому стенді, що є в ШДС «Кияночка», і вони завжди привертають увагу батьків і гостей

закладу, а також стимулюють малюків на створення нових робіт. Малюнки також є важливим матеріалом для психолога, який працює в цьому дитячому закладі.

Необхідно згадати ще про один музей у школі-дитячому садку «Кияночка», який було створено набагато раніше за музей історії рідного міста Києва. Це «Світлиця» — клас-музей етнографічного напрямку. Експозиція українського побуту тут створена у вигляді хати. Відтворено подвір'я та хатній інтер'єр. Основними експонатами є предмети хатнього вжитку. Одяг, взуття, зразки художніх промислів з різних регіонів України. Серед оригінальних експонатів — ікони, рушники, меблі, посуд. На базі «Світлиці» проводяться тематичні заняття з народознавства, народні та родинні свята, вечорниці для дітей та батьків.

Професійні музейники проводять роботу по удосконаленню музейного комплексу у ШДС «Кияночка», беруть участь у роботі педагогічної ради закладу з методичних питань. За нашою ініціативою у 2005 р. було укладено угоду про співробітництво між ШДС «Кияночка» і Музеєм історії міста Києва. Згідно з цією угодою передбачено не лише відвідування дітьми експозицій і виставок, в них закладено принципово новий підхід у відносинах «музей-діти». Новизна полягає в тому, що музей «прийшов» до дитячого закладу. Окрім допомоги зі створення дитячого музею історії рідного міста, за ініціативи співробітників Музею історії міста Києва у 2006 р. у «Кияночці» вперше відбувся один із нових для закладу заходів — святкування Міжнародного дня музеїв. Це стає традицією і вже другий рік це свято педагоги і діти проводять разом із представниками київських музеїв. Гостям — досвідченим музейникам — школярі 3–4 класів по-дитячому емоційно проводять змістовну екскурсію за матеріалами власного дитячого музею. Дирекцією Музею історії міста Києва всі, без винятку, школярі-екскурсоводи нагороджуються подяками за сумлінну працю по вивченню історії рідного міста. У бібліотеці ШДС «Кияночка» на почесному місці — книги з дарчими підписами відомих дослідників київської історії науковців Музею історії міста Києва — Ольги Друг, Дмитра Малакова, Віталія Ковалинського.

Новим проектом з музейної педагогіки до Міжнародного дня музеїв у 2007 р. стала виставка «Под небом голубым есть

город золотой...». Ідея створення виставки належить авторам програми з образотворчої діяльності за темами киевознавства: Т. В. Гафаровій — завучу початкової школи, В. А. Русаковій — керівнику образотворчого гуртка, В. В. Павловій — науковцю Музею історії міста Києва. Педагог, художник і музейник разом працюють зі школярами 1–4 класів вже не перший рік. За темами програми з дітьми проводять бесіди з історії Києва, обов'язково відвідують київські музеї. На практичних заняттях діти закріплюють свої знання і відображають свої враження від почутого і побаченого. Творчий відгук молодших школярів на сюжети стародавньої історії і київських легенд став справжнім феєрверком дитячої фантазії. Саме це й спонукало зробити у стінах дитячого закладу дитячий вернісаж. Усе було зроблено, як у дорослих музеях: афіша при вході до школи-садочка, експлікація в залі виставки, етикетки, музичний супровід із знайомих мелодій. На урочисте відкриття були виготовлені запрошення для гостей, серед яких були музейники, мистецтвознавці, вчителі, батьки.

Відомо, що всі діти люблять малювати, вирізати з паперу, ліпити. Але діти, твори яких експонувалися на дитячому вернісажі, роблять це так, що у дорослих захоплює подих. Це — не перебільшення. Це варто побачити. Тут дійсно, як співається у відомій пісні Бориса Гребенщикова, «живут животные *невиданной* краси!». Найбільш вражаючими і в кольоровому, і в композиційному плані стали чарівні «вітражі», які діти виготовляють із звичайного кольорового паперу під керівництвом своєї вчительки, В. А. Русакової. До речі, ці роботи потребують від виконавців неbiaжких якостей. Тут необхідно, окрім творчого задуму, виявити терпіння, наполегливість, старанність у виконанні.

Після вернісажу в школі-садочку юних художників запросили для участі в дорослому вернісажі «Портрет. Натюрморт», що відбувся в Музеї сучасного образотворчого мистецтва України. На відкритті виставки учні ШДС «Кияночка» продемонстрували майстер-клас і створили на очах поважних митців власні акварельні натюрморти й пейзажі, що демонструвалися у виставковій залі разом з творами видатних українських художників. Відвідувачі виставки таємним голосуванням обрали найкращий дитячий твір. Але зрозуміло, що переможцями ста-

ли всі учасники цього чудового дійства. Всі діти отримали подарунки від дирекції Музею сучасного образотворчого мистецтва України, а їхні роботи залишилися у збірці музею.

Варто згадати і ще один цікавий захід в житті «Кияночки». На початку нового 2007/08 н. р. тут відбувся традиційний «Осінній ярмарок». На ньому, як і в минулі роки, було весело і цікаво всім. Як на справжньому ярмарку, відбулася торгівля виробами, що виготовили діти власноруч, фруктами, що виростили батьки, солодощами, що виготовили мами та бабусі. А який торг без грошей? Спеціально для ярмарку педагоги «Кияночки», порадившись із співробітниками Музею історії міста Києва, винайшли і виготовили дитячі гроші — «киянчики» і «клаптики». На ярмарку дорослі запропонували їм ще одну нову гру (пригадайте, хто з нас не грав у дитинстві в «магазин» і не виготовляв з паперу «грошики»?) Саме власні дитячі гроші, що були виготовлені з паперу, на якому захист було зроблено штампом з назвою ЩДС «Кияночка», дозволили дітям взяти активну участь у ярмаркуванні, їм було не лише цікаво, а й практично-пізнавально. До речі, про історію київської гривні діти дізналися ще до того, на уроку з киевознавства.

Досвід співробітництва музейників і педагогів «Кияночки» цікавить багатьох. Уже неодноразово у закладі зустрічали коле і гостей з різних установ і країн.

Наприкінці 2006 р. під егідою Міністерства культури і туризму України на базі ЩДС «Кияночка» один день проводили роботу учасники україно-німецького проектного семінару «Взаємодія музею і школи: тенденція до інтеграції». Педагоги і музейники ознайомилися з діяльністю дитячих музеїв закладу і програмами творчої лабораторії «Киевознавство», взяли участь у майстер-класах за темами «Українські народні звичаї» і «Як навчалися діти у давньому Києві», що були підготовлені педагогами разом із співробітниками Музею історії міста Києва (додаток 3). Книга відгуків зберігає добрі побажання і щире захоплення учасників семінару від побаченого.

Про свою роботу автори проекту розповідали учасникам Всеросійського науково-практичного семінару «Музейная педагогіка: вчера, сегодня и завтра» у Державному біологічному музеї ім. К. А. Тімірязева (Москва) 19–20 квітня 2007 р., брали

участь у роботі секції з музейної педагогіки VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспектива» (Коростень, 16–19 травня 2007 р.).

Дитячий проект з музейної педагогіки школи-дитячого садка «Кияночка» міста Києва є лауреатом Першого всеукраїнського музейного фестивалю у м. Дніпропетровську (2005 р.), на якому отримав визнання музейників України.

На думку фахівців, музейне середовище у дитячому закладі — це дієвий засіб формування не лише у дітей, а й у батьків, педагогів духовних цінностей особистості, ідентифікації себе як киян та громадянина України.

За останні роки у науковців нашого музею накопичився і інший досвід роботи з школярами Києва. Разом з педагогами Київського палацу дітей та юнацтва вже багато років співробітники Музею історії міста Києва беруть участь у кількох програмах дитячо-молодіжного руху Києва. У Малій академії наук (МАН) школярі неодноразово успішно захищали роботи за темами історії Києва. Прикладом співробітництва юних дослідників з науковцями відділу «Київ давній та середньовічний» Музею історії міста Києва є наукові розвідки наукових робіт за темами «Археологи Києва», «Історія дослідження Десятинної церкви у Києві», «Михайло Брайчевський — дослідник слов'янських старожитностей». Ці роботи зайняли перші місця на заключному етапі Всеукраїнського конкурсу дитячих наукових робіт у 2005–2007 роках.

Окрім надання консультативної допомоги членам археологічного гуртка Київського палацу дітей та юнацтва співробітники нашого відділу беруть участь у роботі конкурсів «Ми — кияни», «Видатні постаті України», також взяли активну участь у роботі Першої всеукраїнської конференції юних археологів «Матеріальна культура давніх народів України», присвяченої 155-річчю від дня народження В. В. Хвойки та 40-річчю археологічного гуртка в Києві.

Музейна тема стала частиною комплексної краєзнавчої програми відділу туризму та краєзнавства Київського палацу дітей та юнацтва «Київ — місто моє». До конкурсу першого етапу були надані роботи за темою «Невідомі сторінки музейного

літопису», що вміщують описову й пошукову роботу дітей про маловідомі музеї у Києві. Другий етап цього конкурсу — «Уяви собі музей» вимагає від учасників творчого завдання, а саме: короткий театралізований сюжет і пантоміму за музейною темою. Тобто ігрові елементи є частиною умов конкурсу. Це приваблює школярів старших класів до участі в подібних заходах, через те, що вони, природно, за своїм віком, прагнуть до творчого самовираження.

У проектах з музейної педагогіки, що вдалося здійснити у Музеї історії міста Києва протягом 2003—2007 рр., брали участь науковці різних відділів нашого музею: Наталя Писаревська, Віра Павлова, Наталя Будзинська, Ольга Друг, Тетяна Євстаф'єва, Людмила Степаненко, Наталя Писаренко, Віталій Ковалинський, Людмила Сургай, Вікторія Величко, Ольга Бондаренко, Яніна Пучкова, Тетяна Старостенко. Всі заходи проведено за підтримкою директора музею Т. Є. Хоменко та її заступників — І. Б. Попової та Д. В. Малакова.

Дитячі проекти у різних музеях — є сучасна вимога часу. Зацікавити дитину, долучити до справжніх цінностей вітчизняної історії та культури засобами, що відповідають дитячому віку — це не лише професійний, а й громадянський обов'язок музейних співробітників. Маючи досвід, будемо сподіватися на те, що у відновленому Музеї історії міста Києва здійсняться всі наші задуми у цьому напрямі.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Алексеев Ю. Вкус истории//Мир музея.— 2006.— № 5; Базовий компонент дошкільної освіти//Дошкільне виховання.— 1999.— № 1.— С. 6–19;

Виппер Б. Р. Введение в историческое изучение искусства.— М.: Изобразительное искусство, 1985.

Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте.— М.: Просвещение, 1991.

Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»).— К.: Райдуга, 1994.

Дитина: Програма виховання і навчання дітей від 3 до 7 років.— К.: Богдана, 2003.

Диакон Сергей (Бабурин). Игрушка в жизни ребенка//Искусство, ремесло и православное ученичество. Материалы Всероссийской конференции.— СПб., 1998.

Закон України «Про дошкільну освіту».— К., 2001.

Іванченко Н. Музей іграшки//Музеї України.— 2006.— № 6.

Искусство детей: Сб. статей.— Л., 1935.

Класова О. А. Музейна педагогіка проблеми і досягнення//Музеї України.— 2006.— № 5.

Концепція дошкільного виховання в Україні (проект)//Інформац. зб. М-ва освіти України.— К.: Освіта, 1993.

Кравчунас Б. К. Детское рисование как художественное творчество.— СПб., 2002.

Маляtko: Програма виховання дітей дошкільного віку.— К.: Освіта, 1999.

Мелик-Пашаев А. А. Педагогика искусства и творческие способности.— М.: Знание, 1981.

Національна державна комплексна програма естетичного виховання: проект//АПН України Інститут українознавства Київського ун-ту ім. Т. Г. Шевченка та ін./Уклад. І. А. Зязюн, О. М. Семашко.— К., 1994.

Огурцова С. В. Дитина в світі скульптури.— Донецьк: Лебідь, 2002.— 68 с.

Озерова Д. Музейная педагогика: истоки, настоящее и перспективы//Дошкольное образование.— 2002.— № 22 (94).— С. 2.

Павлова В. В., Русакова В. А. З практичного досвіду роботи за програмою «Музейна педагогіка»//Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції.— Коростень, 2007.— С. 250—253.

Риччи К. Дети-художники.— М.: Изд-во В.М. Саблина, 1911.

Русакова В., Писаревська Н. Образотворче мистецтво в музейній педагогіці//Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції УКРАЇНСЬКИЙ ТЕХНІЧНИЙ МУЗЕЙ: ІСТОРІЯ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ.— К., 2007.— С. 150—158.

ДОДАТОК 1

План занять з киевознавства для учнів 3-го класу школи-дитячого садка «Кияночка» за темою «Писемність давніх часів» (за програмою з музейної педагогіки)

Заняття 1. Писемність народів світу у давні часи

Розповідь про те, як передавали інформацію у давні часи, для чого людям потрібна писемність, яка писемність найдавніша у світі.

Зображення пам'яток писемності різних народів світу у різні часи на камені, глині, тканині, папірусі, бересті, пергаменті.

Піктографічна писемність.

Нові поняття: піктограма, клинопис, папірус, пергамент, ієрогліф.

Заняття 2. «Лист» первісної людини

(практичне) Закріплення нових понять.

Знайомство з піктографічною «абеткою»

Завдання. Скласти листа, використовуючи піктографічну «абетку» давніх шумерів.

Заняття 3. Сучасні піктограми у житті людей

(практичне) Завдання. Скласти малюнок (карту, план, схему) про життя у місті за допомогою відомих піктограм. Пов'язати з безпекою життя дитини.

Заняття 4. Писемність у давньому Києві

Розповідь про пам'ятки Києва, що засвідчують розвиток писемності у давньому місті (Кирило і Мефодій, Нестор, пам'ятний знак на честь першої бібліотеки у Софійському соборі, Десятинна церква, де було засновано першу школу на Русі).

Давньоруська абетка — кирилиця, якою написані давньоруські літописи, ізборники, повчання, житія.

Нові поняття: абетка, кирилиця, літопис (літописець), мініатюра, червона літера, цера, писало.

Заняття 5. «Урок з письма у школі Давнього Києва»

(практичне) Знайомство з давньоруською абеткою.

Завдання. Видряпування писалом на цері текст літерами давньоруської абетки (власне ім'я, назву рідного міста – «Київ»).

Заняття 6. Оглядова екскурсія по Києву з відвідуванням місць, пов'язаних з пам'ятками писемності давнього Києва.

Заняття 7. Книжки у давньому Києві

Перша бібліотека на Русі – бібліотека Ярослава Мудрого в Софійському соборі Києва. Церковні, світські, художні, історичні книжки, що були у давньому Києві. Мудрость «книжного навчання» (афоризми, прислів'я, говірки).

Розповідь про «Слово о законі і благодаті», «Ізборник Святослава», «Слово о полку Ігоревім».

Заняття 8. Книжкова справа у давньому Києві

Як створювали книжки у давньому Києві?

Розповідь про пергамент, фарби, інструменти переписувача книжок.

Знайомство з літерами давньої абетки (кирилиця). (АЗЪ, БУКИ, ВЕДИ, ГЛАГОЛЬ, ДОБРО, ...).

Спроба прочитати окремі слова в текстах з давньоруських книжок (Откудаестьпошлаземляруськаиктовкиевепервееначакняжити...»)

Розповідь про слова «красний», «добрий», «смыслений».

Заняття 9. «Переписувачі книжок»

(практичне) Завдання. Написати чорнилом (фарбами) на твердому папері слова літерами давньої абетки.

Скласти текст про себе, про Київ, про книжки.

Зробити книжку-саморобку.

Заняття 10. Відвідання Національного музею літератури України (матеріали залу «Давня українська література»).

Відвідання Музею книги та книгодрукарства України (КПІКЗ).

(«Книжкова справа давньоруського часу»).

Текст екскурсії для дітей екскурсоводів
Музею рідного міста Києва в школі-дитячому садку

«Кияночка»

Вітрина I–IV

Витрина I

Доброго дня! Мене звуть (*назвати ім'я*). Вітаю Вас у Музеї рідного міста Києва в школі-дитячому садку «Кияночка».

Прошу Вас підійти до першої вітрини. Тут ми з'ясуємо, звідки взялася назва міста Києва і як ми про це дізналися.

На фотографії (*показати*) пам'ятник, який добре знають кияни. Тут зображено засновників нашого міста. А у літопису записано (*дивись у вітрині*):

«Було три брати. Одному ім'я — Кий, другому — Щек, а третьому — Хорив і сестра їх Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів... Збудували вони городок і на честь старшого брата їхнього назвали його Києвом...»

Літопис цей написаний у Києво-Печерському монастирі ченцем — літописцем Нестором. Писали його на пергаменті, зробленому зі шкіри теляти, гусячим пером, чорнило робили з природних матеріалів (*показати копії сторінок літопису*).

Цьому літопису майже одна тисяча років, тому цікаво дивитись, як писали наші предки. Можемо також побачити і малюнки у літописі — мініатюри. Вони також розповідають про давнє життя. Згадайте приказку: «Работает спустя рукава». На малюнку (*показати*) з довгими рукавами відпочивають та святкують, а для праці їх треба закотити.

Ми бачимо, як одягнений князь (*показати*): він у шапці, в червоному вбранні. Люди, що прийшли до нього, одягнені простіше, вони без шапок.

На цій сторінці літопису (*показати*) — розповідь про помсту княгині Ольги за смерть свого чоловіка, князя Ігоря.

Княгиня Ольга попросила мешканців міста Іскоростеня принести по голубу від кожного житла. Прив'язала трут до лапок голубів і коли ті повернулися додому, то солом'яні стріхи запали і місто згоріло вщент. Княгиня Ольга помстилася за свого чоловіка і показала свою владу.

Але почнемо все з початку.

Словничок (вітрина I).

Літопис — послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником — літописцем (рік за роком — літо за літом).

Чернець — монах-чоловік, що живе в монастирі, присвячує своє життя Богові. У давнину ченці частіше були освіченими людьми.

Пергамент — оброблена певним чином шкіра молодих тварин, що застосовувалася до винайдення паперу як матеріалу для письма.

Мініатюра — невеличкий кольоровий малюнок у старовинному рукописі або книзі.

Князь — голова роду, племені або союзу племен. Вождь війська та правитель князівства.

Вітрина II

Текст — підказка в вітрині

«...З давніх-давен, коли Києва ще не було, тут жили люди. Вони займалися полюванням, скотарством, вирощували хліб, виготовляли посуд, обробляли метал, опановували ремесла та торгівлю. На цій землі залишилися сліди їхніх поселень».

Найдавніше місце поселення людини у Києві — Кирилівська стоянка (*показати*). Вона розташована біля Кирилівської церкви по вулиці Фрунзе. Знайдена археологом Вікентієм Хвойкою понад 100 років тому.

Люди тут жили 20 тисяч років тому. Цей час звуть кам'яним віком, або палеолітом, тому що знаряддя праці виготовляли з каменю. Користувалися кам'яними сокирами (*показати*).

Первісні люди займалися збиральництвом й рибальством, полюванням на мамонтів, оленів й носорогів. Зі шкіри вбитих тварин вони виготовляли одяг, з кісток будували житла (*показати*), робили знаряддя та прикраси (*показати*).

Минав час, люди багато чого навчилися. Вміли робити посуд з глини.

5 тисяч років тому вони виробляли знаряддя праці не лише з каменю, а й з міді. Цей час звуть добою міді (*текст — підказка у вітрині*).

Люди приручили тварин, навчилися сіяти хліб, збирати його. Зерно перетирали на зернотерках на борошно (*показати*).

Житла будували майже справжнім містом: розташовували по колу (*показати*).

Назва культури «трипільська» за назвою села Трипілля, що неподалік від Києва. Саме там вже згадуваний археолог Хвойка дослідив уперше залишки давнього поселення давніх землеробів. На території Києва знайдено такі поселення також.

Роздивіться і запам'ятайте орнаментовану кераміку: глечики, біноклевидний посуд, дрібну пластику (*показати*). Це – зображення богині родючості (*показати*). Жінку дуже поважали у той час.

Ще тут розташовані матеріали про людей, яких вже 2 тисячі років тому називали слов'янами, як і нас, українців. Жили вони в селищах, займалися землеробством, вирощували хліб (*показати*), мали свійських тварин. Ці люди вміли виготовляти вироби з заліза, торгували. У Києві їх поселення знайдено на горі Юрковиця (*підказка у вітрині*).

Поруч з цими народами жило багато таких, що не мали селищ, а кочували по степах. Після них залишились кургани, де вони ховали загинувших й вшановували своїх богів. Вони звалися скіфами, кочували по степах 2,5 тисячі років тому. Скіфи були ворогами землеробів, але дуже гарними воїнами. У вітрині (*показати фото*): золота пектораль – нагрудна прикраса скіфського царя, меч — акінак, золота фігурка кабанчика.

Словничок (вітрина II)

Стоянка — місце тимчасового мешкання людей кам'яного віку.

Археолог — людина, яка вивчає давню історію на підставі речових пам'яток історії, добутих під час розкопок. Від грецьких слів «археос» — стародавній, «логос» — вчення.

Палеоліт — давній кам'яний вік. Від грецьких слів «палайос» — давній, «літос» — камінь.

Трипільська культура — археологічні пам'ятки землеробських племен, що схожі за знахідками, які досліджував археолог В. В. Хвойка поблизу с. Трипілля Київської області.

Поселення — місце осілого життя людей, яке виникло з розвитком землеробства.

Кераміка — вироби з опаленої глини: посуд, дрібні зображення тварин, людей тощо.

Курган — земляний насип над стародавньою могилою.

Скіфи — кочові племена, що населяли степи України 2,5 тис. років тому.

Пектораль — золота нагрудна прикраса, що була знайдена у скіфському царському кургані, є неповторним витвором давнього майстра. Зараз зберігається в історичному музеї.

Акінак — короткий меч скіфського воїна.

Вітрина III

А тепер ми поговоримо про той час, коли Київ був містом і столицею держави Київська Русь. Це було у 10–13 століттях або тисячу років тому.

Київські князі Володимир та Ярослав об'єднали у своїй державі слов'янські племена, захищали руські землі від печенігів і половців.

У 988 році князь Володимир охрестив свій народ. (*Текст-підказка у вітрині*). Побудував у Києві першу на Русі християнську церкву Десятинну.

У цій вітрині ми бачимо місто Київ (*показати*). Воно поділялося на дві частини (*показати*).

На Горі мешкали багаті люди — князь, військо. Тут було багато церков. На Подолі (нижньому місті) — жили землероби, ремісники, бортники (мед збирали). Ця частина міста зветься Поділ, тому що розташована по долу (в долині) Дніпра або в нижній частині міста.

Ось як були одягнені прості кияни (*показати*). Вони жили у таких житлах (*показати*). На мініатюрі ми бачимо, як люди орють землю (*показати*).

Кияни торгували між собою та були знані у багатьох країнах світу (*показати карту й торгові шляхи*). Грошами у Київській Русі були карбовані монети та гривні (*показати*). Назва гривні — за гривною коня. Кінь для землероба — найголовніше. На монетах вперше ми бачимо тризуб (*показати*). Він існує з того часу й зараз є Малим гербом України.

Охороняла Київ військова дружина. Вхід до міста був через браму. Ось Софійські кам'яні ворота, що були у верхньому місті (*показати*). Поруч озброєний воїн. Він одягнений у шолом, кольчугу, має щит і меч. Ліворуч (*показати*) — давньоруський меч. На ньому зберігся напис — ім'я майстра-коваля.

Словничок (вітрина III)

Плем'я — група первісних людей, що складалася з кількох родів (об'єднання родичів), які мають головного правителя — вождя, князя.

Столиця — головне місто держави. Давній Київ літописець назвав «матерью городам руським».

Місто — політичний, ремісничий та культурний центр, що виникав на основі укріпленого городища.

«Город» (рос.) — той, що «огорожен» валом та ровом.

Київську Русь іноземці називали «країною міст». За літописом на Русі відомі назви 300 міст. Але головним центром був Київ (*дивись у вітрині карту*).

Печеніги, половці — кочові племена, які населяли степи України тисячу років тому.

Разбійними набігами загрожували руським містам і селам.

Ремісники — майстри, що вміли виготовляти різні вироби.

Гончарі виготовляли вироби з глини (*дивись у вітрині посуд, іграшки*).

Ковалі виготовляли вироби із заліза (*дивись речі у вітрині*).

Златоковалі виготовляли коштовні прикраси (*дивись фото скарба з золотими та срібними виробами*).

Ткалі виготовляли тканину, з якої шили одяг (*дивись малянки у вітрині*).

Косторізи виготовляли речі з кістки та рогу (*дивись фото кістяних шахів*).

Сучасні прізвіща зберігають назви ремесл, якими володіли наші предки: Гончаренко, Коваленко, Ткаченко та інші.

Бортництво — лісове бджільництво.

Гривня — грошова одиниця Київської Русі у вигляді срібного зливка.

За формою відомі гривні київського, чернігівського та новгородського типів.

Дружина — воїни, що складали постійну військову силу князя.

Кольчуга — захисне спорядження у вигляді сорочки з металевих кілець.

Для виготовлення однієї кольчуги коваль робив кілька тисяч металевих кілець.

Вітрина IV

Київська Русь була великою державою. Вона складалася з кількох князівств. Але головним був київський князь, який сидів у Києві. Після смерті князя Ярослава почалася боротьба за владу між руськими князями.

У цій вітрині (*показати*) розповідь піде про княже місто у Києві. Головним храмом у ньому був Софійський собор. Він був прикрашений мозаїками і фресками. Мозаїка із зображенням Божої матері (*Оранта*) збереглася до наших днів (*показати*). Вона вважалася покровителькою Києва і держави.

При церквах переписувалися і зберігалися книги та документи, складалися літописи (*показати*). Там були і школи. Дітей навчали писати на цері. Тоді ж народилося прислів'я: «Солодкий мед, солодкий цукор, але найсолодше було навчання книжне». Багато киян були грамотними.

Діти з князівської родини Ярослава Мудрого (*показати*) знали кілька мов. Його дочки та сини вийшли заміж та одружилися з королями та принцесами Європи. Найбільш відома Анна — королева Франції (*показати*).

Це — князь і княгиня у святковому одязі (*показати*). На ній головний убір з ряснами та колтами, а поруч — прикраси, що було знайдено у київському скарбі.

У 1240 р. Київ було зруйновано монголо-татарами. На Русі запанували чужинці.

Словничок (вітрина IV)

Мозаїка — зображення, зроблене на мастиці з різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців.

Фреска — малюнок, написаний фарбами по свіжому вогкому тиньку.

Божа Матір Оранта (грец.) — Божа Матір, яка молиться.

Цера — дерев'яна дощечка, вкрита воском, по якому гострою паличкою продряпували літери.

Колти і рясни — жіночі прикраси, що прикріплювали до головного убору.

На рясни (ланцюжки) привішували колти — золоті або срібні сережки, в яких зберігали парфуми.

Монголо-татари — кочові войовничі племена, які захопили Київську Русь на початку XIII ст.

Матеріали

до відкритого уроку з києвознавства

за темою «Писемність у давньому Києві»

(майстер-клас для учасників україно-німецького проектного семінару «Взаємодія музею і школи: тенденція до інтеграції»)

23–24 листопада 2006 р.

Перелік ілюстрацій для інтерактивної комп'ютерної дошки:

1. Карта світу.
2. Карта Європи.
3. Карта України.
4. Київ сучасний (фото).
5. Пам'ятник Кию, Щеку, Хориву та Либіді у Києві (фото).
6. Легенда про заснування Києва (літописний малюнок).
7. Будівництво міста (літописний малюнок).
8. Давній Київ (фото діорами з історичного музею у Києві).
9. Слов'янські просвітителі Кирило та Мефодій (літописний малюнок).
10. Пам'ятник княгині Ользі, Кирилу і Мефодію та Андрію Первозванному у Києві (фото).
11. Переписування книжок у давньому Києві (літописний малюнок).
12. Софійський собор у Києві — пам'ятка XI ст. (фото).
13. Пам'ятний знак на честь заснування першої бібліотеки на Русі. Національний заповідник «Софія Київська» (фото).
14. Перша сторінка давньоруського літопису на пергаменті «Повість минулих літ». XII ст. «Червона» літера (фото).
15. Києво-Печерський монастир — пам'ятка XI ст. (фото).
16. Ченці Києво-Печерського монастиря (малюнок Радзивілівського літопису).
17. Пам'ятник Нестору-Літописцю — ченцю Києво-Печерського монастиря, автору «Повісті минулих літ», у Києві (фото скульптури П. Антокольського з Музею російського мистецтва у Києві).
18. Десятинна церква X ст. у Києві, де було засновано першу школу на Русі (малюнок-реконструкція).
19. Зображення дитини у давньоруському літопису (літописний малюнок).

20. Писало та цера — засоби для навчання у давньому Києві (фото експонатів з Музею історії міста Києва).

21. Давньоруська абетка (зведена таблиця літер давньої та сучасної абеток).

22. Окремі давньоруські літери та їх значення (малюнки).

23. Береста з давньоруським текстом, що була написана дитиною у XI ст. (фото).

24. Будинок історичного музею на Старокиївській горі (фото).

25. Цера та писало (копії за зразками давньоруського часу, що зберігаються в музеях).

Для практичного заняття: муляжі цери, палички з загостреним кінцем, список кириличних літер давньоруського часу.

Теми для повторення під час відкритого уроку

Легенда про заснування Києва, Слов'янські просвітителі Кирило та Мефодій,

Нестор-Літописець — автор «Повісті минулих літ»

Слова та нові поняття для закріплення

Столиця — головне місто держави. Давній Київ літописець назвав «матерью городам руським».

Місто — політичний, ремісничий та культурний центр, що виникав на основі укріпленого городища. Город (рос.) — той, що «огорожен» валом і ровом.

Літопис — послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником — літописцем (рік за роком — літо за літом).

Чернець — монах — чоловік, який живе у монастирі, присвячує своє життя Богові. У давнину ченці частіше були освіченими людьми.

Пергамент — оброблена певним чином шкіра молодих тварин, що застосовувалася до винайдення паперу як матеріал для письма.

Мініатюра — невеличкий кольоровий малюнок у старовинному рукописі або книзі.

Цера — дерев'яна дощечка, вкрита воском, по якому гострою паличкою продряпували літери.

Практичні завдання

Продряпування писалом на цері тексту літерами давньоруської абетки (власне ім'я, а також назву рідного міста — Київ).

*Михайло ГРУЗОВ,
кандидат медичних наук,
києвознавець*

**ПРИХИЛЬНИКІВ КНИГИ ЄДНАЄ КІТ БЕГЕМОТ
(про діяльність клубу «Субота у Бегемота»
при Літературно-меморіальному музеї М. Булгакова)**

У нашому місті було небагато довготривалих об'єднань книголюбів. Не враховуючи заполітизованого та заформалізованого Товариства книголюбів, варто згадати унікальний читацький Клуб «Екслібрис», який пропрацював при Бібліотеці мистецтв завдяки ентузіазму і невтомній енергії М. М. Потапової понад сорок років, а також Клуб києвознавців 60–80-х років минулого століття, що тривалий час існував під патронатом Музею історії міста Києва і чимало зробив для поширення знань про наше рідне місто. Цей Клуб багато чим завдячує своїм ентузіастам — В. В. Ковалинському, Р. Є. Грибову та В. Г. Киркевичу. Були й ще деякі організації, але вони проіснували недовго.

Наприкінці 70– у 80-х роках діяв Клуб збирачів книг з мистецтва та листівок при Товаристві книголюбів. Його заснував знаний мистецтво- та ленінознавець В. В. Шлейов, людина ерудована, амбітна, але занадто егоцентрична й конфліктна. Я теж брав участь у роботі цього клубу, і хоча це було не так давно, але певні речі сьогодні здаються зовсім дивними. Наприклад, після одного із засідань, присвяченого творчості Андрія Рубльова, контролююча дама з Товариства книголюбів, давши загалом схвальну оцінку засіданню, зауважила, що занадто багато йшлося про... ікони. Взагалі ж було проведено чимало цікавих зустрічей. Серед доповідачів запам'яталися Д. А. Сігалов, Я. І. Бердичевський, П. Я. Дорф, Ю. В. П'ядик, С. І. Білокінь, А. П. Кончаківський, М. Д. Факторович, В. Г. Бабицький — цей перелік можна продовжити.

Клуб з доволі незугарною назвою спочатку збирався у магазині «Книжковий світ» (був колись такий!) на площі Перемоги. Але там нас чомусь не дуже любили і навіть навмисно вмикали голосну музику, яка нам заважала. Після нерівної боротьби ми перейшли до книжкового магазину «Мистецтво», де до нас ставились прихильно, але приміщення було замале для на-

ших засідань. Згадується середина травня 1986 р., коли ми прийшли майже порожнім Хрещатиком на засідання клубу до «Мистецтва» й запитали співробітників, що вони роблять — адже відвідувачів не було зовсім. Вони відповіли, що це їхня робота, а от чому прийшли ми? З цього видно, що справжніх книголюбів не залякають ніякі катаклізми. А от «Мистецтво» після тривалої боротьби знищили наприкінці 2003 року. Але це — окрема тема.

Після розвалу імперії наш клуб на певний час призупинив свою діяльність, але його врятував директор Музею Михайла Булгакова А. П. Кончаковський. На початку 1992 р. він запропонував збиратися у Домі Турбіних. Певна річ, ми з вдячністю прийняли його пропозицію. Звичайно, нові часи й нове приміщення зумовили зміну назви нашого клубу. Після деяких вагань — спочатку був варіант «Бібліофіл», потім — «Субота у Фагота», але врешті зупинились на «Суботі у Бегемота». Ось так і існуємо вже 15 років. Як для людини — це юність, для kota — старість, а для клубу — зрілість. Втім, вирішуйте самі.

Одразу хочу зазначити, що «Субота у Бегемота» — клуб дійсно вільний, створений самими його членами, а не за вказівкою начальства. Тобто — він неформальний, не має ніякої реєстрації та навіть статуту. З огляду на те, що хтось-таки має займатись організаційними справами, одразу було обрано так зване «правління» у складі голови, товариша голови та неодмінного секретаря. Прешим головою клубу був відомий київський бібліофіл, інженер-корабел В. Г. Бабицький, що сумлінно виконував свої обов'язки до кінця 1997 р., коли невблаганні життєві обставини розлучили його з улюбленою справою. З першого дня існування клубу й досі незмінним товаришем голови є директор Музею М. О. Булгакова, його засновник А. П. Кончаковський, без зусиль якого клубу взагалі могло й не бути. Так само від самого початку й дотепер «посаду» неодмінного секретаря посідає К. А. Грушецька, яка має терпіння сповіщати усіх постійних відвідувачів про час, тему й місце чергового засідання, а також відповідати на усі їх запитання. Після В. А. Бабицького головою клубу став автор цих рядків. Він ніяк не може позбутися такої честі — не тому, що він такий гарний «голова», а лише тому, що ніхто інший не хоче брати на себе ці обов'язки.

Навесні 2007 року наш «Бегемот» вирішив відзначити власне 15-ліття. У зв'язку з цим було цікаво хоча б в загальних рисах з'ясувати його історію. І тут виявилось, що особливо в перший період існування не всі засідання були зафіксовані. Вдалося точно задокументувати й скласти список понад 200 зібрань, проте щонайменше з десятків віднайти не вдалося, хоча відомо, що вони відбулися. Ці «пошукові» роботи завершилися виданням книжки «Субота у Бегемота: Хроніка 1992–2007» («МАГ», 2007; 75 прим.), куди увійшов перелік засідань та багато фотографій. Цю книжку одержали члени Клубу, які зібралися на спеціальне ювілейне засідання у Музеї книги та друкарства України. Після цього був «фуршет», що не призвів ні до яких негарних наслідків для Києво-Печерської лаври.

У цьому короткому «звіті» ми не маємо змоги ретельно проаналізувати роботу клубу, але слід зазначити, що серед доповідачів дуже активними були співробітники Музею історії Києва — В. В. Ковалинський, Д. В. Малаков та О. М. Друг. Ми вдячні усім, хто виступає у клубі чи відвідує наші зібрання. На кожному засіданні демонструються книги та інші цікаві матеріали із зібрань наших гостей та членів клубу. Багато зборів було присвячено презентаціям нових книг їхніми авторами.

Не маючи жодних фінансових можливостей, клуб попри все намагається хоч трохи фіксувати свою діяльність. За всі 15 років існування вдалося випустити починаючи з 21 березня 1992 р. понад 120 запрошень, пам'яток, планів та річних переліків засідань. Їх якість потроху зростала й, за мізерним винятком, цілком залежала від технічного рівня неформального домашнього «видавництва» «МАГ» — тепер уже дещо можна й розібрати у тих друках. А першою згадкою про клуб у пресі ми вважаємо вміщену в московському журналі «Турист» (1994) статтю нашого постійного члена й доповідача О. А. Рувинського «Дом Турбиных». Особливістю клубу слід вважати й те, що ми маємо свого чудового художника — А. С. Мильковицького. Усі ці роки він потихеньку замальовує наші обличчя. Що він у цьому знаходить — не можу збагнути. Але таки не дарма він це робить. У 2002 році нам вдалося випустити з нагоди десятиліття клубу книжку «Клуб «Субота у Бегемота» (В-во «Бутон»), проілюстровану цими малюнками. Хоча й не всім (а надто дамам) ці

дещо шаржовані зображення сподобались, книга мала неабиякий успіх і увесь тираж (150 прим.) розійшовся миттєво. У цій книжці було також вміщено короткі біографічні дані та фотографії майже 50 членів клубу. А 2006 року «МАГ» випустив 75 примірників другого випуску цієї книжки з нагоди 15-го сезону роботи клубу. Як то кажуть, була б людина, а нагода знайдеться. Про клуб також писали в альманасі «Библиофил» (№ 2(3), Москва, 2000), а року 2001 — у дуже цікавому журналі «Поділ», якого вже нема... На нас звернув увагу історичний альманах «Купола» (2005, № 1) й нещодавно ми потрапили навіть до «крутого» журналу «Бизнес» (2006, № 20), хоча переобтяжені бізнесом журналісти сплутали зображення (роботи того ж таки А. С. Мильковицького) голови клубу з портретом його дружини..., що мало деякі наслідки для... голови, хоча ні вона, ні автор малюнків ні в чому не винні. Цей «огляд літератури» не претендує на вичерпність, але все ж свідчить, що клуб залишає якісь сліди своєї діяльності, хоча ми зовсім не схильні до самореклами.

Незважаючи на певний безлад, клуб існує і навіть розширюється. Якщо у перші роки збиралось 20–25 осіб, і затишна, навіть дещо таємнича кімната на першому поверсі дому на Андріївському узвозі, 13 нас цілком влаштовувала, то приблизно з початку ХХІ століття кількість відвідувачів подвоїлася, отже, ми змушені іноді шукати притулку в інших музеях нашого міста, що мають окремі спеціальні зали засідань. Проте найбільше ми любимо наше первісне помешкання — Музей Михайла Булгакова. Та й назва клубу зобов'язує...

Отже, в останні роки клуб став дещо «пересувним», а з 2005 року став під егіду ще й Музею книги та друкарства України, де ми зустрічалися багато разів. Ми вдячні також Музею історії міста Києва, Національному художньому музею, Музею російського мистецтва, Музею театрального, музичного та кіномистецтва, Архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Заболотного, Музею історії медицини, Музею Т. Г. Шевченка, Музею культурної спадщини, Київському музею О. С. Пушкіна, Софійському музею-заповіднику, Музею М. С. Грушевського за можливість проводити в них свої збори й надалі сподіваємось на їхню прихильність.

Прошу вибачення за деяку «легкість» викладу, але хочу запевнити слухачів і читачів, що історія створення та існування книголюбських організацій Києва цілком заслуговує на увагу як фахівців, так і аматорів краєзнавства і має бути відображена в експозиції Музею історії міста Києва. А ця експозиція, незважаючи на усі перешкоди і примхи не лише долі, а й можливо-владців, неодмінно буде поновлена. У це не можна не вірити!

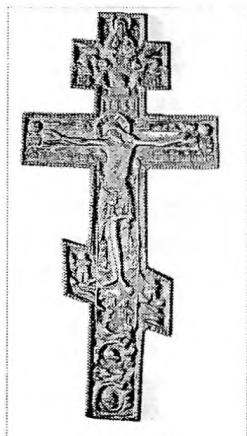
Існування добровільних і незалежних клубів, як на мене, допомагає тим людям, яких не зовсім задовольняє нав'язуване електронно-мобільне напіввіртуальне життя. А клуб прихильників книги «Субота у Бегемота» вже розпочав новий сезон 2007–2008 рр. і запрошує усіх бажаючих до себе на гостину. Вхід (і вихід!) – вільний!

*Тетяна СТАРОСТЕНКО,
старший науковий співробітник відділу
«Київ у другій половині XVII ст.— лютий 1917р.»
Музею історії міста Києва*

МІДНЕ ЦЕРКОВНЕ ЛИТТЯ:
НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ФОНДІВ МУЗЕЮ

Хрест напрестольний

Росія, перша половина XIX ст.
Мідний сплав, лиття, карбування
34х17 см
Регіональна митниця
(конфіскація 2005 р.)

Хрест напрестольний, восьмираменний. Основну частину хреста (вертикальну балку) займає пластичне зображення розп'яття, виконане у традиційному іконописному стилі за православним канонам. Написи рельєфні або викарбувані, виконані церковнослов'янською мовою.

У зображенні розп'яття майстер дотримався візантійського канону: тіло Христа майже не провисає, повторює конфігурацію хреста, ноги прибиті до перекладини окремо двома цвяхами. Голова схилена на плече, очі заплющені. Навколо голови круглий хрестоподібний* німб з літерами «о ѿ и», які в перекладі з грецької означають: «Сущий». Обабіч німба написи церковнослов'янською мовою: «СЫН БОЖИЙ». Над німбом табличка з написом: «ІНЦИ», що означає: «Ісус Христос — цар

* Хрестоподібний німб утворений трьома променями, які виходять від голови Христа вгору та в сторони. Цей німб символізує Воскресіння Христа, який пройшов крізь муки та смерть.

Іудейський»¹. Силу тілесних страждань, перенесених Спасителем, підкреслюють різко виділені ребра.

В композиції також присутні атрибути, які доповнюють євангельську оповідь про страту Христа. Символи сонця та місяця нагадують про затемнення, яке сталося на всій землі від 6 до 9 години. Тростина про те, як подавали Христу змочену оцтом губку. Списом один з воїнів-охоронців пронизав тіло Ісуса. Пагорб із людським черепом біля підніжжя хреста означає Голгофу, де, за легендою, похований Адам, і нагадує про людські гріхи, в ім'я спокутування яких прийняв жертвну смерть Спаситель.

На верхньому кінці хреста, у стилізованих хмарах, зображено поясну фігуру — Бог Саваоф із восьмираменним хрестом у лівій руці. Правою рукою Господь благословляє. Навколо голови зірчастий німб. З обох боків німба затертий напис: «ГОСПОДЬ САВАОФ»

Нижче фігури Саваофа, у квадраті, зображений голуб, як символ Святого Духу. На кінцях верхньої перекладини — янголи з сурмами, які звернені долу. Під янголами напис церковнослов'янською мовою: «АНГЕЛЫ ГОСПОДНИ».

На середній перекладині з обох боків розп'яття зображено сонце та місяць. Під кожним з цих символів зроблений напис: «СОЛНЦЕ» та «ЛУНА». Також на середній перекладині, внизу напис церковнослов'янською мовою: «КРЕСТУ ТВОЕМУ ПОКЛОНЯЕМСЯ ВЛАДЫКО СВЯТОЕ ВОСКРЕСЕНИЕ ТВОЕ СЛАВИМ».

На нижній перекладині схематичне зображення міста Єрусалима. Зроблені рельєфні написи: «НИКА» та «МЛ РБ» («перемога», «місце лобне», «розп'яттю бути»).

Контури хреста підкреслені широким геометричним та вузьким шнуровим мотивом.

На зворотному боці хреста зроблено малюнок та напис. Цей напис розміщений на верхньому кінці хреста та на верхній і середній перекладині: «КРЕСТ ХРАНИТЕЛЬ ВСЕЙ ВСЕЛЕННОЙ КРЕСТ КРАСОТА ЦЕРКОВНАЯ КРЕСТ ЦАРЯМ ДЕРЖАВА КРЕСТ ВЕРНЫМ УТВЕРЖДЕНИЕ КРЕСТ АНГЕЛАМ

¹ Євангеліє від Матфея 27:37; Марка 15:26; Луки 23:38; Іоанн 19:19.

СЛАВА КРЕСТ БЕССАМ ЯЗВА». Напис викарбуваний. Кожна фраза підкреслена викарбуваною лінією згори та знизу. Інтервали між рядками прикрашені зірками. Під текстом зображені різні геометричні орнаменти.

На нижній перекладині та нижньому кінці напрестольного хреста прокреслене стилізоване зображення голгофського хреста, обрамлене знаряддями страстей. У верхній частині голгофського хреста викарбуваний текст: «ЦАРЬ СЛАВЫ». А з обох боків середньої перекладини: « ИС ХС СЫН БОЖИЙ ». Нижче літери: К — спис (коп'є), Т — тростина.

Внизу символічне зображення голгофської гори з літерами: Г — голова та А — Адама. Під зображенням голгофського хреста — геометричний, прокреслений орнамент.

2. Хрест напрестольний

Росія, XVIII ст.

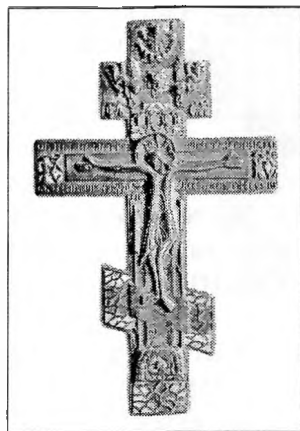
Мідний сплав золотаво-жовтого

кольору, лиття, емалі

22,7х13,9

Регіональна митниця

(конфіскація 2005 р.)

Хрест восьмираменний. Конструктивна форма, іконографія, композиція та написи, з деякими відмінностями, відповідають хресту № 1.

Рельєфи порівняно високі, риси ликів узагальнені, ледь прокреслені. Проте, трактування пір'я на крилах янголів та одягу досить чітке.

На верхньому кінці хреста, у символічних хмарах, зображена напівфігура у зірчастому німбі — Бог Саваоф із символами влади («державою» зі скіпетром-хрестом) та благословляючою десницею. Під цим зображенням, на верхній перекладині, на тлі восьмикутної зірки, яка утворена ромбом, вписаним у квадрат, зображений голуб, як символ Святого Духу. Обабіч голуба янголи з сурмами, зверненими долу. Під янголами напис церковнослов'янською мовою: «АНГЕЛЫ ГОСПОДНИ».

На середній перекладині хреста заглибленим рельєфом виконано канонічні написи церковнослов'янською мовою: «РАСПЯТИЕ ГОСПОДА БОГА СПАСА НАШЕГО ИСУСА ХРИСТА СЫНА БОЖЕГО» (вгорі); «КРЕСТУ ТВОЕМУ ПОКЛОНЯЕМСЯ ВЛАДЫКО И СВЕТАЛОЕ ВОСКРЕСЕНИЕ ТВОЕ СЛАВИМ» (унизу). Текст досить чіткий, після лиття пророблений різцем.

Саме пластичне зображення розп'яття виконано за візантійським каноном, обрамлене знаряддями страстей. З обох боків розп'яття, на середній перекладині хреста, зроблені написи: «ІС СХ». На нижньому кінці розп'яття прокреслені літери: «МЛ» та «РБ».

Виразність зображення посилюється блакитно-білою і темно-синьою емаллю на тлі та в обрамленні як хреста, так і розп'яття. Таблиця з написом «ІНЦІ», нижній кінець вертикальної балки та нижня перекладина оздоблені мотивом «луска», прокресленим шнуровим мотивом. Контури хреста підкреслені вузьким шнуровим мотивом.

На зворотному боці хреста по всій площині викарбуваний церковно-слов'янською мовою текст про хрест Іоанна Златоуста².

3. Хрест-розп'яття кіотний з пристоячими

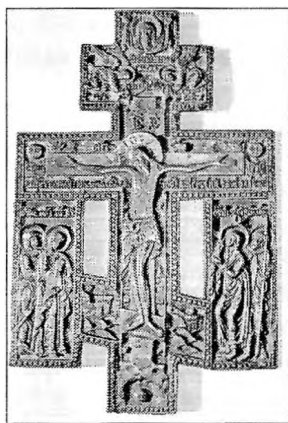
Росія, (?) друга половина XIX ст.

Мідний сплав, лиття

22,7x14,6

Регіональна митниця

(конфіскація 2005 р.)

Хрест восьмираменний. Конструктивна форма, іконографія, композиція та написи, з деякими відмінностями, відповідають хрестам № 1–2. До композиції додані дві пластини із зображенням пристоячих. Рельєфи порівняно високі, риси ликів досить виразні.

² Іоанн Златоуст «Слово на Воздвижение Честного и Животворящего Креста Господня». — СПб., 1869. — С. 679–680.

Пластичне зображення Христа виконане за візантійським каноном, обрамлене знаряддями страстей. На верхньому кінці вертикальної балки хреста зображений образ Спаса Нерукотворного з підписом під ним: «СПАС НЕРУКОТВОРНЫЙ». На верхній перекладині хреста янголи з сурмами, зверненими долу. Між янголами напис церковнослов'янською мовою: «АНГЕЛЫ ГОСПОДНИ». Над німбом на табличці напис: «ІС ХС».

З обох боків розп'яття, на середній перекладині хреста зображені сонце і місяць. У нижній частині перекладини заглибленим рельєфом виконаний напис: «КРЕСТУ ТВОЕМУ ПОКЛОНЯЕМСЯ ВЛАДЫКО И СВЕТЛОЕ ВОСКРЕСЕНИЕ ТВОЕ СЛАВИМ». На нижньому кінці розп'яття проглядаються написи: «МЛ», «РБ». Обабіч «Г» «Г» (гора Голгофа) та «Г» «А» (голова Адама).

На бічних пластинах, на повний зріст зображені пристоячі. Ліворуч зображені Богоматір та св. Марфа, праворуч — апостол Іоанн Богослов та мученик Лонгін.

На хресті збереглися залишки блакитної емалі, яка покриває тло хреста та бічних пластин. Нижня перекладина хреста оздоблена мотивом «луска».

На звороті хреста — геометричний орнамент.

4. Хрест-розп'яття кіотний з пристоячими та обраними іконами

Росія, (?) XIX ст.

Мідний сплав, лиття

Розмір хреста 22,7х12,5

Розмір розп'яття 17,3х11

Розмір клейм ~ 3х3

Регіональна митниця

(конфіскація 2005 р.)

Хрест восьмираменний. Конструктивна форма, іконографія, композиція та написи, з деякими відмінностями, відповідають хрестам № 1, 3.

Пластичне зображення розп'яття з пристоячими виконане за візантійським каноном, обрамлене знаряддями страстей та

клеймами. Композицію вінчають чотири штифти з фігурами шестикрилих серафимів та п'ять клейм. Над клеймами над верхньою перекладиною хреста розташовані ще два штифти з фігурами серафимів. Над німбом табличка з написом: «ІС ХС». На нижньому кінці розп'яття написи: «МЛ», «РБ».

Контури хреста та бічних пластин з пристоячими підкреслені широким геометричним та вузьким шнуровим орнаментом. Зображення пристоячих за конструктивною формою, іконографією, композицією та написами тотожні хресту № 3.

Пластичні клейма, які доповнюють хрест, майже квадратної форми. Сюжети клейм належать до христологічного циклу, сформованого на основі оповідей синоптичних євангелій, апокрифічних текстів та подій ранньої церковної історії та передують темі жертвовної місії Ісуса Христа: «Стрітєння Господнє», «Вхід у Єрусалим», «Зішестя в пекло», «Вознесіння Господнє», «Старозавітна Трійця».

У першому клеймі відтворена подія в житті Христа, що стала великим (двудесятим) святом, — «Стрітєння» (тобто зустріч)³. В інтер'єрі, символічно зображеного Єрусалимського храму, перед вівтарем праворуч зображені Марія та Йосип, ліворуч Симеон Богоприімець, який тримає на руках малого Ісуса, та Анна.

На другому клеймі зображено сюжет «Вхід Ісуса Христа в Єрусалим»⁴. Композиція традиційна. Дія розгортається на тлі міста, оточеного мурами, праворуч височить пальма. У центрі — Христос верхи на віслюку. За ним ідуть апостоли. Біля воріт його зустрічають люди.

На третьому клеймі зображено сюжет «Зішестя в пекло». Іконографічна схема походить із Візантії і склалася на основі євангельських текстів та апокрифічної літератури. У центрі зображено Христа у мандорлі. Він стоїть на зруйнованих воротах пекла та подає десницю Адамові. З іншого боку Ісуса — Єва, яка схилилася перед ним. Обабіч Христа стоять групи праведників. Серед них виділяються старозавітні царі Давид і Соломон (ліворуч).

³ Євангеліє від Луки 2 : 22–36.

⁴ Євангеліє від Матфея 21 : 1–9; Марка 11:1-9; Луки 19 : 29–37.

Тексти усіх канонічних євангелій завершуються оповіддю про чудесне воскресіння Ісуса Христа та його Вознесіння. На четвертому клеймі зображено подію «Вознесіння». Це перша композиція, що належить не до історико-легендарного, а до урочисто-догматичного жанру. Іконографія сюжету склалася у візантійському мистецтві ще в IV ст. на основі Євангелія та «Діянь апостолів». «Вознесіння» чітко поділено на два регістри: Оранти (внизу) та двох янголів з фігурою Христа в мандорлі (вгорі).

На п'ятому клеймі зображений спрощений варіант «Старозавітної Трійці» — давнього біблійного сюжету: три янголи сидять навколо столу з жертвною їжею, у їхніх руках — тонкі довгі посохи, знаки сили. На другому плані (на тлі) схематичне зображення пейзажу: «гірка», «дуб» (за конфігурацією нагадує пальму), ліворуч — фрагмент ківорію.

Хрест — символ спасіння та покути людства, символ перемоги над смертю та пеклом. Офіційне вшанування хреста запровадила християнська церква у VI столітті. Восьмираменні хрести вшановують православні та старообрядці. Своїми стражданнями за гріхи людства Христос перетворив хрест на символ найвищої честі та слави — спасіння і вічного життя.

Напрестольний хрест (зазвичай восьмираменний) призначений для церковної служби, який кладеться на престолі поруч із Євангелієм. Варто зазначити, що всі міднолиті хрести старообрядців — восьмираменні. Винятком є натільні чотирираменні хрести, проте на них завжди присутнє зображення восьмираменного розп'яття.

Застосування знаку хреста-розп'яття як символу Ісуса Христа та Його спасительної жертви є досить поширеним у християнстві. Хоча більшість протестантів (крім, наприклад, лютеран), на відміну від православних та католиків, не визнають і не використовують хрест або розп'яття серед предметів церковної та богослужбової атрибутики. Проте символічне значення цього образу визнається, за деяким винятком, практично усіма християнами.

Розп'яття щорічно врочисто поминається у службах Страсного тижня. Вшанування розп'яття почалося у V ст. після відміни цієї смертної кари. У цей же період образи Розп'яття

з'являються і в іконографії. Широкого поширення зображення розп'ятого Спасителя набуло з 592 року, з дозволу Вселенського собору.

Киотні хрести – розп'яття з пристоячими – це хрести з двома спеціальними бічними пластинами, на яких відливалися парні зображення пристоячих на повний зріст: Богоматері та св. Марфи (або св. Марії) – з одного боку (ліворуч), і апостола Іоанна Богослова та мученика Лонгіна-сотника – праворуч. Киотним він називався тому, що його ставили в кіот, поруч з іконами.

З часом киотний хрест починає змінюватися в бік ікони. Окрім бічних пластин до нього було додано клейма із зображеннями євангельських свят, Богоматері, святих. Це вже був не просто хрест, а хрест-ікона.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Апостолос-Каппадона Д. Словарь христианского искусства/Пер. с англ. А. А. Ивановой.— Челябинск: УРАЛЛTD, 2000.— 267 с.: илл.

Від Різдва до Вознесіння: Твори українського іконопису XVI–XIX ст. з колекції Національного художнього музею України.— Б/м.: PC WORLD UKRAINE, 6/р.— 60 с.: іл.— (До 2000-ліття Різдва Христового).

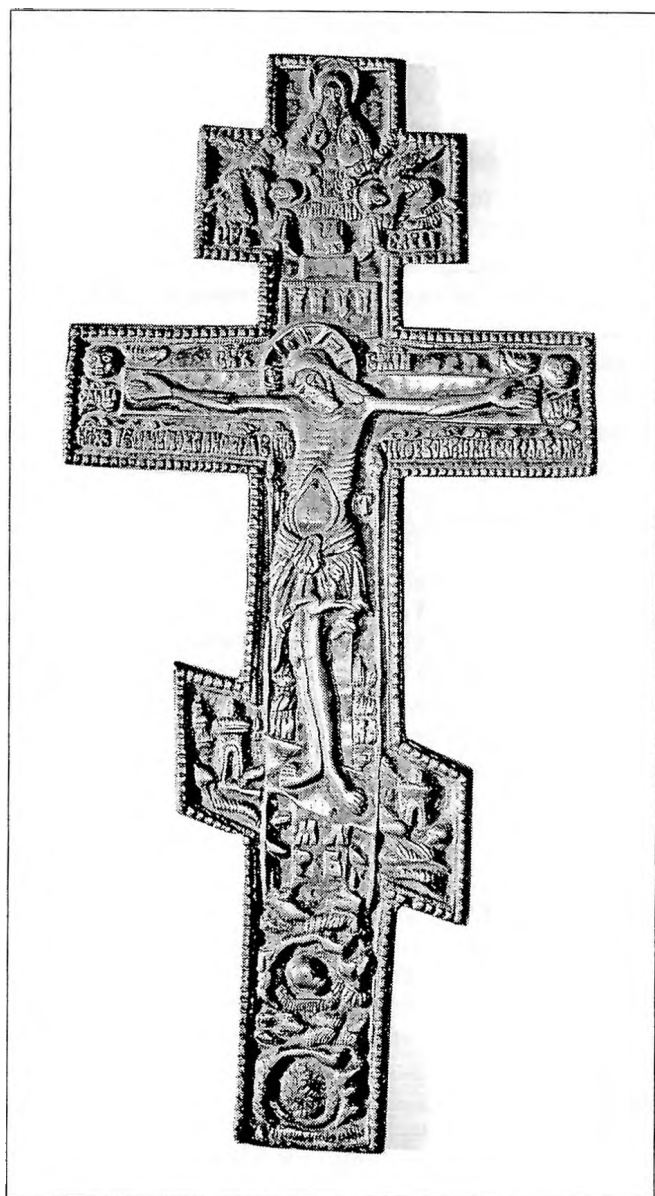
Лучшева З. А. Старообрядческое медное литье в собрании Государственного музея истории религии: Обзор коллекции//Труды Государственного музея истории религии: Вып.1.— СПб., 2001.— С. 23–33.

Образ Христа в українській культурі: Збірник наукових праць/Національний університет «Києво-Могилянська академія», Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.— К.: КМ Академія, 2001.— 200 с.: іл.— (На честь 2000-ліття Різдва Христового. З нагоди 950-ліття Києво-Печерської лаври та 385-ї річниці від заснування Києво-Могилянської академії).

Пежемский Д. В. Пути объективизации ставрографических исследований: Ч. II//Ставрографический сборник: крест как личная святыня: Кн. III.— М.: Изд-во Московской Патриархии; Древлехранилище, 2005.— С. 645–656.

Християнське мистецтво у збірці Фастівського державного краєзнавчого музею: Каталог виставки/Фастівський державний краєзнавчий музей//Прес-Музей: Науково-інформаційний бюлетень.— 1999.— № 12–13.— Фастів, 2000.

Українська ікона трьох століть: Каталог виставки: Виставка з колекцій Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Державного музею народної архітектури та побуту України/За сприяння Посольства України у Ватикані.— К.: Спалах, 2001.— 70 с.: іл.

Хрест напрестольный

Хрест напрестольний (емалі)

Хрест-розп'яття кіотний з пристоячими

Хрест-розп'яття кіотний з пристоячими та обраними іконами

*Емма КОРЮКОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник відділу фондів
Музею історії міста Києва*

КОЛЕКЦІЯ ЗНАЧКІВ ФУТБОЛЬНОЇ КОМАНДИ «ДИНАМО» У ФОНДАХ МУЗЕЮ

Дарувати місту свої колекції, бібліотеки, будувати для міста школи, церкви, лікарні, притулки для бідних — давня традиція киян. Продовженням цієї традиції можна вважати передачу киянином Козубським І. Ю. у 2006 р. нашому музею, а значить місту, своєї колекції значків на київську тематику.

Козубський Ігор Юхимович — геофізик за фахом, нині пенсіонер. Протягом 40 років збирав він значки. У переданій колекції 756 значків, з них майже 100 присвячені улюбленій його київській футбольній команді «Динамо», 80-річчя якої виповнилося 1 листопада цього року.

В Україні першими у футбол почали грати в 1878 р. англійці, що жили і працювали в Одесі, а в Києві — чехи, працівники заводу «Гретер і Криванек». Грали вони на полі недалеко від свого заводу (нині там кіностудія ім. О. Довженка). Відбувалося це в 1900 р.

Перша київська футбольна команда в основному складалася з чехів, почала виступати вона у 1904 р. Через два роки створюється команда «Політехніки» зі студентів Політехнічного інституту. Популярність гри у футбол зростала, особливо серед учнівської молоді. У 1911 р. київські спортсмени створили футбольну лігу, до якої увійшло шість клубів міста.

1911 р. став знаменним для київських аматорів футболу розіграшем чемпіонату міста, у якому взяли участь п'ять команд. Перемогли «Політехніки». У 1912 р. утворився Всеросійський футбольний союз, з українських міст до нього ввійшли Київ, Одеса, Миколаїв, Севастополь, Харків, Юзівка (нині — Донецьк).

Перша світова війна, революція і громадянська війна зруйнували спортивне життя Києва. Відроджуватися воно стало на початку 20-х років. У 1923 р. московські чекісти створили спортивне товариство «Динамо». Динамівські клуби стали виникати й в Україні: Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі.

1 листопада 1927 р. при Київському спортивному товаристві «Динамо» була створена футбольна команда з молодих чекістів і працівників міліції. У серпні 1928 р. відбувся товариський матч із московськими одноклубниками, який закінчився розгромом киян (6:2). Гості з Москви не лише дали киянам урок класного футболу, а й підказали шлях, торуючи який можна було високо тримати марку команди: залучати обдарованих гравців з інших клубів.

У 1932 р. формування «Динамо» було завершено, і того ж року збірна команда міста (дев'ять динамівців і три гравці «Локомотива») уперше стала чемпіоном республіки, перервавши одинадцятирічну гегемонію харків'ян. У тому ж році збірна Києва завдала поразки збірній Москви на їхньому ж полі.

Матчі за участі київського «Динамо» стали незмінно збирати повні трибуни. Динамівці Києва почали включатися до складу збірної України і СРСР.

22 червня 1941 р. у Києві мало відбутися відкриття республіканського стадіону і матч київського «Динамо» з московською командою «Червона Армія». Гра не відбулася.

У роки окупації в Києві існувала футбольна команда, у якій грали і динамівці. 56 забитих і 11 пропущених м'ячів — такий підсумок перемог киян у матчах з окупантами. На фронтах, у Сирецькому концтаборі, у катівнях гестапо загинуло чимало київських спортсменів. На території стадіону «Динамо» встановлено пам'ятник загиблим футболістам.

Нелегко було комплектувати футбольну команду «Динамо» у перші повоєнні роки. З колишнього складу залишилося тільки троє гравців-ветеранів. За винятком чемпіонату 1947 р., коли кияни фінішували четвертими, вони довгий час нічим не радували своїх численних шанувальників. Виграш Кубка СРСР у 1954 р. став першим великим успіхом київського «Динамо».

Наприкінці 50-х років динамівці оновили склад. Молодь заграла енергійно і темпераментно. Набираючись досвіду у внутрішньому чемпіонаті, вона підкріплювала його участю у міжнародних іграх. Сезон 1960 р. приніс киянам «срібло», а в 1961 р. команда «Динамо» стала чемпіоном СРСР. Уперше переможцем чемпіонату став немосковський клуб.

У січні 1964 р. старшим тренером київського «Динамо» призначається Віктор Маслов. Тренер-новатор, своєю діяльністю

він підсумував і організаційно завершив роботу, почату його попередниками. Київське «Динамо» стає визнаним лідером радянського футболу, одним з основних постачальників гравців для збірної країни, командою міжнародного класу.

1966 р. був одним із кращих в історії київського «Динамо». Команда виграла чемпіонат СРСР, Кубок СРСР, п'ять динамівців завоювали бронзові медалі на чемпіонаті світу в Англії. Андрій Біба названий кращим футболістом року в СРСР.

У жовтні 1973 р. динамівцям був представлений новий старший тренер — Валерій Лобановський, у минулому популярний гравець цієї команди. Методичний і чіткий, він володів науковим уявленням про керування тренувальним процесом, завдяки своїм організаторським здібностям і таланту природженого тактика він зумів розкрити можливості команди, направити природні якості футболістів на цілеспрямовану гру. Лобановський сам добирав тренувальні вправи, застосовувані у першокласних клубах. Найближчим соратником і помічником його був Олег Базилевич, що поділяв погляди В. Лобановського на подальший розвиток футболу. Як підсумок роботи нового тренерського мистецтва — визнання Олега Блохіна кращим футболістом країни. Це був лише початок великих успіхів «ери Лобановського».

В. Лобановський привів команду до завоювання Суперкубка УЄФА і Кубка Кубків. За гру на міжнародній арені за опитуванням щотижневика «France Football» Олег Блохін у 1975 р., а Ігор Біланов у 1986 р. були визнані кращими футболістами Європи. За опитуванням авторитетного журналу «World Soccer» 1986 р. «Динамо» було визнано другою командою світу, В. Лобановський був названий другим тренером світу, І. Біланов — другим футболістом світу.

У 1986 р. «Динамо» дванадцятий раз стає чемпіоном СРСР. Такої титулованої команди в радянському футболі ще не було. «Динамо» називали «чудо-командою», «київським експресом», «феноменальною командою»...

Значки колекції Козубського І. Ю. допоможуть відобразити у майбутній експозиції музею «золоте століття» українського футболу, київської команди «Динамо».

*Ірина ГРОМОВЕНКО,
старший науковий співробітник відділу фондів
Музею історії міста Києва*

**КИЇВСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ
БУДИНОК-МУЗЕЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

**Спроба відтворення умов існування в окупованому Києві
(19.09.1941—6.11.1943) у зв'язку з поверненням
Шевченкових раритетів в Україну в березні 2007 р.**

У березні 2007 р. відбулася визначна подія в культурному житті столиці, причому одночасно у двох музеях — Національному музеї літератури України і Київському літературно-меморіальному будинку-музеї Т. Г. Шевченка — відкрилась виставка Шевченкових раритетів, що зникли за загадкових обставин під час окупації Києва з фондів будинку-музею (БМШ). Як з'ясувалося, ці раритети тимчасово зберігалися в Українській вільній академії наук у США (УВАН). 14 грудня 2006 р. в Генеральному консульстві України у Нью-Йорку їх було передано колишнім президентом УВАН О. Біланюком заступнику Голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України Павлові Білашу. 152 раритети, серед яких оригінальний офорт Шевченка «П'яниці» (з картини Осипова) 1859 р. з автографом самого Шевченка, його рисунки, лист до П. Ф. Симиренка (цукрозаводчик, меценат, завдяки якому побачило світ останнє прижиттєве видання «Кобзаря» 1860 р.), прижиттєві фотографії Тараса Шевченка, його друзів, сучасників, велика кількість літографій з видами Києва, експонати, що безпосередньо стосуються будинку-музею тощо.

При цьому було зазначено, що врятували ці речі директор будинку-музею за часів окупації Андрій та його дружина Любина Терещенки, які і зберігали їх у США. Після смерті Терещенків їхня довірена особа передала раритети на тимчасове збереження до УВАН у США.

Так склалося, що історія побутування БМШ «при німцях» не була досліджена. Більш того, постать Андрія Терещенка ніде взагалі не згадується, хоча, безперечно, і перше, і друге, особливо в контексті вищезгаданої події, викликає зрозумілий інтерес.

Гортаючи окупаційні газети, першу згадку про БМШ знаходимо в газеті «Нове українське слово» за 23 грудня 1941 р. в замітці «Будинок Т. Г. Шевченка»: «У Києві, на Хрещатицькому завулку, 8-а, міститься меморіальний музей-будинок Т. Г. Шевченка, що являє собою цінний зразок київських забудовань першої половини ХІХ ст.

Вибух і пожежі, що охопили весь центр Києва і докотилися майже до самого будиночка, неминуче загрожували загибеллю цього музею, але попередження німецького коменданта м. Києва про наявність цього унікального об'єкта спрямували заходи німецьких військових і пожежників до локалізації пожежі на самому завулку.

Від вибухів частково постраждали стіни, стеля (тріщини, обпадання тинку і т. ін.) та вікна; деякі вікна зовсім вибиті з рамами, а в деяких повибивані лише шибки. Заходами адміністрації та самовідданою працею наявних співробітників приводиться до ладу і якнайпильніше охороняється як сам будинок, так і матеріали, що є в ньому». (Автора замітки не вказано, як, до речі, і в решті повідомлень стосовно БМШ автори вказані лише криптонімами).

Отже, з вищенаведеного можемо зробити висновок, що окупаційна влада усвідомлювала історичне і культурне значення пам'яток, пов'язаних з іменем національного генія Тараса Шевченка. І ще одним підтвердженням цього є публікація під назвою «Охорона історичних та архітектурних пам'ятників» у тій же газеті «Нове українське слово» ч. 68(386) від 21 березня 1943 р.: «Київ має чимало пам'ятників доісторичних та ранньоісторичних часів і пам'ятників архітектури. Проте довгий час ними ніхто не займався, і пам'ятники не мали належної охорони.

Тепер, за вказівкою Штадт-комісара, Управа міста доручила охорону цих пам'ятників Відділу культури та освіти. Відділ культури та освіти має скласти повний список усіх пам'ятників культури та архітектури в Києві. Для проведення і забезпечення цієї роботи до штату відділу введена спеціальна посада інспектора охорони пам'ятників.

За зберігання та охорону пам'ятників доісторичної та ранньоісторичної доби, які є на терені монастирів, відповідальність

покладена на настоятелів та настоятельниць цих монастирів. Пам'ятники, які не належать тепер певним організаціям, охоронятимуться відповідним штатом охоронників.

Комендантам та керівникам будинків, в районі яких є пам'ятники культури та архітектури, заборонено влаштовувати поблизу них звалища, копати різні ями тощо... з найвизначніших пам'ятників архітектури під охорону взяті: Заборовська брама, Андріївська церква, пам'ятник св. Володимира, будинок Шевченка, Український музей, палац на Олександрівській, 8, Кловський палац, пам'ятник Магдебурзького права, Братський монастир, Контрактовий будинок, стара «Бурса», Іллінська церква, пам'ятник Богдану Хмельницькому, Фролівський монастир, церква Аскольда, поштова станція на Хрещатицько-Набережній, 5 та Покровська церква. В.».

Тут слід зауважити, що Київський генеральний округ очолювали генеральні комісари — бригаденфюрери І. Квітцрау, а з весни 1942 р. — Магунія. Управління було розміщено там, де і колишній Київський військовий округ (нині — вул. Банкова, 11). Генерал-комісаріат уособлював окупаційну владу і здійснював адміністративне керівництво всіма цивільними організаціями на окупованій території. Підпорядковувався генеральному комісаріату штадт-комісаріат Києва (до вересня 1943 р. вул. Виноградна, 21, а з вересня 1943 — вул. Мельникова, 44). Штадткомісаром спочатку був Марве, згодом послідовно Рогауш і Берндт; заступниками — Уде і Майер¹. Поряд з окупаційною адміністрацією функціонували і українські самоврядні органи. Перші документи міської управи (бульвар Шевченка, 18) датовані 21 вересня 1941 року. Першого міського голову було обрано на таємній нараді вночі з 19 на 20 вересня 1941 р. під опікою мельниківців. Ним став О. Оглоблін. «На думку деяких присутніх, яка на цей надзвичайно відповідальний пост найкраще надавалась — маючи відповідний стаж, досвід контакту з людьми і такт, був би професор О. Оглоблін. Обговорювалось ще кілька кандидатів, та остаточно ми вирішили звернутись до професора О. Оглобліна взяти на себе головування в міській управі Киє-

¹ *Заболотна Т.* Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві// Архіви окупації. 1941–1944, т. I.— К., 2006.— С. 770.

ва... Він нерадо погодився на перебирання цього, в той час не-вдячного громадського обов'язку»,— згадував один з мельниківців². «Краківські вісті» ч. 265 (420) від 27.11.1941 року подають: «...Осередком всього культурно-національного й економічного життя є міська управа з проф. Оглобліном на чолі й заступником голови міської управи проф. Багазієм, що водночас і є діловим керманичем. Міська управа не тільки наладнує і кермує життям самого Києва, але й виробляє плани й реалізує відбудову всього культурного, просвітнього й економічного життя всіх областей України. В перших днях після визволення Києва міська управа урядувала на Хрещатику. Коли ж будинок міської управи вилетів у повітря, вона перенеслась з усіма своїми відділами на Поділ при вул. Полтавській напроти Покровського монастиря. Дня 10 жовтня 1941 р. міська управа перенеслась із своїми органами до будинку на розі вул. Володимирівської і бульвару Шевченка. Щоб легше було наладнати життя в місті, міська управа створила т. зв. обласні районіві управи, що є zarazом підвідділами головної управи».

Перед міською управою стояли завдання якомога швидше і ефективніше налагодити економічне та культурне життя Києва. О. Оглоблін терміново добирав штат співробітників, оскільки населення Києва налічувало близько 400 тис. (за даними перепису, проведеного міською управою, населення Києва на 1 квітня 1942 р. становило 352 139 осіб³). Це менше 40 відсотків довоєнної чисельності, були приречені на голод, холод і вимирання.

Головування Оглоблина тривало лише шість тижнів (до 29 жовтня 1941 р.). Але саме він згодом став директором Музею-архіву Переходової доби м. Києва, заснованого з ухвали голови міста Києва Л. І. Форостівського від 27.04.1942 р. (на Подолі, Олександрівський майдан, 8). 1943 р. Оглоблін приїхав до Львова, у 1944 р.— до Праги. З 1951 р. жив і працював у США, де заснував і очолював Українське геральдичне і генеалогічне товариство (1963) та Українське історичне товариство (1965), з 1970 р.— президент Української вільної академії⁴.

² Сулятицький С. Перші дні в окупованому німцями Києві//На зов Києва.—С. 189–190.

³ Малюженко А. Київ за 1942 р.//Наше минуле. Ч.1 (6).— К., 1993.— С. 157.

⁴ Заболотна Т. Названа праця.— С. 774.

На його місце голови став заступник Володимир Багазій. Та звинувачений в саботажі і нібито в лобіюванні інтересів українських націоналістів (входив до складу Української національної ради), він був усунутий з посади і 19 лютого 1942 р. заарештований. Володимир Багазій і його 19-річний син були страчені у Бабиному Яру.

Після цього на посаді обербургомістра його змінив Леонтій Форостівський (з лютого 1942 по вересень 1943.; практично за його правління готувалося пограбування фондів БМШ і їх вивезення за кордон).

Наприкінці вересня 1941 р., тобто за головування Оглоблина, в Управі були створені такі відділи: транспортний, пропаганди, фінансовий, освіти і культури, шкільний, пожежний, мистецтв, промислових підприємств, житловий. Досить цікавою була структура відділу культури та освіти: крім багатьох інших, до нього входили секції бібліотек, музеїв, архівів, пам'яток старовини. Відділи міськуправи підпорядковувалися відповідним відділам штадт-комісаріату і фактично були виконавчими допоміжними установами. Тобто ми бачимо, що структура управління містом за часів окупації передбачала чітку підзвітність і підконтрольність усіх інституцій німецькій владі.

За зразком міської управи організовано 11 районних управ: Богданівську, Володимирську, Дарницьку, Залізничну, Куренівську, Печерську, Подільську, Святошинську, Софіївську, Шевченківську, Ярославську з аналогічними відділами. Але на підставі розпорядження штадт-комісара міста Києва від 8 грудня 1942 р. «Про скорочення кількості районних управ у м. Києві» з 1 січня 1943 р. залишили тільки 8 управ, ліквідувавши Святошинську, Куренівську і Богданівську¹. БМШ належав до Софіївської управи.

На перший погляд, при вивченні змісту преси часів окупації може скластися враження, що Україна мала певний розвиток у своєму національно-культурному житті. Однак уже у вересні-жовтні 1941 р. з приводу призначення рейхскомісаром України Еріха Коха, чийм завданням було викачування всього необхідного з України для Німеччини, Гітлер продекларував: «...українці також ліниві, погано організовані, по-азійськи нігілістичні,

¹ ДА Київської області, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 31, арк. 54-54зв.

як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов'язку, ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку. Сталін — один з найвидатніших сучасників, оскільки йому все-таки вдалося, щоправда тільки завдяки найсуворішому примусу, викувати державу з цього сімейства кроликів»⁶.

Ця доктрина перекрила собою так званий «демократизм» поглядів на розвиток східноєвропейських окупованих земель рейхсляйтера Альфреда Розенберга (1893–1946), який «надавав право» самовираженню національних культур на благо Великої Німеччини.

У «Правилах щодо поводження з українцями» та у «Напрямах ведення пропаганди в Україні» (від Рейхсміністерства окупованих східних областей) зазначалося, що слід розвивати знання місцевого населення про власну історію та її відомих діячів, підкреслювати злочини щодо українського народу, скоєні більшовицьким режимом, та їх наслідки, зокрема такі, як голодомор 1932–1933 років⁷.

Саме рейхсляйтер Розенберг очолив оперативний штаб (ERR), який було утворено у червні 1940 р. за дорученням фюрера на основі наказу керівника Верховного командування вермахту. Газета «Краківські вісті» ч. 261 (416) від 22.11.1941 подає: «Призначення Альфреда Розенберга керманічем новооснованого міністерства для зайнятих східних областей виростає на подію першорядного політичного значення, раз, з уваги на сам факт, що таке міністерство взагалі створено, а по-друге, з уваги на особу міністра...

Не є тому випадковим факт, що при будові великанського, на сотні тисяч учасників обчисленого стадіону для партійних конгресів в Нюрнберзі, вмуровано в угольний камінь фундаментів, на вічну пам'ять поколінь, тільки дві книжки: Адольфа Гітлера «Моя боротьба» й Альфреда Розенберга «Міт 20 століття»...

Отже, удар між Німеччиною і комуністичною Росією Альфред Розенберг вважає за конечність неминучу. Рідко кому дове-

⁶ Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.— Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

⁷ ЦДАВО України, КМФ-8, оп.1, спр. р. 98к., арк. 559–531, 552–553; р. 29; к. 263–266.

лося, як йому, тепер стати у проводі тієї установи, що має за завдання перевести повну ліквідацію наслідків близько чвертьвікового панування комунізму на зайнятих областях Сов. Союзу.

Факт, що в орбіті безпосередніх впливів тієї діяльності найдеться велика частина нашого материка, а то під кермуванням державного комісара України Еріха Коха, творить переломовий, історичний момент в нашому національному житті».

Метою створення ERR було вивезення з території окупованих західноєвропейських, а згодом і східноєвропейських країн різних культурних цінностей. Відомий наказ Гітлера від 1 березня 1942 р. обумовив такі повноваження ERR та рейхслайтера Розенберга: «ERR має право досліджувати бібліотеки, архіви, ложі та інші ідеологічні й культурні установи будь-якого роду на предмет наявності відповідних матеріалів та конфісковувати його для ідейних завдань НСДАП (Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини) і подальшої науково-дослідницької роботи Вищої школи»⁸.

Оскільки в нацистські плани входило встановлення влади і управління на окупованих землях на необмежений час, значна увага приділялася всебічному вивченню цих територій. І вже на початку окупації представники робочих груп та зондерштабів почали розгортати спочатку пошукову, а згодом цілеспрямовану науково-дослідницьку діяльність, поєднуючи її з обстеженням бібліотек, архівів та музеїв. Цікавим з цього приводу є «Київський щоденник. З.ХІІ.1941–19.І.1942» Нандора Феттіха (1900–1971)⁹, відомого угорського вченого, археолога, мистецтвознавця, який за завданням ERR разом з Дюлою Ласло (1910–1998), також угорським археологом, у грудні 1941–січні 1942 років складали реєстр і опис цінностей музеїв Києво-Печерської лаври. Завдячуючи цьому документу, ми одержуємо відомості про працю, життя, трагічну долю багатьох визначних діячів і працівників культури, музейників, науковців, що змушені були лишитися в окупованому Києві і складали коло тодішньої київської інтелігенції. Це родина Кричевських (Василь Григорович Кричевський був автором художнього вирішення першої експо-

⁸ ЦДАВО України; ф. 3676; оп. 1, спр. 26а, арк. 49.

⁹ *Феттіх Нандор*. Київський щоденник: З.ХІІ. 1941–19.І. 1942.— К; 2004.

зиції БМШ 1928 року), Володимир Міяківський (видатний вчений, філолог, архівіст, перший директор БМШ, автор наукової концепції експозиції БМШ 1928 року), директор Софійського заповідника Олекса Іванович Повстенко, директор Музею російського мистецтва (Музей східноєвропейського мистецтва за часів окупації) Поліна Аркадіївна Кульженко, український історик архітектури Іполит Владиславович Моргилевський, український історик, нумізмат і археолог, один з директорів Лаврського музею, призначений окупаційною владою, Валентин Андрійович Шугаєвський, український археолог, завідувачка археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею Валерія Євгенівна Козловська та багато інших. Але ім'я Андрія Терещенко, тогочасного директора будинку-музею Шевченка, не зустрічається навіть у тодішній періодиці.

Ще на одну згадку про БМШ натрапляємо в газеті «Последние новости» № 12 (14) від 9 березня 1942 р. в статті «Шевченко и Киев» під рубрикою «Памяти Т. Г. Шевченко». Під малюнком із зображенням будиночка підпис: «В 1846 году Шевченко поселился вместе с поэтом Афанасьевым-Чужбинским и художником Сажиным в доме № 8-а по Крещатицкому переулку, называвшемся тогда Козьим болотом или Козинкою. Шевченко жил в мансарде. Весь дом сохранился в прежнем виде. В нем помещается теперь Дом-музей Т. Г. Шевченко».

Слід зауважити, що Шевченківські дні 9–10 березня, як для умов окупації, широко відзначалися. Періодична преса подавала інформацію про урочистості, що проходили в Київському оперному театрі за участі українських артистів. Промови на цих вечорах виголошували як представники німецької влади, так і з українського боку тогочасний директор Київського педінституту В. Завітневич (1942 р.). Широко представлені шевченкознавчі статті, наприклад, газета «Последние новости» № 12 (14) від 9 березня 1942 р. під рубрикою «Памяти Т. Г. Шевченко» подає статтю «Великий народный поэт» (автор Б. Я.), «Шевченко и Киев» (автор Вл. Порский), стаття «Альбомы фольклорных записей Шевченко конца 40-х годов XIX ст.» (автор Н. Г.), оповідання «В Петербурге» (автор Галина Рогальская) тощо. Але ніде, що було би природно для подібної події, не висвітлено роботу БМШ (звичайно, якщо під криптонімами не

стоять імена співробітників музею). Також газета «Нове українське слово» ч. 219 від 20 вересня 1942 р. повідомила, що розпочав роботу музей Т. Шевченка в Кирилівці.

Отже, виходячи з викладеного вище, можемо відмітити, що, з одного боку, німецька окупаційна влада проводила методичну, чітко структуровану, грабіжницьки спрямовану роботу щодо українських культурних установ, зокрема музеїв, через айнзатц-штаб Розенберга. З другого боку, всупереч псевдосприятливим, потворним, здебільшого нелюдським умовам, українське національно-культурне життя (навіть і серед відверто пропагандистських колабораціоністських форм) існувало.

Крім того, стосовно нашої теми, можемо зробити припущення, що директором БМШ Андрія Терещенка було призначено завдяки сприянню, принаймні не без участі Олександра Оглоблина, хоча тут-таки виникає запитання, чому не Володимира Міяківського, колишнього директора БМШ, репресованого свого часу радянською владою.

У своєму листі від 8 грудня 1943 р., уривок з якого надруковано в газеті «Слово просвіти» №12 (389) від 22–28 березня 2007 р., Андрій Терещенко, попередньо повідомивши, що представник німецької адміністрації професор Мансфельд категорично відмовив йому у транспорті з метою вивезення експонатів до шевченківського відділу Музею визвольної боротьби України у Прагу чи до Наукового товариства ім. Шевченка у Львів, так пояснює ситуацію щодо колекції: «Між тим, у зв'язку з невідомими мені рішеннями, на другий день після категоричної відмови, 8 жовтня, у відсутності в музеї догляду (о 8–11 год) робоча група по евакуації (...) з відома й погодження іншої адміністрації німецької забрала 11 місць (3 скрині і 8 ящиків) і, як пояснили мені пізніше,— відправили їх до Університету м. Праги, проф[есору] Вальтеру...» Нижче за текстом в листі від 13 грудня 1943 р.: «Три скрині і вісім ящиків з музейними та приватними матеріалами помилково потрапили до університету в Познані. Про наявність матеріалів в Університеті в м. Познані я довідався від п. Крашеніннікова, з яким я познайомився у Львові 6.12.43,— він особисто бачив згадані скрині і ящики в Університеті». І третій уривок з листа від 27 червня 1944 р., що нібито 9 травня 1944 р. «...в будинок, де скрині,

привезені Форшунгцентром, попала бомба». І, як далі за текстом прокоментував відомий літературознавець, заступник директора з наукової і видавничої роботи Інституту літератури НАН України С. А. Гальченко, що «...збереглося принаймні те, що не потрапило до ящиків і скринь і було вивезено самим Терещенком із Києва спочатку до Львова, а потім до Берліна, Мюнхена і, нарешті, до США, куди їхній хранитель виїхав орієнтовно десь 1951 року».

Ще одна обставина в контексті цих подій, на яку необхідно зважити — 26 вересня 1943 р. німецька влада міста через газету «Нове українське слово» звернулась до киян з відозвою:

«До населення міста Києва.

Західний берег Дніпра і м. Київ всіма засобами буде захищатися німецькими військами. Райони м. Києва, що знаходяться поблизу Дніпра, стануть бойовою зоною.

Німецькі війська в ці дні розміщуються там на свої позиції. Щоб запобігти непотрібні жертви серед населення і щоб гарантувати бойові дії без перешкод, бойова зона в місті має бути звільнена...

Я сподіваюся, що населення з власних інтересів виконає це розпорядження без опору.

Всіх, хто після зазначеного часу без особливої перепустки будуть знаходитися в забороненій зоні, чекає сувора кара...»

Йдеться про встановлення у Києві «забороненої зони»¹⁰, виселення з неї мешканців і відправлення киян на роботу до Німеччини. Тобто, перебуваючи 7–8 жовтня 1943 р. в середині забороненої зони, а БМШ, безперечно, там і знаходився, Терещенко мав на це дозвіл німецької окупаційної влади, до того ж, вів з нею перемовини.

В контексті цієї теми слід зауважити, що «...вивезення або переміщення культурних цінностей могло відбуватися тільки з дозволу Оперативного штабу, у виняткових випадках — рейхс-комісарів або генерал-комісарів з наступним повідомленням Оперативного штабу»¹¹. І не викликає сумніву, що вищеописані

¹⁰ Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб: Науково-документальне видання.— К.-Л., 2003.— С. 369.

¹¹ ЦДАВО України; ф. 3676; оп. 1, спр. 150, арк. 3–4.

події абсолютно підтверджують тогочасну ситуацію, «...масовий вивіз вже не тільки бібліотечних, а й архівних та музейних колекцій починається у серпні–жовтні 1943 року з початком відступу нацистів з України»¹².

Щодо особи Мансфельда, то її ідентифікація потребує більш ретельного дослідження, але це може бути «Вернер Мансфельд, керівник робочої групи праці у відомстві 4-річного плану... Від Києва В. Мансфельд вимагав 30 тис. робітників, у квітні 1942 р.— уже 60 тис., а для всієї генеральної округи Києва — 360 тис.»¹³.

Щодо прагнення Андрія Терещенка передати вивезені ним раритети до Музею визвольної боротьби України (МВБУ) у Празі задля їх збереження, дозволимо собі певний коментар. Фонди МВБУ на лютий–березень 1945 р. до того часу, як у приміщення МВБУ потрапила бомба, налічували приблизно 1 млн одиниць зберігання (понад 40 тонн). Після того, до 1948 р., вони частково зберігалися у підвалах Празького Клементинума (Національна, Слов'янська, Університетська бібліотеки) та в архіві Міністерства внутрішніх справ на Градчанах, після чого (зрозуміло не без втрат) у різні роки вони були перевезені до архівів України, Росії, Прибалтики і фахово опрацьовані¹⁴. Але ні в 1943, ні в 1944 році, ані в подальших роках Андрій Терещенко цього не зробив. І саме те, що він вивіз із собою через Німеччину до США, все життя зберігав у себе, лише після смерті самого Терещенка і його дружини було передано до ВУАН, а згодом повернулося в Україну.

Стосовно долі експонатів, вивезених німцями, можемо припустити, що вивозилися вони через айнзатцштаб Розенберга.

¹² *Севта Т. М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз//Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів.—К., 2004.— С. 114–148.

¹³ Айкель М. Через брак людей...: німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. Перший варіант статті опубліковано: *Zeitschrift fur Geschichtswissenschaft*.— 2005.— № 5.— С. 405–434.

¹⁴ *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси/Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині.— К., 2005.— 160 с.

І те, що вони опинилися у Польщі, не є випадковим. «Саме у Ратибор [пол. Raciborz] було вивезено книги і періодику з Києва для Східної бібліотеки Розенберга, а з другої половини 1943 року там діяли різні відділи та підрозділи ERR, починаючи з відділу обліку та відбору... Управління штабу. У 1944 році на їх базі в Ратиборі фактично діяв великий дослідний центр»¹⁵.

Безперечно, ця тема і проблеми, підняті в ній, ставлять більше запитань, ніж дають відповідей. Це пов'язано, насамперед, із тим, що величезний огром архівів ERR, і архівів МВБУ далеко не вивчений, що документи та матеріали, пов'язані з періодом окупації, не так давно було відкрито для дослідників і багато десятиліть прикривались ідеологічними шорами. Але, як казали древні, нічого нема таємного, щоб не стало явним. І так буде.

¹⁵ *Себта Т. М.* Названа праця.

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Сергій БІЛОКОНЬ,

доктор історичних наук,

лауреат Національної премії України ім.Т. Шевченка

РУКОПИС ІСТОРІЇ КИЄВО-ЛИБІДСЬКОЇ СВЯТО-ТРОЇЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

В історії міста дерев'яна Троїцька церква, що стояла на Червоноармійській вулиці, знаменита здебільшого тим, що саме її 1961 р. влада знесла за одну ніч.

З професійної точки зору, тема мого повідомлення цікава не лише тим, що йдеться про одну з київських церков, до речі, і не найстародавнішу. Заявлена тема має певний додатковий інтерес, оскільки йдеться про матеріали, яких немає на державному зберіганні. Рукопис, про який мова, поки що не надійшов до державного архіву.

Для цього потрібен деякий коментар. Багато років тому «гоголівські старушки», члени общини Св. Марії Магдалини о. Анатолія Жураковського¹ доручили мені занести на Львівську вулицю, 14-а Марії Макарівні Сауляк-Савицькій (1897–1970) якийсь рукопис. Лікар, кандидат медичних наук, доцент Київського медичного інституту, Марія Макарівна належала до тієї самої общини. Певний час за портретом якогось анатомічного світила вона переховувала в інституті портрет о. Анатолія роботи Гр. Світлицького² (пастель, 708 x 531). Оригінал має виразні підпис і дату: «Г. Св(е)тлицкій 928 XII». Нещодавно його в кольорі було репродуковано в настінному церковному календарі, що вийшов у доброму поліграфічному виконанні. На жаль,

¹ Про них я трохи розповів в історії своєї збірки: Білокінь Сергій. Початок кар'єри й історія моєї збірки: [Спогади]/Сучасність.— 2005.— Ч. 2 (526).— С. 81–114. Текст увійшов до книжки: На зламах епохи: Спогади історика (Біла Церква: О. Пшонківський, 2005).

² Повідомлення Марії Алексєєвни Глаголевої, 20 листопада 1998 року.

на нього не звернули уваги упорядники присвяченого Світлицькому видання.

Шістдесят років (з перервою на евакуацію під час війни) прожила разом з Марією Макарівною на Львівській Тетяна Львівна Симиренко (1887–1973), заслужена вчителька України, викладач французької та німецької мов у старших класах. Вона теж мала у себе папери, про які не могли й помріяти архівісти державні, що функціонували не рік і не два в системі НКВД. Ясна річ, кадрові питання в архівах вирішували фахівці цього самого наркомату. Після того як у січні 1920 р. невідомі вбили їхнього батька, Левка Симиренка, а НКВД розправилось із братом Володимиром, саме Тетяна Львівна зберегла рукопис «Помології» Левка Платоновича, згодом виданої у трьох томах. До Мліївського меморіального музею Симиренків вона передала й усі, що збереглись у неї, родинні папери й речі³. Це щастя для нашої науки, що рукопис Симиренка-батька було кому зберегти. До речі, Т. А. Симиренко членом общини о. Анатолія не була.

Таким чином, йдеться лише про паралельне державному приватне зберігання культурної спадщини. Хочеться підкреслити: якщо музейники давно залучають до мистецьких виставок картини приватних колекціонерів,— архівісти, а за ними й історики, потенціал рукописних збірок використовують далеко не повною мірою.

Як відомо, при Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові засновано Інститут колекціонерства українських мистецьких пам'яток. Недавно виникши, він уже встиг чимало зробити й навіть видав розкішний альбом, присвячений січовим стрільцям.

Багато років тому ідею створити Інститут подібного характеру висловив онук Миколи Федотовича, Микола Біляшівський, але ця ініціатива підтримки не мала. Те, про що йтиметься нижче, стає відоме тепер лише завдяки освіченому завзяттю давнього товариша мого тестя-архітектора, отже, не можу не сказати кілька слів про нього. Людиною, котра зберегла дещо цікаве, що трапило їй до рук, був київський священик о. Михайл (Вишняков).

³ Малаков Дмитро Васильович. Київські адреси родини Симиренків//Родовід.— Ч. 10.— Вид. 2.— К., 1996.— С. 84.

Михайло Миколайович Вишняков народився 11/24 липня 1905 р. Таким чином, нещодавно минуло 100 років з дня його народження. У листках обліку кадрів завжди вказував одну й ту саму національність — українець. Його батько працював бухгалтером Київської контори Державного банку (1885–1920), Дніпровського військового порту (1921–1922) й Управління водним транспортом (1922–1923).

1920 р. юнак закінчив п'ять класів Третьої гімназії на Подолі, після чого (1924) — Першу київську будівельну профшколу на вул. Франка. 1939 р. закінчив Київський інженерно-будівельний інститут.

Коли прийшли німці, з грудня 1941 р. він оформився інженером, що провадив ремонт в Іллінській церкві на Почайнинській вулиці, а оскільки за це не платили, до березня був у цьому храмі ще й псаломником. У пізнішій автобіографії написав: «В немецких учреждениях не желал работать и не работал» (15 квітня 1960). Виїхавши з Києва, він служив псаломником (1942–1943) у Покровській церкві с. Бабинців Погребищенського району Вінницької області. У січні 1943 р. одружився з Антоніною Порфирівною Миронюк і 20 лютого прийняв сан священника.

Того самого 20 лютого 1943 р. датується архієрейська грамота: «Божою милостью СМИРЕННИЙ ПАНТЕЛЕИМОН ЕПИСКОП ЛЬВІВСЬКИЙ, УПРАВЛЯЮЧИЙ КИЇВСЬКОЮ ЕПАРХІЄЮ⁴. З ласки, дару й влади ВСЕСВЯТОГО та ЖИВОНАЧАЛЬНОГО ДУХА, данної нам від САМОГО ВЕЛИКОГО АРХІЄРЕЯ ГОСПОДА НАШОГО ІСУСА ХРИСТА, через святих і священних Апостолів і їх Намісників і Наслідників, побожного цього мужа *Михайла Николаевича Вишнякова* перш всього осторожним і докладним дослідженням перевіривши та вірогідними свідоцтвами, найголовніше його Духовного Отця *Протоієрея*

⁴ Пантелеймон (Рудик, 16 червня 1898 – 2 жовтня 1968, Едмонтон). Хіротонісаний у єпископа Львівського в Москві 16 березня 1941 року. За німецької окупації належав до автономної церкви. Під час відступу німецьких військ виїхав з ними. Служив архієпископом Карловацького Синоду. 5 березня 1959 р. повернувся до Московської Патріархії. Докладніше див.: Manuil (Lemeľevskij), Metropolit. Die Russischen Orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965. Bio-Bibliographie. Teil V. Erlangen, 1987. S. 361–363.

Адріана Рима⁵ренко про нього переконавшись, обичаєм і чином СВЯТОЇ АПОСТОЛЬСЬКОЇ СХІДНЬО-ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ, благословенням і рукоположенням нашим, співдіючому цьому ЖИВОТВОРЧОМУ І ВСЕСОВЕРШАЮЧОМУ СВЯТОМУ ДУХОВІ, посвятили ми во пресвітера [...]». Таким чином, о. Михайл належав до автономної Церкви, і в 1943–1944 роках священникував у тих самих Бабинцях.

Коли большевики повернулися, записав в автобіографії: «Несение обязанностей псаломщика и священника меня успокаивало в том отношении, что я служил только нашему народу и чувствовал себя изолированным от немцев» (10 лютого 1944). Повернувшись до Києва, він служив священником церкви Св. Параскеви у с. Ходосіївці Києво-Святошинського району (1944–1947).

Зберігся лист «Управделами Патриаршего Экзарха» протоієрея Костянтина Ружицького від 9 червня 1947 р.: «По распоряжению Его Высокопреосвященства, Высокопреосвященнейшего ИОАННА, Митрополита Киевского и Галицкого Канцелярия сообщает, что право на подыскание прихода Вы утеряли 18 февраля, подав прошение о зачислении за штат». З 1947 до березня 1953 р. працював за світською спеціальністю молодшим науковим співробітником Академії архітектури. Можна лише дивуватися, що світська влада терпіла його сумісництво три останні роки сталінського життя, поки не запропонувала зупинитися на чомусь одному. о. Михайл обрав церкву.

Повернувшись до неї, навіть ще трохи раніше він служив другим священником Катерининської церкви Лук'янівського кладовища (травень–жовтень 1950), настоятелем уже згаданої по-

⁵ Андрій (Римаренко) Адріан Адріанович; 15/28 березня 1893 р., Ромни — 1978 р., США), Архієпископ РЗЦ Роклендський. Освіта: Петербурзький Політехнічний ін-т. Висвячений у диякони 1 жовтня 1921, у священники 3 жовтня (Полтава; Хрестовоздвиженський м-р). Єп. хіротонія: 1968. Дж.: Самарин Владимир. Подвижнический путь//Зарубежье.— 1971.— Сентябрь–Декабрь.— С. 25–26; Киселев Александр. Пастырь добрый//Новое русское слово.— 1973.— 8 апреля; Сергеев А. Благословение на подвиг//Новое русское слово.— 1975.— 11 сентября; Сергеев А. Единое на потребу//Новое русское слово.— 1977.— 18 сентября.

дільської Іллінської церкви (жовтень 1950 – жовтень 1962), священником Володимирського собору (жовтень 1962 – лютий 1967). Зберігся зворушливий документ, адресований митрополитові Іоанну: «Прошение. Во исполнение святой Вашей воли, назидającej меня быть послушливым, смиреннейше дерзаю просить Ваше Высокопреосвященство благословить меня на служение в Кафедральный г. Киева Собор Св. Владимира, хотя я и чувствую себя недостойным для такового, когда вспоминаю о своих душевных и телесных немощах». У світських установах так не пишуть. Далі він служив священником тієї самої Іллінської церкви (березень 1967 – лютий 1968), нарешті настоятелем Покровської Солом'янської церкви (лютий 1968 – вересень 1972).

За сумісництвом о. Михайл завідував господарством Київської духовної семінарії (жовтень 1952 – серпень 1956), тимчасово виконував обов'язки благочинного округу (березень 1958 – вересень 1959), виконував обов'язки завідувача канцелярії Екзархату України (з червня 1966). Брав участь у перекладанні на українську Євангелія. Взагалі українська мова в Українській Православній Церкві ХХ ст. конкретно і в повному обсязі ще не вивчалася.

О. Михайл упокоївся 18 серпня 1981 року і знайшов спочинок на старому Байковому кладовищі.

Саме у його паперах зберігся рукопис історії Києво-Либідської Свято-Троїцької церкви. Це оправлений у обтягнутий ситцем голубий картон машинопис (перший примірник). Ім'я автора лишилося невідомим. Заголовок: «История Свято-Троицкой церкви». Внизу позначено — «г. Киев». Загальний обсяг — [2], II, 1–50, 52, 51–53, 53–63 арк. Як бачимо, той, хто його опрацював, у рукописі трохи наплутав. На першому 53-му аркуші є покликання на зворот 15-го, де нічого немає. Як бачимо, текст зберігся не повністю. Можливо, ще розшукається інший примірник, і він буде справніший.

Час написання праці можна визначити за вказівкою на смерть голови з'їзду мирових посередників Олександра Івановича Хойнацького у листопаді 1927 р. (арк. 53). Його ім'я єдине згадане у передмові як київського старожила, відомості якого автор використав під час написання своєї «історії». Структура праці

кардинальним чином змінювалася (та й то у фатально гірший бік), тому була, очевидно, не зовсім ясною й самому авторові. На єдиному шмуцтитулі, після якого помилково вшито передмову до машинопису, читаємо: «Краткая летопись Киево-Лыбедской Свято-Троицкой церкви». Цю назву повторено як заголовок першого розділу (арк. 1–39). Другий розділ — «Священноцерковнослужители и ктитеры Св.Троицкой церкви» (арк. 40–48). Останній розділ третій — «Сведения о деятельности некоторых священников киевской Свято-Троицкой церкви» (арк. 49–63).

Наскільки капітальною могла вийти історія Троїцької церкви, видно з огляду джерельної бази. Невідомий автор виявив і системазизував такі папери, які застав у храмі:

«1) Манифесты, грамоты и указы с 1745 г.

2) Синодик или помянник с 1744 г. (большая переплетенная книга с 33 раскрашенными от руки гравюрами, с изречениями и повестями; затребована Губархом, где и хранится с 1924, VIII [т.е. августа]).

3) Исповедные книги с 1797 года.

4) Ведомость о священноцерковнослужителях и их детях с 1802 года.

5) Брачные обыски с 1802 г.

6) Приходо-расходные книги с 1809 г.

7) Опись церковного имущества (из Киевской Духовной Дикастерии) за 1813 г.

8) Ведомости о церкви с 1830 г.

9) Ревизские сказки с 1834 г.

10) Разная переписка, например: прошения⁶ причта в попечительство о бедных о выдаче пособий, заявления о разрешении ремонта, письма некоторых жертвователей и донесения о них по начальству, ходатайства о постройке нового храма, частные письма и записки членов причта, прихожан, благотворных и т. п.» (арк. I–II).

Це зайвий раз доводить системність і ґрунтовність церковного діловодства. Черговий раз ставить питання про репрезентативність джерельної бази з історії Церкви.

⁶ В оригіналі: прошение.

Богоборча діяльність большевиків перешкодила виконанню великої праці. До першої сторінки «Краткой летописи» автор зробив таку примітку: «Автором задумана была подробная летопись Киево-Лыбедской Св.Троицкой церкви, но, к сожалению, намеченную работу не удалось довести до конца, так как 8 декабря 1924 г. Св.Троицкая церковь неожиданно передана была со всеми архивными материалами обновленческой группировке, и потому от задуманного плана пришлось отказаться и ограничиться пока настоящей краткой заметкой» (арк. 1–2). Після дальших заходів адміністрації всі ці папери десь зникли, й місцезнаходження церковного архіву тепер невідоме. У Державному архіві м. Києва такого фонду немає. Відтак зовсім короткий нарис історії м. Києва, як тепер кажуть, має ексклюзивний характер, набуваючи нині значення першорядного історичного джерела.

На Нову Забудову Троїцьку церкву було перенесено із старого міста. Дати зведення першої будівлі не знав уже й автор нашого рукопису. Йому трапився лише запис, згідно з яким 1699 р. храм уже стояв. Тоді до нього було «пренесена от Златых Врат икона Казанской Божией Матери», одна з великих святинь старого Києва (арк. 1). До 1858 р. Старо-Троїцька церква розташовувалася близько Софіївського собору — навпроти Присутніх місць, на початку Троїцького провулка (тепер вулиця Алли Тарасової)⁷. Очевидно, саме на її місці стоїть тепер побудований з велетенським розмахом «акваріум» — новочасний відповідник злополучного «комоду», для зведення якого треба було знести Михайлівський Золотоверхий. Покликаючись на архівні відомості й свідчення старожилів, автор вказує, що стара церква стояла «с правой стороны от Присутственных мест, отчего раньше и называлась она Верхне-Киевскою Старо-Троицкою церковью. Ближайшими к ней приходскими храмами были в то время храм Св. Георгия, Трех Святителей, Десятинный и церковь Св. Иоанна Златоустого, ныне существующая на Галицком базаре, а в прежнее время находившаяся на углу теперешней Б. Житомирской и Владимирской улиц, где стоит дом

⁷ Вулиці Києва: Довідник / Упорядники А. В. Кудрицький, Л. А. Пономаренко, О. О. Різник/За ред. А. В. Кудрицького.— К., 1995.— С. 218–219.

Релігійно-просвітительного общества с часовнею» (арк. 2)». Як розуміємо, протягом ХХ століття усі згадані парафіяльні храми старого Києва було — і теж систематично — ліквідовано.

Серія перепланувань доріг і обивательських садиб, що завершилась побудовою Присутніх місць, була щоразу пов'язана із відчуженням церковної землі. Все це призвело до того, що довкола церкви стало незручно проводити навіть хресні ходи. Так тиснуло на церкву ніби схильне до православ'я життя імперії.

1855 р. тодішній митрополит Філарет (Амфітеатров) наклав резолюцію на рапорті священника (1849–1855) Петра Ботвиновського: «Именем Господним благословляется начать построение храма» (арк. 8). Було визначено й місце нової церкви — ріг Великої Васильківської та Жилянської вулиць. 10 листопада 1855 р. згаданий церковний настоятель, диякон Сава Сташевський і староста купець 2-ї гільдії Микола Балабуха підписали контракт з купцем Симоном Овчинниковим про спорудження дерев'яної, хрестоподібної, на кам'яному фундаменті церкви площею до 50 саженив, висотою з банею 12 сажень і дерев'яної дзвіниці, з кам'яним погребом. Споруда оцінювалась у 15 тис. карбованців, роботи Овчиннікова — у 2 тисячі, а всю роботу мало бути закінчено за два роки. За рік новий настоятель (1855–1873), відомий з Лескова Шевченків знайомий о. Євтим Ботвиновський разом із старостою підписали контракт на спорудження дерев'яного іконостасу з ніжинським міщанином Йосифом Івановичем Шатровим — за проектом Павла Спарро⁸. 1858 р. новий величавий, у порівнянні зі старою церквою, храм з боковим вівтарем Св. Великомученика Пантелеймона⁹ було урочисто освячено.

Ось що пише автор рукопису: сюди «стали стекаться богомольцы и с других приходов и даже окраин г. Киева, а население Ново-Строенского района и прилегающих улиц охотно записывалось прихожанами нового храма. Так при новой церкви образовался хотя и не густо заселенный, но большой по терри-

⁸ Тимофієнко Володимир Іванович. Зодчі України кінця XVIII–початку ХХ століть: Біогр. довідник.— К.: НДІТІАМ, 1999.— С. 348–349. У рукопису — «Спарро» (арк. 9).

⁹ Тут зберігалась друга велика святиня, перенесена із старої церкви,— присвячена йому ікона (арк. 9).

тории приход, в состав которого входили кроме нынешней территории еще улицы — Караваевская, Паньковская, Н.-Ботаническая, Тарасовская и др. [...]».

«Новый благолепный храм во имя Живоначальной Троицы, организованные в нем торжественные богослужения с проповедью Божьего слова, стройное пение (впоследствии здесь пели такие художественные хоры, как Я. С. Калишевского и Ромоданова) — все это делало Св. Троицкую церковь живым центром религиозной жизни большого района, а приход одним из больших приходов г. Киева. О последнем говорят хотя бы такие записи метрических книг того времени: в 1863 году было повенчано 43 брака, в 1864 — 52, в 1870 — 84, в 1872 — 77 и т.п. (сравн. 1774 г.— 3 брака, 1775 г.— 4, 1776 г.— 2)» (арк. 9–10).

Наприкінці ХІХ ст. різкі зміни у складі населення, організація нових суміжних парафій: Володимирського собору, Маріїнсько-Благовіщенської церкви на теперішній вулиці Саксаганського, а потім і Св. Михайлівської церкви при Олександрівській лікарні, почали витискати Троїцьку парафію і з Великої Васильківської. Автор нашого рукопису розповідає: «Когда-то густо населенный православным населением приход все больше и больше уменьшался в своем составе, а между тем его церковь была уже не одноклирная, а двуклирная. Кроме того, по смежности воздвигались величественный Собор Св. Владимира и изящные по замыслу церкви М.-Благовещенская и Св. Михайловская¹⁰, пред которыми совершенно ступеньвалась бы и казалась бы убогой низенькая деревянная Св. Троицкая церковь. А между тем это был единственный в Киеве приходской храм во имя Св. Живоначальной Троицы. И многие киевляне — церковники и духовенство — скорбели, что Св. Киев, имеющий величественные православные храмы — Соборы во имя Св. Владимира, Св. ап. Андрея Первозванного, Св. Николая¹¹ и др., не имеет величественного храма в честь и прославление Отца и Сына и Духа Святого. И потому у многих из них, особенно среди прихожан Троицкого прихода, родилась мысль о постройке новой вели-

¹⁰ Св. Михайлівська церква була споруджена на території Олександрівської лікарні (настоятель священник о. Микола Маліженовський).

¹¹ Ідеться про Військово-Микільський собор (настоятель протоієрей о. Сергій Троїцький).

чественной церкви во имя Св. Троицы, которая явилась бы новым памятником Иерусалима русской земли¹².

«Долго вынашивалась эта великая идея; всюду среди верующих находила она живой отклик и поддержку, и потому решено было ее осуществить, не останавливаясь ни пред какими затратами и трудностями. И вот, по ходатайству причта Св. Троицкой церкви во главе с настоятелем протоиереем Митрофаном Вышемирским и церковным старостой Петром Георгиевичем Рудаковым¹³ в 1911 году Киевский Митрополит [Флавиан] благословил организовать Попечительство и Строительный Комитет по постройке нового Св. Троицкого храма (и открыт сбор добровольных пожертвований на это многотрудное, но святое дело). Тогда же были организованы Попечительство и Комитет под председательством прот. М. Вышемирского и с благословения Киевского Митрополита открыт был сбор добровольных пожертвований на святое дело — на постройку в г. Киеве Соборного храма во имя Св. Троицы» (арк. 14–15). Проект грандіозного храму з трьома престолами, де могло перебувати разом 3 тисячі душ, склав єпархіальний архітектор Є. Ф. Єрмаков. Митрополит Флавіан заклав його 11 вересня 1911 р., але вивести споруду до верху не встигли: перешкодила війна.

Останні священики, що служили вже за нових умов, названі такі:

9) Колтоновський Микола Олександрович (1894–1920). Другий священик, протоіерей, кандидат богослов'я.

10) Вишемирський Митрофан Георгійович (1898–1923). Настоятель, протоіерей (митрофорний з 1923), кандидат богослов'я.

11) Колтус Андрій (1919, березень–липень). Священик, кандидат богослов'я, законоучитель. Після ліквідації законоучительства приписаний на правах штатного третім священиком до Св. Троїцької церкви.

12) Капралов Євгеній Зотикович (1919, липень–грудень). Протоіерей, магістр богослов'я, раніше законоучитель Військового училища й професор Вищих жіночих курсів. Приписаний

¹² Ричка Володимир Михайлович. «Київ — другий Єрусалим»: 3 історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі.— К., 2005.— 243 с.

¹³ В оригіналі тут орудний відмінок.

третім священиком на правах штатного. У грудні перейшов до Залізної (Золотоустівської) церкви.

13) Стешенко Костянтин Костянтинович (з 20 грудня 1919). Протоієрей, кандидат богослов'я, раніше законоучитель Київської учительської семінарії, лісових шкіл і Військового училища. Приписаний третім священиком на правах штатного. З лютого 1920 р., після смерті прот. Колтоновського, призначений на друге штатне місце. З 29 серпня 1923 р., після смерті прот. Вишемирського став настоятелем.

14) Вишняков Олександр Васильович (з квітня 1920). З 1923 року протоієрей, спочатку приписаний третім священиком на правах штатного, а з серпня 1923 р.— другий штатний священик. Прослухав курс Академії у 1923–1925 роках.

На жаль, історичний нарис має певні слабини. Викликані вони як недостатньою освіченістю, тим більше професійністю автора, так і його ідеологічною невиробленістю. Перейнятий російською великодержавною орієнтацією, він розташовує усіх, хто розмовляв українською, по один бік барикад. На жаль, йому було невтямки, що за російськими обновицями й Діяльною Христовою Церквою стоїть одне й те саме ГПУ¹⁴.

Перше питання, яке ставить ця публікація,— це, зрозуміла річ, видання повного тексту пам'ятки, але це далеко не все. Неминуче дальше продовження історії храму й парафії, куди увійде період обновицький, повернення церкви з розколу, нарешті, період війни. Необхідно з'ясувати, хто віддав розпорядження про ліквідацію храму в часи хрущовської боротьби проти Церкви і хто безпосередньо її здійснював (який батальйон, хто командир тощо?). Відтак, куди поділась ікона Казанської Божої Матері, перенесена 1699 р. з церкви над Золотою брамою, та Св. Пантелеймона? Де опинилось нове, нехай тільки повоєнне діловодство? Хто керував утилізацією церковних архівів і де її документація? Взагалі у міському архіві церковні фонди після 1917 р. представлені, прямо сказати, щонайгірше. Архівна спадщина тоталітарної держави повинна містити відповіді на всі ці запитання.

¹⁴ Див.: Білокінь С. Загибель о. Александра Глаголева: Спостереження джерелознавця // Лавський альманах.— Вип. 12.— К., 2004.— С. 43–45.

*Ольга ДРУГ,
завідувач відділу «Київ у другій половині
XVII ст.— початку XX ст.»
Музею історії міста Києва*

ДО ІСТОРІЇ ПРИВАТНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ В. П. НАУМЕНКА

Минуло понад сто років з дня заснування приватної гімназії В. Науменка в Києві. Проіснувала гімназія лише чотирнадцять років, змінюючи назву, але в історії міста вона залишилася як гімназія В. П. Науменка. У 1905–1913 рр.— приватна чоловіча гімназія В. П. Науменка, у 1913–1919 рр.— гімназія «Товариства сприяння середній освіті в м. Києві». В дореволюційній історії Києва приватна гімназія В. П. Науменка займає особливе місце. Сам факт існування гімназії був помітним, видатним явищем на освітянській ниві України. Створена за приватною ініціативою на засадах передових педагогічних ідей, демократичних основах шкільного життя, гімназія відома своїми педагогами та учнями, що принесли славу Києву та Україні.

На початку XX ст. в Києві існувало п'ять чоловічих гімназій Міністерства народної освіти, де панувала класична освіта з двома давніми мовами та двома європейськими, Колегія Павла Галагана. Цих навчальних закладів не вистачало на місто, населення якого постійно зростало, особливо в період бурхливого промислово-економічного розвитку. Реальне та комерційне училища не покривали необхідності мати ще кілька середніх навчальних закладів. Найсприятливіші умови для відкриття приватних гімназій виникли під час 1905–1906 рр. Незадоволення казенними гімназіями було очевидним серед передової частини суспільства, яке розуміло важливість надання освіти в широкому, європейському розумінні, щоб не відставати від загального європейського процесу. Серед певної частини київського суспільства, налаштованого прогресивно, визріла думка створити власним коштом гімназію, де б діти могли отримати знання за сучасними методами викладання, де б більше приділялося уваги всебічному індивідуальному розвитку учнів, вихованню особистості. Таку гімназію було засновано у 1905 р. Заснували її бать-

ки, які мали дітей шкільного віку. Серед засновників (18 осіб) були професори університету св. Володимира, політехнічного інституту, юристи, підприємці, поміщики, державні службовці — люди, соціальний та матеріальний статус яких дозволяв власним коштом створити такий учбовий заклад.

Головою цього товариства засновників став доктор загальної історії, керуючий Київською конторою Державного банку Георгій Омелянович Афанасьєв (1848–1925). Серед членів-засновників:

Вотчал Євген Пилипович (1864–1937) — ботанік-фізіолог, ординарний професор Київського політехнічного інституту, з 1898 р. завідував кафедрою ботаніки КПІ, одночасно викладав в Університеті св. Володимира.

Грабар Микола Степанович (1852–1924) — голова Київського окружного суду (1904–1913), член ради старшин Київського судового зібрання.

Жекулін Сергій Іванович (?–1908), дійсний статський радник і його дружина, Аделаїда Володимирівна Жекуліна (1866–?), яка заснувала у Києві в 1905 р. жіночу приватну гімназію з правами класичної чоловічої гімназії.

Зайцев Марк Іонович — потомствений почесний громадянин, цукропромисловець.

Карпеко Данило Олександрович (1856–1914) — цукропромисловець, землевласник Чернігівської губернії, був почесним попечителем Чернігівської чоловічої гімназії і членом Київського біржового комітету, гласним Київського губернського земства, а також брав активну участь у роботі багатьох благодійних та просвітницьких товариств.

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — викладач словесності, педагог з 30-літнім стажем, громадський діяч.

Савицький Люціан Олександрович — адвокат Київського окружного суду.

Тимофєєв Володимир Федорович (1858–1923) — професор кафедри фізичної хімії (1899–1908), директор Київського політехнічного інституту (1906–1908). У 1899–1908 — професор кафедри фізичної хімії КПІ.

Барон Максим Васильович Штейнгель (1837–після 1918) — інженер, землевласник і цукропромисловець.

Барон Федір Рудольфович Штейнгель (1870–1946) — державний та політичний діяч, землевласник.

Терещенко Олександр Николович (1856–1911) — землевласник і цукропромисловець.

Шенфельд Сергій Брониславович — київський нотаріус.

Усі ці особи склали фонд (по 500 руб. з кожного учасника), який пішов на заснування гімназії та на покриття неминучих на перших порах збитків.

Міністерство народної освіти рішенням від 28 травня 1905 р. дозволило відкрити з 1905/06 навчального року в Києві коштом статського радника В. П. Науменка чоловічу гімназію. Права урядових гімназій були надані першим чотирьом класам та послідовно у 1905/06 навчальному році поширені на наступні класи через рік на кожний клас. 20 серпня 1905 р. було затверджено особливу форму для гімназистів, а вже 1 вересня відкрилася гімназія з однією давньою мовою (латинською) і введенням викладання англійської мови (починаючи з 3-го класу), креслення та ліплення. Ці предмети стали доповненням до існуючих на той час програм у чоловічих гімназіях. Кількість учнів по класах — по 25 чоловік і не більше¹. Очолити гімназію організатори попросили видатного педагога, незаперечного авторитета в Києві, викладача з 30-літнім педагогічним стажем Володимира Павловича Науменка.

Головні цілі та завдання гімназії виклав у доповідній записці від 18.02.1908 р. один із її засновників Г. О. Афанасьєв. Ось якими були головні цілі новоствореної гімназії:

1. Якомога менше нівелювання вихованців і, навпаки, якомога більше уваги до індивідуальності кожного з них.

2. Більше уваги, ніж зазвичай, до фізичного розвитку вихованців, поряд з їх розумовим та моральним вихованням.

3. Посилення роботи учнів у класі, особливо в молодших класах з паралельним зменшенням роботи вдома.

4. Посилення занять іноземними мовами, в розумінні більш ґрунтовних практичних занять та введенням у програму вивчення англійської мови.

¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 405, арк.1–7.

5. Розширення, порівняно з класичними гімназіями, викладання природознавства, креслення і малювання².

Як бачимо, всі головні принципи, на яких будувався навчально-педагогічний процес у гімназії В. П. Науменка, актуальні й на сьогодні, у ХХІ столітті!

Для досягнення поставлених цілей, засновники гімназії вирішили зменшити кількість учнів у класі. Обрали для цього оптимальну кількість — 25 чоловік, оскільки менша не покривала витрат на утримування гімназії. Невелика кількість учнів у класах потребувала більш високої плати за навчання, ніж та, яка, зазвичай, існувала у приватних гімназіях: 250 рублів у молодших класах і 300 рублів — у старших, не рахуючи 40 рублів за сніданок. Така висока плата була зумовлена також необхідністю забезпечити гімназію кращим освітянським персоналом: вчителями та вихователями, і це було пов'язано з наданням педагогам більшої заробітної платні. Гімназія платила 100 рублів за річний урок, замість 60 і 75 рублів, що платили в казенних гімназіях³.

Посилення фізичного розвитку дітей досягалося приділенням більшої уваги на заняттях гімнастикою та фехтуванням, іграми на свіжому повітрі, а також обов'язковістю гарячого сніданку. До цього приєднувався пильний нагляд лікаря за учнями.

Звичайно, головною справою у виховному та навчальному процесах є досвідчений і гарний педагог, насамперед директор, якого потрібно було знайти та поставити на чолі справи. Саме таким вимогам відповідав Володимир Павлович Науменко, який на прохання засновників гімназії взяв на своє прізвище і дозвіл на відкриття та утримування гімназії. Наказом попечителя Київського учбового округу В. І. Беляєва В. П. Науменка було призначено на посаду директора гімназії.

У своїй записці Г. О. Афанасьєв обґрунтовував, чому саме Науменка хотіли бачити на чолі гімназії,— тому що він прослужив 30 років у Київській 2-й гімназії, викладав одночасно в інших учбових закладах і користувався широкою популярністю

² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 125, арк. 3.

³ Там само, арк. 3-3 зв.

як кращий викладач словесності та видатний педагог: «Його висока моральність, великий такт і любов до справи освіти юнацтва переконували засновників у тому, що їхня справа буде в хороших руках, а склад самих засновників давав гарантію в тому, що у веденні гімназії не буде корисливих цілей»⁴.

Спочатку приватна гімназія В. П. Науменка розміщувалася на Бібіковському бульварі, 4 (нині — бульвар Шевченка, 4; колишній прибутковий будинок адвоката Багрова). Гімназія проіснувала там 1906/07 навчальний рік, а вже з 1907/08 навчального року розмістилася у найманому будинку на вулиці Ярославів Вал, 25.

Чотириповерховий з напівпідвальним поверхом прибутковий будинок належав Осипу Кіндратовичу Сидорову, який уклав з гімназією контракт на оренду на 10 років. Будинок було зведено у 1899 р.⁵ У підвальному напівповерсі розмістили учнівську шинельну. При будинкові був невеликий двір для ігор, гімнастичних вправ, а взимку — облаштування ковзанки. Орендна плата за приміщення з опаленням становила 12 400 рублів на рік. В одному зі звітів ревізії гімназії інспектор у 1908 р. писав, що як наймане приміщення, це — одне з кращих і пристосоване так, як тільки можливо пристосувати приватні квартири під учбовий заклад. У цьому приміщенні не було жодного прохідного класу, а на 2-му та 3-му поверхах були окремі рекреаційні зали. Усі приміщення гімназії відповідають своєму призначенню як за розмірами, так і за кількістю повітря й світла. Опалення — центральне, освітлення — електричне. Обладнана гімназія Науменка класними меблями новітнього зразка. Дуже добре обладнаний гімназичний зал, що розмістився на нижньому поверсі в ізолюваній великій кімнаті, є всі необхідні спортивні снаряди; у цьому поступаються гімназії Науменка дуже багато казенних середніх учбових закладів навіть міста Києва⁶.

Звичайно, приватна гімназія В. П. Науменка була під пильним оком громадськості й охоронного відділення. Насамперед тому, що Володимир Науменко брав активну участь у громадсь-

⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 125, арк. 4.

⁵ *Кадо́мская М. А.* Историческая записка усадеб по ул. Ярославов Вал № 23, 25 в г. Киеве. — К., 1995 (Машинопись). — С. 7–8.

⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 159, спр. 143.

кому житті міста, очолював Київське товариство грамотності, був редактором (1897–1906) і видавцем (1902–1906) журналу «Киевская старина»; редактором-видавцем журналу «Украина» (1907) та кадетської газети «Свобода и право» (1906). Разом з тим був одним з керівників «Просвіти», Українського Наукового товариства в Києві.

У 1907/08 н. р. у гімназії було проведено ревізію від Київського учбового округу, результати якої були втішними. Ревізорів особливо цікавило, наскільки громадська діяльність Науменка впливає на стан справ у гімназії, й довелося визнати, що політики в гімназії немає. У 1908 р. начальник охоронного відділу на ім'я київського губернатора подав дані про В. Науменка. В документі зазначалося, що директор приватної гімназії Науменко відомий відділенню як член Української партії й перебуває у близьких стосунках з видними діячами цієї партії, у тому числі і з полковником у відставці Матюшенком. Згадувалися і загальні збори членів Київського товариства грамотності у 1904 р., де головував Науменко, і за яких обставин ці збори поліцією було закрито. А в кінці документа начальник охорони підкреслив: «Що ж стосується діяльності Науменка як директора гімназії, то відгуки про нього у відділенні є самі доброзичливі. Гімназія ця вільна від політики»⁷.

У період реакції 1907–1908 рр. становище гімназії стало загрозливим. Науменко опинився у центрі нападок Клубу російських націоналістів, чорносотенців, зокрема Савенка, Юзефовича та інших. Вони спрямували свої доноси проти Товариства грамотності, а в «Киевлянині» зазначалося, що одна й та сама особа очолює цю установу і володіє гімназією, директором якої він сам. Засновники гімназії у 1907 р. створили «Товариство сприяння середній освіті в м. Києві» з метою клопотання про надання йому права заснувати свою гімназію. Само собою розумілося, що засновники мали на увазі таким шляхом оформити приналежність гімназії їм, але все мало залишитися по-старому. Представник засновників гімназії Г. О. Афанасьєв намагався втрутитися в ситуацію, щоб зберегти гімназію та її директора — В. П. Науменка, і від імені засновників написав

⁷ ЦДАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 125, арк. 1–2.

доповідну записку на ім'я попечителя Київського учбового округу. Він, зокрема, підкреслював, що три роки існування гімназії забезпечили їй гарну репутацію в місті, що й визнає учбовий округ. Незважаючи на високу плату, комплект гімназії повний, за винятком старших класів. Завдяки педагогічному такту директора, в гімназії панує хороша дисципліна, але без нудної формалістики. Афанасьєв зазначав: «... як я знаю від мого сина, який там навчається, немає учня, який би насмілювався не послухатися Володимира Павловича Науменка, хоча він ні разу не підвищив голосу. Учні гімназії вигідно вирізняються своєю вихованістю. Вони не мають дурних впливів і до цього часу в гімназії не було й сліду якої б то політики. У відомі жовтневі дні, ця гімназія, здається, одна тільки не припиняла занять....»⁸ Далі вказував на те, що гімназисти люблять свою школу і всім серцем прив'язані до директора, а це єдиний шлях морального впливу школи на своїх вихованців. Відгуки від усіх перевірок – схвальні. Гарні результати стану гімназії – плід роботи Науменка, а також і того, що він завжди намагався дослухатися до того, що говорять про недоліки гімназії.

Із закриттям Київського товариства грамотності виникло питання, чи не кидає закриття Товариства тінь на особу Науменка. На сторінках «Киевлянина» і в депешах «Нового Времени» з Києва це питання вирішувалося позитивно. Але це не визнавалося за правильне людьми справедливими і безпристрасними. Засновникам гімназії стало відомо, що попечитель округу вважає, що закриття Товариства наклало на Науменка такий політичний окрас, що він не може більше залишатися директором гімназії і повинен подати у відставку. Науменко попросив дати йому кілька днів відпустки, щоб він зміг поїхати до Петербурга для особистого представлення справи міністрові народної освіти. Попечитель відмовив йому в цьому й погодився надати відпустку в тому випадку, коли Науменко подасть одночасно з проханням про відпустку й прохання про відставку. Засновники гімназії були категорично проти такого вирішення питання й звернулися особисто до попечителя з проханням не завдавати гімназії такого удару, оскільки відставка На-

⁸ Там само, арк. 4.

уменка зруйнує все, що створене в гімназії. Це завдасть тяжкого удару, ніким не заслуженого, ні засновниками гімназії, ні Науменком. «Цей прекрасний педагог достатньо довго прослужив на просвітницькій ниві Києва, щоб заслужити своєю діяльністю не переслідування, а повагу з боку учбового округу»⁹,— говорилося у зверненні до попечителя. На той час громадськості вдалося відстояти Науменка, він залишився на чолі гімназії.

У грудні 1910 р. закінчився другий 5-річний термін служби Науменка по Міністерству народної освіти (понад 25-ти років) і він, відповідно, подав прохання на продовження його терміну на посаді ще на 5 років. Перед цим, губернське правління рішенням від 8 квітня 1910 р. закрило Товариство грамотності та поставило питання про директорство В. Науменка. 27 квітня 1910 р. київський генерал-губернатор дав схвальний відгук про Володимира Павловича і про стан справ довіреної йому гімназії.

Попечитель Київського учбового округу таємний радник П. О. Зілов у листі до Міністерства народної освіти виклав свої сумніви, щодо того, щоб не продовжувати ще на 5 років директорство Науменка. Головними причинами він назвав те, що Науменко брав активну участь у роботі Товариства грамотності та «Просвіті» (від самого заснування 1906 р. і до закриття 1910 р.). А саме ці організації займалися випуском видань, що пропагували республіканські ідеї. Попечителем Київського учбового округу були надіслані в департамент народної освіти ще й інші доповідні (у травні 1910 р.), де вказувалося, що Науменко в гімназії не дотримується встановленої тижневої сітки уроків, скорочує кількість одних уроків, запроваджує інші. Крім того, вказувалося, що Науменко у перші роки роботи гімназії не виконував процентну єврейську норму, яка на той час у Києві становила п'ять відсотків. Тобто саме п'ять відсотків можна було прийняти учнів від загальної кількості, а в гімназії Науменка було 23% та багато інших причин. (До речі, гімназія впродовж свого існування ніколи не дотримувалася цієї норми). Попечительська Рада округу навіть розглядала таке питання, що враховуючи невелику кількість учнів (на той час — 187 чоловік) можна було розподілити їх по інших гімназіях міста. Попечи-

⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 125, арк. 5 зв.

тельська рада разом з попечителем Зиловим була проти того, щоб гімназія Науменка продовжувала існувати, змінивши лише назву на гімназію «Товариства сприяння середньої освіти в м. Києві»: «Сам же Науменко, залишаючись директором цієї гімназії та вільно допускаючи в ній і в майбутньому різного роду відступи від існуючих правил, мав би знову постійну та енергійну підтримку з боку Товариства, що складається з осіб, які займають у місті видне становище. На ім'я Товариства була б переведена гімназія»¹⁰.

Останнім аргументом чиновників від Київського учбового округу на користь того, щоб заборонити подальшу педагогічну діяльність Науменка і таким чином ліквідувати й саму гімназію було те, що попри підписку, яку дав В. Науменко про те, що він не належить до жодних протиурядових політичних партій, у 1910 р він намагався разом з однодумцями зареєструвати створене ними «Товариство благоустрою та охорони могили українського поета Т. Г. Шевченка». Губернське правління відмовило, мотивуючи тим, що товариство, серед засновників якого був і Науменко, могло б загрожувати «общественной безопасности и спокойствию»¹¹. Таким чином, очевидним є те, що весь склад Попечительської ради і власне сам попечитель, шукали якомога більше різних причин, аби тільки не допустити подальшої педагогічної діяльності Науменка, хоча й не заперечували, що гімназія за перевітками одна з кращих, незважаючи на ряд недоліків.

Для того щоб продовжити ще на 5 років перебування В. Науменка на посаді директора, Міністерство народної освіти надіслало із грифом «таємно» запит київському генерал-губернаторові про благонадійність Володимира Павловича. У світлі цих подій цікавим є лист київського губернатора, адресований київському генерал-губернаторові, датований січнем 1911 р., де він вказує: «... я вважав би клопотання статського радника Науменка про залишення його на посаді директора київської чоловічої гімназії на третє п'ятиріччя як таке, що заслуговує на повагу. Вказівки на участь його в діяльності київської групи конституційно-демократичної партії та приналежність його до

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 405, арк. 75–76.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 405, арк. 77.

числа членів київського Товариства грамотності, а також київського українського товариства «Просвіта» відносяться, головним чином, до минулих 1905–1908 рр., коли багато осіб примикало до визвольного руху й брали участь у роботі різних політичних організацій, внаслідок чого в теперішній час ці вказівки самі по собі, на мій погляд, не можуть слугувати для визнання Науменка неблагонадійним або хоча б сумнівним у політичному відношенні. Разом з тим, за відгуками осіб, котрі добре знайомі зі станом справ у заснованій ним у Києві чоловічої гімназії, учбовий заклад цей користується популярністю в краї і в ньому виховуються діти багатьох корінних російських монархічних сімей. Учбова справа в гімназії Науменка поставлена досить задовільно і ніяких неблагонадійних свідчень про направленість виховної роботи до мене не надходило. Тому незатвердження Науменка на посаді директора на наступне п'ятиріччя, на мій погляд, шкідливо позначиться як на стані учбової справи, так і на самому існуванні означеного учбового закладу»¹².

Володимир Павлович Науменко був затверджений на посаді директора гімназії завдяки енергійній підтримці членів створеного «Товариства сприяння середній освіті в Києві», тобто колишніх засновників гімназії та батьків учнів. Тут навчалися сини найбагатших землевласників України, зокрема Я. В. Тарновського, Д. О. Карпеко та найбільших цукропромисловців краю, що дійсно мали вплив не лише у місті Києві, а й у Петербурзі, розуміли важливість педагогічної діяльності В. Науменка та всього педагогічного колективу гімназії, які давали якісні знання та виховувала з учнів особистість.

У липні 1912 р. Міністерство народної освіти дозволило «Товариству сприяння середній освіті в м. Києві» відкрити з 1912/13 навчального року чоловічу гімназію, а також після закриття гімназії Науменка всіх учнів прийняти до гімназії, що відкриває Товариство¹³. Голова названого Товариства Г. Афанасьєв восени 1912 р. подав прохання до попечителя Київського учбового округу про дозвіл увести викладання англійської мови

¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 858, спр. 125, арк. 14.

¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 284, спр. 52, арк. 11.

як обов'язкової (на тих самих умовах, як це було дозволено в гімназії Науменка: «Так як батьки дітей, учнів гімназії Науменка, дорожать цим предметом, то виключення його з числа обов'язкових предметів у новій гімназії може нанести шкоду інтересам останньої»¹⁴. У липні 1913 р. викладання англійської мови як обов'язкового предмета в новоствореній гімназії було затверджено Міністром народної освіти.

У січні 1913 р. директором гімназії Товариства було затверджено В. П. Науменка. Приватна чоловіча гімназія «Товариства сприяння середній освіті в м. Києві» розпочала свою діяльність у 1913/14 навчальному році. До гімназії перейшли всі учні колишньої приватної гімназії Науменка. Члени Товариства не полишали надії отримати дозвіл на те, щоб гімназія носила ім'я В. Науменка. Так, у проханні Товариства до попечителя Київського учбового округу від 2 січня 1914 р. зазначалося, що слава, якої набула гімназія у київському освіченому товаристві, успіх, який вона завоювала, повністю належить високому моральному авторитету і педагогічному такту, яким володіє директор гімназії В. П. Науменко. У червні 1914 р. Міністерство надіслало Київському учбовому округу листа, де вказувалося, що Міністерство народної освіти вважає неможливим дозволити присвоєння імені В. П. Науменка чоловічій гімназії, яку утримує «Товариство сприяння середній освіті у Києві»¹⁵.

Чоловіча гімназія Товариства юридично відкрилася з 1 липня 1913 р., оскільки саме тоді було затверджено склад педагогічного колективу, а фактично — 7 серпня 1913 р., коли відбулося перше засідання педагогічної ради та всіх учнів колишньої гімназії Науменка було зараховано до відкритої гімназії. Зарахованих виявилось 226 чоловік та нових прийнятих 17 осіб. Таким чином, на початку навчального року у складі учнів було 243 особи, які за віросповіданнями поділялися наступним чином:

Православних	116
Католиків	90
Лютеран	9

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 405, арк. 100–102.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 284, спр. 52, арк. 31–33.

Інших християн	1
Іудеїв	27 (11,11%)
Всього	243 ¹⁶ .

З 1914 по 1919 р. директором приватної чоловічої гімназії «Товариства сприяння середній освіті в м. Києві» був Олександр Федорович Музиченко (1879–1937, Лук'янівське кладовище) — викладач російської мови, професор-методист, знаний педагог міста. На початку ХХ ст. він викладав у Ніжинському історико-філологічному інституті, потім у 1912 р.— загальну дидактику на Вищих педагогічних курсах (містилися у будинку Київської 1-ї гімназії). У 1913 р. виконував обов'язки інспектора Києво-Печерської 5-ї гімназії, викладав також на вечірніх Вищих жіночих курсах Жекуліної (історико-літературний відділ). Крім того, Олександр Федорович був директором Педагогічного музею на вулиці Володимирській, 57. О. Ф. Музиченко — співавтор першого українського букваря.

Володимир Павлович Науменко продовжував викладати в гімназії словесність до 1917 р., а потім брав активну участь у громадсько-політичному житті України. У березні 1917 р. його обрано заступником голови Української Центральної Ради М. Грушевського, у квітні того ж року — головою тимчасового правління відновленої «Просвіти» і помічником першого українського куратора Київської шкільної округи М. Василенка, а у травні–грудні 1917 р. він обіймав посаду куратора. З липня 1918 р. входив до складу Ради міністра народної освіти, 15 листопада–14 грудня 1918 р.— міністр освіти Української Держави. Багато працював над питанням українізації початкової, середньої та вищої школи¹⁷.

У свій день народження, 7 липня 1919 р., він був заарештований більшовиками і наступного дня розстріляний за постановою Всеукраїнської надзвичайної комісії: «За невизнання Радянської влади і контрреволюційну діяльність». Його колега, колишній директор Київської 1-ї гімназії Микола Володимирович Стороженко, а також його учень, у своїх спогадах писав,

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 284, спр. 52, арк. 35.

¹⁷ Див.: Федорова Л. Науменко В. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України.: Біографічний довідник. Ч. 2.— К., 2005.— Арк. 83–85.

що ім'я Науменка було увінчане ореолом спільної пошани аж до кінця його життя: «Казали мені після його погибелі, що багачко його бувших учнів, старших і молодших, довідувалися до нього та благали, щоб він утік або хоч де заховався, а він на те: «Нікому я ніякого лиха не зробив, то й чого мені боятися!» Ходили до Раковського у Грант-Отель, та він ніби при них балакав по телефону із шефом Чека Лацісом, щоб не займали старого. Проте ж його замордовано катами»¹⁸. Науменко був реабілітований лише в 1991 р.

Педагогічний колектив приватної гімназії В. Науменка, а потім гімназії «Товариства» у своїй навчально-виховній роботі керувався передовими методами. Науменко добився, щоб з 3-го класу в гімназії раз на тиждень почали викладати підготовку до геометрії; домашнього завдання не давалося, урок був повністю присвячений практичним вправам у класі. Досвід показав, що такі заняття не втомлюють дітей, приносять їм велику користь, привчаючи їх до геометричного креслення і до розуміння перспектив геометричних тіл¹⁹. Це було нововведення для київських шкіл. Таким же новим, першим серед учбових закладів Києва було введення як обов'язкового предмета англійської мови у трьох старших класах (6–7–8), по три години на тиждень. Велика увага приділялася також гімнастичним вправам, число уроків з гімнастики збільшили, для чого внесли додатково у річний кошторис понад штат 950 рублів. Учитель гімнастики був цілий день з дітьми у школі – на уроках і після занять²⁰.

Цікавими були й позакласні учбові заняття. Проводилися екскурсії, що мали історичний, природничо-науковий і технічний характер. Екскурсії з історії влаштовувалися паралельно з проходженням курсу історії і в більшості своїй прив'язувалися до того, що викладалося у класі. Виняток складали екскурсії на Липки і на Печерськ, які не мали зв'язку з курсом історії. Всього за рік проводилося до 14 екскурсій. Для прикладу можна розглянути програму екскурсій, що проводили з учнями перших і других класів. Так, навесні з першим класом здійснювала-

¹⁸ *Стороженко М.* З мого життя. К., 2005, арк. 139.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 80, спр. 298.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 300, спр. 194, арк. 22.

ся екскурсія до Старого Києва: зовнішній огляд Києва часів Ярослава, топографія міста, Золоті ворота та інші збережені пам'ятки міста Володимира та Ярослава, визначення місць знакових споруд і подій. Крім того, з першого класу гімназисти у Старому місті більш детально оглядають Софійський собор, Михайлівський монастир. Учні 2-го класу відвідують археологічний відділ Міського музею. На Печерську оглядають: Аскольдову могилу, Микільський собор і монастир, Спас на Берестові, Києво-Печерську лавру. Восени з першим класом йдуть на екскурсію до Старого міста. План екскурсії: огляд старих споруд у порівнянні з новими, виявлення змін, уявлення міста в минулий час²¹.

Наведені плани екскурсій, показують наскільки серйозно в гімназії підходили до формування культури історичної пам'яті, виховання патріотів свого рідного міста. Все це є актуальним і через сто років!

Традиційними були також учнівські вистави, які проводили викладачі іноземних мов. Для київських гімназій початку ХХ ст. взагалі характерним є проведення літературних, музичних вечорів з благодійною метою. Так, у 1913 р. в гімназії Науменка вчитель французької мови разом з учнями ставив спектакль Е. Ростана «Сірано де Бержерак». Збереглася програмка вистави, де серед інших учасників зазначені імена Андрія та Петра Грабарів²².

У роки Першої світової війни гімназисти надавали посильну допомогу бійцям на фронті, пораненим у шпиталях. Так, учні старших класів у 1916 р. влаштували під керівництвом викладача Моріса Майара вистави французькою мовою, які принесли разом із зборами 1529 рублів. Учні підготували також 550 подарунків бійцям на фронт. Гімназисти обрали депутацію з двох учнів та двох викладачів, які й поїхали на фронт роздати подарунки на місці²³.

У жовтні 1916 р. гімназисти, на прикладі попередніх років, влаштували кінематографічні сеанси у різних шпиталях і при-

²¹ Там само, арк. 29–30.

²² Музей історії м. Києва вдячний О. А. Грабарю за надану копію програми вистави.

²³ ЦДАІАК України, ф. 707, оп. 300, спр. 194, арк. 11.

тулках Києва, користуючись гімназійним апаратом системи «Кок». Учні дали всього 46 сеансів у 30 різних шпиталях та притулках, зокрема у шпиталі Учбового округу, військовому шпиталі Кирилівської лікарні, притулку для дітей «павших в бою», притулку Ліги захисту дитинства та ін. У звіті за 1916 р. директор гімназії наголошував, що учні всіх класів брали участь у цій роботі, приносячи радість пораненим. Особливо відзначилися учні 5-го класу²⁴.

На початку 1917 р. директор гімназії О. Ф. Музиченко подав звіт про роботу гімназії за 1916 р., де охарактеризував стан справ гімназії. Гімназія не мала підготовчого класу з педагогічних міркувань, нормальних класів налічувалося 8, паралельних відділень теж не було. Фундаментальна та учнівська бібліотеки мали до 2 тисяч томів. Гімназія мала фізичний, природничо-історичний кабінети, кімнату для практичних занять з фізики і майстерню для виготовлення фізичних приладів. Усі учні проживали з батьками чи родичами, а тому ні пансіону, ні гуртожитку, ні учнівських кімнат при гімназії не було.

Загальна кількість учнів станом на 1.01.1917 р. була 252 особи; у 1–4-х класах кількість учнів майже однакова — доходила до 35–40 чоловік, а в чотирьох старших — до 30, крім 8 класу, де кількість учнів була 17 чоловік. Зменшення учнів у старших класах відбувалася кожного року, а не лише в 1917 р. Це було цілком зрозумілим, оскільки з 6-го класу збільшувалася плата за навчання, порівняно з іншими київськими гімназіями. Саме з 6-го класу додавався ще один предмет — англійська мова і саме з 6-го класу значно підвищувалися вимоги до знань учнів з боку педагогів, а також діяв у гімназії принцип — приймати учнів у 5–6 класи тільки у виняткових випадках і за постановою Опікунської ради, коли їй відоме те середовище, звідки поступає новий вихованець. Розподіл учнів за станом давав значну перевагу дворян, купців та потомствених почесних громадян, що пояснювалося високою платою за навчання у гімназії Науменка. Так, плата за навчання у 1–5 класах становила 250 руб. на рік; 6–8 класи — 280 руб. Додатково, всі учні гімназії отримували гарячий сніданок — м'ясний чи молочний, за вибором, за

²⁴ Там само.

який платилося 52 руб. на рік. Ці ціни існували вже у роки війни і постійно зростали. Так, у 1916 р. вартість навчання одного учня на рік становила 307 руб., що значно більше, ніж у 1915 р. Рішенням Опікунської ради в 1916 р. двох учнів було звільнено від плати за навчання, оскільки їхніх батьків було призвано на війну. 12 учнів звільнили від сплати за навчання на половину через недостатність коштів, а одного учня — повністю. Від оплати за навчання звільнялися також діти викладачів цієї гімназії²⁵.

Середня успішність учнів гімназії у 1916 р. становила 95,47%, це було вище, ніж два роки тому. Успішність випускників становила 100 %. Найскладнішими предметами для гімназистів були: математика, латина, російська мова. Дуже строго відбувався перевід з одного класу до іншого, особливо у старших класах. Так, у 1916 р. із 19 учнів 7-го класу до випускного переведено — 16.

Цікаво розглянути характеристику випускного класу за 1916 р. Всі 27 чоловік отримали атестат зрілості. Із них — 5 гімназистів були відзначені золотою медаллю і 3 — срібною. Більшість випускників мала 18–19 років. Із випускників 13 чоловік пішло у спеціальні навчальні заклади технічного характеру, юридичним наукам присвятили себе 3 особи, історико-філологічним — 1, природничим — 1, медицині — 6, східним мовам — 1, військовій справі — 2²⁶.

З 1919 р. гімназію було перетворено на єдину трудову школу № 43, директором якої залишався Музиченко до 1920 р.

Склад педагогічного колективу в усі роки був високо професійним, кількість учителів — 27 чоловік, лише 13 були штатними, решта — працювали за контрактом. Оплата праці педагога в гімназії була високою, порівняно з іншими казенними та приватними гімназіями. Директор, а пізніше (з 1915 р.) Опікунська рада, могли обирати найдостойніших та найкращих серед педагогів міста. Майже з дня заснування працював штатним учителем історії Микола Васильович Симашкевич (1875–?), випускник історико-філологічного факультету С.-Петербурзько-

²⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 300, спр. 194, арк. 25.

²⁶ Там само, арк. 50.

го університету (1902). З 1905 р. почав викладати російську мову в приватній гімназії Науменка, а з 1907 р. затверджений на посаді вчителя історії, працював до 1917 р.

Гіляров Сергій Олексійович (1887–1945) — історик мистецтва, в 1913–1915 рр. викладав в гімназії логіку.

Завадський Опанас Іванович (1871–?) — український хормейстер та викладач співу, в гімназії викладав у 1909 р.

Лебединцев Костянтин Феофанович (1878–1925) — математик, педагог, професор Київського ІНО. У 1906–1909 рр. викладав математику, син Феофана Лебединцева, засновника і редактора журналу «Киевская старина».

Ревуцький Дмитро Миколайович (1881–1941) — український музикознавець, фольклорист, літературознавець. Викладав словесність у 1910–12 рр.

Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884–1973) — історик, археолог, викладала географію в 1914–1915 рр.

Трабша Станіслав Болеславович (1866–?) — викладач латині у 1905–1917 рр.

Трегубов Єлисей Кіпріанович (1848–1920) — учитель історії в Колегії Павла Галагана, викладав географію в 1907–1909 рр.

Кошиць Олександр Антонович (1875–1944) — український хоровий диригент, композитор, викладав співи в 1911–1912 рр.

Макушенко Іван Семенович (1867–1955) — український живописець і педагог, викладав малювання в 1909–1910 рр.

Шульгин Яків Миколайович (1851–1911) — історик, педагог; викладав історію в 1906 р.

Серед випускників гімназії — видатні діячі науки і культури зі світовим ім'ям.

У 1907–1914 рр. навчався в гімназії Михайло Павлович Алексєєв (1896, Київ–1981, Ленінград) — російський та український літературознавець та мистецтвознавець, почесний доктор багатьох європейських університетів.

У 1908–1915 рр.²⁷ в гімназії навчався Максим Тадейович Рильський (1895, Київ–1964, Київ) — поет, перекладач, публіцист, громадський діяч. Класик української літератури ХХ ст., чудовий знавець слов'янських літератур.

²⁷ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 19829.

У 1906–1914 рр. навчався в гімназії та закінчив її із золотою медаллю Андрій Миколайович Грабар²⁸ (1896, Київ–1990, Париж) — історик мистецтва. Справою життя А. Грабаря стало вивчення християнських старожитностей, переважно пам'яток культури православного середньовіччя. Читав курс візантійського і східноєвропейського мистецтва в Страсбурзькому університеті, професор, доктор наук. Праці А. Грабаря присвячені центральним проблемам візантійського мистецтва.

У 1908–1916 рр. навчався Петро Миколайович Грабар (1898, Київ–1986, Париж) — видатний імунолог світу, молодший брат А. Грабаря. В 1916 р. закінчив гімназію із золотою медаллю²⁹. Працював в Інституті Пастера та Інституті з дослідження раку при Національному центрі наукових досліджень Франції. П. Грабар — засновник Французького товариства імунологів й упродовж багатьох років був його президентом.

²⁸ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 3321.

²⁹ ДАК, ф. 16, оп. 464, спр. 2751; Ф. 18, оп. 1-а, спр. 1231.

*Світлана ПАНЬКОВА,
завідувач Історико-меморіального музею
Михайла Грушевського*

АДРЕСИ КИЇВСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ, КОНТОРИ ТА КНИГАРНІ ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА (1907–1919 рр.)

Одним із важливих напрямів роботи Історико-меморіального музею Михайла Грушевського завжди було і залишається докладне вивчення та занесення до переліку історичних пам'яток міста всіх адрес, пов'язаних з багатогранною діяльністю видатного вченого і суспільно-політичного діяча у Києві. Тим важливішим воно стає в «епоху» варварського нищення історичного середовища міста, нехтування статусом пам'ятки з боку нових власників, зникнення з центральних вулиць міста книгарень і навіть такого унікального києвознавчого центру як Музей історії Києва. Результатом зазначених студій стане розробка пішохідних екскурсійних маршрутів, зокрема: «Володимирський шлях Грушевського» (вулиця Володимирська¹, де зосереджено головні віхи всіх київських періодів життя вченого, та, власне, знакові віхи усього його життя: Університет св. Володимира, Українська Центральна Рада, Історична секція ВУАН) та «Справжня українська вулиця» (колишня вулиця Маріїнсько-Благовіщенська², нині — Саксаганського, названа так визначним українським меценатом і видавцем Євгеном Чикаленком, адже саме там мала свої помешкання справжня українська еліта початку ХХ ст., де на гостинах та ділових зустрічах не раз бував Михайло Грушевський). Результат цих досліджень, в основу яких покладено ґрунтовне студіювання епістолярних та мемуарних джерел, численних періодичних видань, офіційних документів, отримає також своє публічне оприлюднення у вигляді путівника за київськими адресами М. Грушевського, над яким працює старший науковий співробітник музею Ольга Мельник.

¹ Див.: Звід пам'яток історії та культури України: Енциклоп. вид.: У 28 т.— Том «Київ». — Кн. 1, ч. 1.: А–Л.— К., 1999.— С. 250–288.

² Там само.— Кн. 1, ч. 2: М–С.— К., 2004.— С. 1094–1150.

«Маршрут» цієї невеличкої розвідки проходить вулицями історичної частини Золотоверхого Києва (Прорізна, Володимирська, Велика Підвальна (Ярославів Вал), Фундуклеївська (Богдана Хмельницького)), сюжети розгортаються довкола кількох київських адрес (серед них збережені і, на жаль, втрачені пам'ятки), пов'язаних з видавничою діяльністю Грушевського. Йдеться про адреси київської редакції, контори та книгарні Літературно-наукового вістника, видання якого було перенесено до Києва за ініціативи М. Грушевського на початку 1907 р.³ ЛНВ виходив у Києві впродовж 1907–1914 рр. та 1917–1919 рр., книгарня працювала від 1908 р. до кінця 1914 р. Власне, одночасно з ЛНВ до Києва було перенесено і видання Українсько-руської видавничої спілки, під опікою якої виходив часопис з 1905 р., що насторожило місцеву владу⁴.

За ці роки редакція і книгарня змінили кілька адрес, але все починалося наприкінці грудня 1906 р. — на початку січня 1907 р. на вулиці Прорізній, 20, помешкання З. Будинок, розміщений по центру кварталу між вулицями Пушкінською і Паторжинською, не зберігся, знищений у вересні 1941 р. в результаті

³ Мотиви і головну мету перенесення, програму видання М. Грушевський обґрунтовував у своїх публіцистичних працях: «До наших читачів в Галичині» (*Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 282–283*); «До наших читачів в Росії» та «До наших читачів» (Там само. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 328–331; 337–346). Докладно цей сюжет висвітлено у студіях сучасних дослідників: *Гирич І., Панькова С.* Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках «Літературно-наукового вістника» у 1907–1914 роках // Там само. — С. V–XXIV; *Корбич Г.* До історії «Літературно-наукового вісника» (Київ, 1907–1914 рр.) // Слово і час. — 1996. — № 10. — С. 39–45; *Кузіна Н.* Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.). Автореф. дис... канд. іст. н. — К., 2003; *Панькова С.* «Літературно-науковий вістник» — рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни. — К., 2005. — Вип. 4: Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва 24 січня 2005 р. — С. 139–157.

⁴ Так, у листі від 31 травня 1907 р. керівник редакції ЛНВ І. Джиджора повідомляв М. Грушевському, що голова Київського тимчасового комітету в справах друку О. Сидоров «натякав, що справа з ЛН-Вістником стоїть «непрочно», а се не з причини самого журналу, проти котрого вони нічого не мають, але головню з причини наміреного видання книжок «Спілки» і книгарні [...]. Повторяю ще раз: самому ЛНВ, як такому, нічого не грозить. Їх тільки непокоїть те, що ми, так сказати, відразу з «цілим крамом» переносимосся до Києва» (Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 20–20 зв.).

пожежі, спричиненої вибухами висаджених у повітря наріжних будинків з боку Хрещатика. Проте саме в ньому минув надзвичайно важливий період налагодження редакційної та видавничої справи (січень 1907 р. — серпень 1908 р.). Тут під час своїх постійних наїздів до Києва завжди бував М. Грушевський. Частими гостями редакції були автори часопису та його шанувальники: В. Винниченко, Ф. Матушевський, В. Піснячевський, М. Садовський, С. Єфремов, Є. Чикаленко, М. Василенко та інші. Тут проходили вишкіл помічники М. Грушевського, докладно описуючи професорові всі редакційні та конторські проблеми.

Власне, саме їхнє листування з М. Грушевським становить головну джерельну базу цієї розвідки. Насамперед, це взаємне листування М. Грушевського зі своїм учнем і керівником редакції та контори ЛНВ у 1907 р. Іваном Джиджорою⁵, а також листи до М. Грушевського посланців з Галичини, які розпочинали справу разом з Іваном: І. Кревецького⁶, В. Скрипчука⁷ та Ю. Сидоряка⁸; унікальний комплекс епістоляріїв невідомого завідувача редакції та книгарні ЛНВ у 1908–1913 рр. Ю. Тищенка (працював у Києві під ім'ям П. Лаврова, так само підписував і листи, друкувався під псевдо «Сірий») та його помічника Л. Будая (працював у Києві під ім'ям М. Котика, так само переважно підписував і листи)⁹. Важливі відомості містять

⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 447 (листи І. Джиджори); спр. 265 (листи М. Грушевського).

⁶ Там само. — Спр. 567.

⁷ Там само. — Спр. 751.

⁸ Там само. — Спр. 741.

⁹ Там само. — Спр. 582, 583, 874, 561, 364 та ін. Для уникнення різночитання в даній розповіді називаємо правдиві імена Ю. Тищенка та Л. Будая. Вибірково листи Л. Будая з докладною розвідкою про нього опубліковані: Мельник О. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912) // Український археографічний збірник. Нова серія. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 593–630. Про взаємини Ю. Тищенка з М. Грушевським див.: Тищенко (Сірий) Ю. Михайло Грушевський // Його ж. З моїх зустрічей. Спогади / Упоряд.: О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко; підготовка до друку та передмова М. А. Шудрі. — К., 1997. — С. 58–65; Будзинський О., Мельник О. Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка як джерело до вивчення історії садиби на вул. Паньківській, 9 у Києві // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського. Матеріали Міжрегіональної науково-практичної конференції. — Київ; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. — С. 142–149.

також листи працівників редакції у різні часи: Ю. Квасницького¹⁰, О. Олесь¹¹, Л. Старицької-Черняхівської¹² та інших. Жодне використане офіційне джерело, як то фонд книгарні АНВ¹³, справа про видання АНВ у фонді Київського тимчасового комітету у справах друку¹⁴, а також численні оголошення та хронікальні статті у тогочасній пресі, не дають такої винятково докладної інформації щодо з'ясування адрес, точної дати та обставин їхніх змін, опису помешкання, цілісної картини редакційної «кухні» та книготорговельних проблем, як ці епістолярії. Надзвичайно важливі відомості містить і таке унікальне джерело, як щоденник М. Грушевського 1904–1910 рр.¹⁵, а також спогади Ю. Тищенка¹⁶, які до введення у науковий обіг листування залишалися чи не єдиним джерелом, з якого поставала яскрава картина життя київської редакції АНВ та діяльності Української книгарні АНВ.

Отримавши 11 грудня 1906 р. від київського губернатора офіційний дозвіл на видання у Києві АНВ¹⁷, Михайло Сергійович подбав, насамперед, про помешкання для редакції. Довірена особа Андрій Литвиненко 12 грудня 1906 р. сповіщав: «Помешкання для «Вістника» я знайшов, але ж не знаю, чи воно

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 522.

¹¹ Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. 1 /Упорядн. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. — С. 221–269; Листування Михайла Грушевського. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. — Т. 2 /Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. — С. 407–447.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 765. Вибірково опубліковані: *Заруба В.* «Всім серцем Ваша» //Вітчизна. — 1991. — № 10. — С. 166–176.

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 246. — Од. зб. 1–7.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 20.

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. Фрагмент щоденника за 1910 р., який містить важливі відомості до теми даної студії, видруковано: *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського 1904–1910 рр. //Український історик. — 2002. — Ч. 1–4. — С. 150–164.

¹⁶ *Тищенко (Сірий) Ю.* У Києві біля «Літературно-наукового вісника»; *Його ж.* З моїх зустрічей. Спогади. — С. 11–48; *Його ж.* Михайло Грушевський //Там само. — С. 58–65; *Тищенко Ю.* Книгарні «Літературно-наукового вісника» на Наддніпрянщині в 1907–13 рр.// Науковий збірник (Українська Вільна Академія Наук). — Нью-Йорк, 1953. — Ч. II. — С. 115–126.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 1–2. Офіційний видавець — Ф. Красицький, редактор — М. Грушевський.

Вам подобається: дуже не величке, три кімнатки і кухня; зате не далеко від редакції «Ради» і трохи ще ближче до Хрещатика (Прорізна, 20)¹⁸. Ціна не велика — 400 карб. на рік. Наняв его до августа міс. і дав задатку 40 карб., але ж договора ще не робив з власником будинка¹⁹. Вам за для цього треба прибути до Київа до 20-го сего міс., бо власник дому не хоче дальше чекать без договору. Другого же помешкання нигде немає і ми, щоб не зостатись зовсім без него, мусим на се соглашатсья»²⁰.

У пам'яті Ю. Тищенка це помешкання закарбувалося таким: «Пройшов я партер, другий і третій поверхи. Скрізь були паперові й мосяжні таблички лікарів, техніків, інженерів, вчителів, але так і не побачив редакційної вивіски. Куди вже підійматися вгору — не могла ж редакція працювати під самісіньким дахом. Із почуттям жалю я зійшов у долину. [...] Я вже хотів вийти на вулицю, як ненароком оглянувся й помітив вузький прохід кудись, у невідомість. Він був темний, і мені здалось, що веде до склепу. Зайшовши туди й посвітивши сірником, я прочитав на дверях табличку з написом: «Редакція «Літературно-наукового вісника»». [...] Я намацав клямку й переступив редакційний поріг. То була невеличка кімната з одним вікном, що виходило у глибокий двір. Приміщення досить темне, й сонце, мабуть, ніколи сюди не заглядало»²¹.

А Михайло Сергійович Грушевський, прибувши до Києва 19 грудня 1906 р., того ж дня пішов «подивитися на редакцію ЛНВ»²², і відтоді фраза «заходив до редакції» не сходила зі сторінок його щоденника. На утримання контори виділялися

¹⁸ У вищеназваних спогадах Ю. Тищенко називає першу адресу редакції та контори ЛНВ: Прорізна, 14. Це, безперечно, помилка, оскільки всі офіційні джерела вказують адресу: Прорізна, 20. Численні зміни помешкання редакції, в пошуках яких завжди активну участь брав Ю. Тищенко, могли згладити в пам'яті точну адресу, тим паче спогади написані через десятки років — після другої світової війни.

¹⁹ Власниками будинку була родина Добриніних, зокрема М. С. Добринін, якого Ю. Тищенко називав «зайим чорносотенцем» (Тищенко Ю. Книгарні «Літературно-наукового вісника» на Наддніпрянщині в 1907–13 рр.— С. 115.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1.— Спр. 308. — Арк. 40, 40 зв.

²¹ Тищенко (Сірий) Ю. У Києві біля «Літературно-наукового вісника»... — С. 12.

²² ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1.— Спр. 936. — Арк. 1–16.

окремі кошти, які використовувалися на «урядження» помешкання і його оренду, електроенергію, чай і цукор, папір та пера, платню кур'єрові²³. З перших днів 1907 р. в цих скромних стінах закипіла щоденна робота з авторами, рукописами, коректою, друкарнею, експедицією, передплатниками. Її виконували направлені зі Львова для цієї справи учні М. Грушевського Іван Джиджора (січень – жовтень 1907 р.)²⁴ та Іван Кривецький (січень – початок лютого 1907 р.)²⁵, а також технічні працівники Василь Скрипчук (березень–серпень 1907 р.)²⁶ та Юрій Сидоряк (січень–грудень 1907 р.)²⁷. Зважаючи на прохолодне ставлення

²³ За період з січня по липень 1907 р. на утримання контори було використано 706 руб. 62 коп. З них за січень — 301 руб. 70 коп., оскільки на цей час припадає саме «урядження» контори (Там само.— Спр. 751.— С. 15).

²⁴ Докладно про нього див.: *Пришляк В.* Український історик Іван Джиджора // Український історичний журнал.— 2006.— № 6.— С. 56–77.

²⁵ Докладно про нього див.: *Качкан В.* «Реальні образи сумної правди» (Іван Кривецький — історик, критик, бібліограф, пресо- і книгознавець) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред. М. Романюка.— Львів, 1998.— Вип. 5.— С. 398–414; *Стеблій Ф.* Іван Кривецький — історик // Михайло Грушевський і українська історична наука.— Львів, 1999.— С. 200–211; *Його ж.* Початки державницького напрямку української історіографії: Іван Кривецький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Львів, 2000.— Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки.— С. 300–310. Збереглося взаємне листування вчителя і учня: листи М. Грушевського до І. Кривецького (ЦДІАЛ України.— Ф. 309.— Спр. 988; 1904–1913); листи І. Кривецького до М. Грушевського (ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 567; 1904–1913 рр.).

²⁶ Збережені листи В. Скрипчука до М. Грушевського (ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 751) засвідчують, що він виконував обов'язки скарбника редакції (укладав докладні фінансові звіти), займався експедицією, коректою ЛНВ та другого розширеного видання IV тому «Історії України-Руси» М. Грушевського, що готувалося до друку в Києві. Але, вірогідно, покладені на нього обов'язки виявилися достатньо складними, тому в листах від 14, 26 липня та 3 серпня 1907 р. він наполегливо порушує питання про повернення до Львова. У них він так обґрунтовував своє рішення: «Змушений обставинами, осміляюся повідомити Пана Професора, що 31 н. с., а 18 ст. ст. (VIII) виїжджаю з Києва, а заразом дякую за місце, яке я дотепер займав при «Л.Н.В.» Між иньшими причинами найважніша ся, що перед записом на університеті, мушу оглянутися за місцем у Львові, аби прожити і докінчити курсу на університеті».

²⁷ Направлений на початку 1907 р. зі Львова для складання IV та VI томів «Історії України-Руси» М. Грушевського та організації цієї роботи спільно з київськими друкарями. Як відзначав Ю. Сидоряк у своїх листах до М. Грушевського, він мав двадцятилітній досвід у друкарстві, перед виїздом до Києва працював зецером у львівській газеті «Діло». У своїх листах до професора (ЦДІАК

літературної еліти Києва до перенесення ЛНВ, М. Грушевський змушений був залучити до цієї справи працівників з Галичини. Задум Грушевського перетворити ЛНВ на соборницький літературний часопис сприймався за бажання унеможливити видання журналу «Нова громада», на чолі якого стояли Б. Грінченко та С. Єфремов²⁸.

Упродовж 1907 р. склад редакції та контори кілька разів змінювався. Вже на початку лютого І. Кревецький відбув до Львова, а на його місце М. Грушевський запросив досвідченого київського журналіста Ю. Квасницького, підключився до роботи і старанний початківець-коректор Л. Будаї²⁹. Але найбільший тягар початкового періоду видання вістника у Києві виніс Іван Джиджора. Понад 70 збережених листів до професора за січень – жовтень 1907 р. відтворюють повсякденне життя київської редакції та контори ЛНВ на Прорізній, 20, де, власне, мешкав і сам Іван. На його добу ЛНВ у Києві випали перші труси в редакції, арешти рукописів, заборона часопису у січні 1907 р. Виконувався наказ генерал-губернатора «слідити строго за «Літ.-Н. Вістником» і всіма брошурами і книжками, які Проф. Грушевський зі Львова видаватиме під своїм іменем»³⁰.

України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 741) Ю. Сидоряк докладно інформував про підготовку томів до друку, подавав фінансові звіти, описував умови праці, зокрема незадовільну роботу київських зецерів, які не знали української мови і припускалися численних помилок, котрі доводилося виправляти львівському реміснику. Окрім «Історії України-Руси» він виконував також роботу зі складання книг ЛНВ та коректі часопису. На початку грудня 1907 р. передав справу київським зецерам та повернувся до Львова.

²⁸ Докладно див.: *Гирич І. М.* Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. //Український історик. — 1996. — Ч. 1–4. — С. 150–160.

²⁹ «Про Котика можу сказати, що як до тепер, то він дуже точно приходить сюди і сидить через цілий день; працювятий, а головне слухняний, що йому сказати те й робить. Шкода тільки, що не визнається на рахунках, але коли б підвівчився, то був би з нього лепський конторщик. Я вважаю, що краще для нас аби він і на далі жив поза конторою, бо все таки він живе за чужим нашіпортом, а біда все таки може трафитися», — ділився своїм враженням про нового працівника І. Джиджора (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 447. — Арк. 82–85 зв.; лист від 16 липня 1907 р.).

³⁰ Докладно див.: *Панькова С.* «Літературно-науковий вістник» — рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.)... — С. 139–157.

«Три дні ходжу сам не свій»³¹,— занотував у щоденнику М. Грушевський, отримавши з Прорізної звістку від своїх учнів. Пильний нагляд за конторою закінчився і арештом самого І. Джиджори. 12 липня 1907 р. він писав своєму патронові, що помічав осіб, які крутилися біля помешкання, «а вчора о 12 год. в ночі, коли я вертав з театру, мене несподівано схопила буквально на Хрещатику поліція і потягла в участок. [...] Мене продержали тут до досвітку, а потім разом зі мною пішли в редакцію і зробили ревізію. Нічого не знайшли і нічого не взяли і мене пустили. Я, упевнившись що се не пошкодить ЛНВ, подав жалобу через конзулят за brutальне арештованне, бо воно в самій річі було дуже brutальне»³².

Проте талановитому молодому історику, який уже відчув смак до архівних пошуків і захопився історією Гетьманщини, тяжко давалося щоденне спілкування з цензурою, біганина до друкарні, суперечки зі складальниками, дискусії з авторами, які вимагали негайного друку їхніх не завжди талановитих творів та негайної виплати гонорарів. Він старанно допомагав професорові у реалізації його великого проекту, але редакційно-конторські тонкощі не були стихією І. Джиджори. І в його листах дедалі частіше звучить прохання підшукати йому заміну: «я буду робити, що зможу, держатись строго вказівок, а поки що сам шукаю, і властиво випитую, чи не знайшлась би яка тямуща людина для редакції і контори на управителя» (5 липня 1907 р.)³³. За кілька днів та ж сама думка: «Якщо я не сповнив надій, покладаних Вп. п. професором, то хіба тільки через нездатність до сеї справи.. Я прошу тільки одно Вп. п. професора: я очевидно не надаюсь для ведення контори, проте прошу не робити зі мною найменших церемоній і сказати передати сю справу кому иншому [...]. Я все ж таки за той час навчивсь розуміти хоч одно: а власне, що сама справа важніша, чим чоловік»³⁴.

Безперечно, і сам професор не мав наміру губити талант свого здібного учня конторськими обов'язками. Саме в цей час доля подарувала М. Грушевському зустріч з політичним еміг-

³¹ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 25.— Арк. 141 зв.

³² Там само.— Спр. 447.— Арк. 77–78 зв.

³³ Там само.— Арк. 57–60 зв.

³⁴ Там само.— Арк. 73–76 зв. (лист від 7 липня 1907 р.).

рантом з Наддніпрянщини Ю. Тищенком. Не прижившись у Галичині, Юрій шукав можливості повернутися на Велику Україну. Знаючи про бажання І. Джиджори заглибитися у наукові студії і полишити конторську роботу, професор спроваджує на його місце Ю. Тищенка з паспортом львівського зецера Павла Пилиповича Лаврова. Видавнича справа, організація книготоргівлі — це була його, Ю. Тищенка, стихія. Він був справжньою знахідкою для М. Грушевського щодо реалізації його задумів у Києві. І з 20 вересня 1907 р. Ю. Тищенко в особі Павла Пилиповича Лаврова поринув у роботу. Сторінки його спогадів, написані вже після Другої світової війни, випромінюють ту енергію і захоплення, з якими він узявся до справи. Його ж листи кінця 1907—кінця 1914 рр. не менш докладно, аніж листи І. Джиджори, висвітлюють процес творення всеукраїнського літературно-наукового часопису та поширення книготоргівлі українськими виданнями у Києві. Саме ця остання стихія особливо захоплювала Ю. Тищенка.

Перенісши до Києва видання ЛНВ та друк видань Українсько-руської видавничої спілки, М. Грушевський, безперечно, передбачав і відкриття книгарні. Тому ще наприкінці грудня 1906 р. він мав зустріч у Києві з офіційним видавцем часопису Ф. Красицьким, який «згодивсь дати свою фірму на книгарню, і другого дня, 21 грудня, умовилися поїхати з ним до канц[елярії] губерн[атора], що й зробили»³⁵. Вирішення справи Української книгарні ЛНВ у Києві, як філії книгарні НТШ у Львові, Виділ товариства на своєму засіданні 20 березня 1907 р. доручив М. Грушевському³⁶. Майже рік знадобився для офіційного рішення про відкриття книготоргівлі у Києві, а спочатку книги ЛНВ та інші видання Видавничої спілки та НТШ, отримані зі Львова, працівники контори передавали на реалізацію до Української книгарні колишньої редакції «Киевской старины». Водночас частина видань продавалася і в самій конторі на Прорізній, про що читачі дізнавалися з оголошень в самому ЛНВ, «Раді» та інших періодичних виданнях. Про ці оголошення дбав І. Джиджора, а про їхнє поширення сповіщав до Льво-

³⁵ Там само.— Спр. 936.— Арк. 1–16.

³⁶ Хроніка НТШ.— Львів, 1907.— Ч. 30.— С. 4.

ва: «Приємно, що люде зачинають заходити в контору за книжками, а то з початку то було і пес не гавкне. От я думаю, що треба давати частіше оповістки з контори в «Раді», аби заманити сюди публику»³⁷.

Ці основи майбутньої книгарні зафіксовані і у спогадах Ю. Тищенка: «Справді, й без того маленька кімната була ще зменшена полицями, які розташовувались уздовж глухої стіни. На тих полицях стояло кілька десятків видань львівського Наукового товариства та Видавничої спілки. Як довідався я, то були книжки, призначені для продажу відвідувачам редакції. Коротко, тут виникли основи майбутньої книгарні»³⁸.

Офіційно Українську книгарню «Літературно-наукового вісника» було відкрито 8 січня 1908 р.³⁹ Її юридичною адресою лишалася адреса редакції ЛНВ: Прорізна, 20, помешкання 3. У листі співробітників київської контори ЛНВ Юрія Тищенка та Леопольда Будая до Михайла Грушевського від 28 січня 1908 р. подано її короткий опис: «В конторі у нас чисто і нічого «такого» нема. Ми зробили так: тут, де була редакція в першій комнаті, ми лишили для книгарні, а до другої комнати перенесли редакцію, так буде краще і інспектор нічого не може сказати. [...] До сього часу даємо собі раду з книгарнею і конторою»⁴⁰. За 10 днів у кімнаті-книгарні «вивіски до вітрин вже прибили з надписами: нагорі: «книгарня журналу Л.Н.В.»; в долині: «Українські книжки, російських і заграничних видань»⁴¹.

Перезимувавши на Прорізній, завзятий до книговидавничої справи, енергійний Ю. Тищенко взявся до вирішення проблеми престижного приміщення для книгарні. Він мріяв «заснувати солідну книгарню, а не гратися в книгарство», для чого, окрім

³⁷ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 447.— Арк. 86; лист від 17 липня 1907 р.

³⁸ Тищенко (Сірий) Ю. У Києві біля «Літературно-наукового вісника»...— С. 16.

³⁹ Це була друга українська книгарня у Києві: на той час тут працювала лише книгарня колишньої редакції «Киевской старины», пізніше відкрилася книгарня видавничого товариства «Час».

⁴⁰ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 561.— С. 37–38.

⁴¹ Там само.— С. 45 (лист Л. Будая до М. Грушевського від 7 (20) лютого 1908 р.).

іншого, потрібне і «відповідне приміщення, а не курник»⁴². Разом зі своїм колегою А. Будаєм вони оглянули численні помешкання, що здавалися в оренду на центральних вулицях міста⁴³. Вирішальним критерієм була ціна (600–700 руб. на рік), не менш важливою умовою було розміщення будинку на червоній лінії забудови вулиці, та, безперечно, поверх. Про свої пошуки колеги докладно інформували М. Грушевського, за яким залишалося останнє слово та право підпису договору оренди. Серед особливо привабливих було помешкання на Хрещатику, 5⁴⁴, неподалік від Купецького саду і Друкарні 1-ої артїлі друкарської справи на Трьохсвятительській, 5, з якої на той час виходили книги ЛНВ. Вірогідно, М. Грушевського не влаштувала ціна (900 руб.) за 2 невеличкі кімнати у дворі, хоча і на «бойкому місці». Пошуки продовжувалися, і 23 липня 1908 р. А. Будає повідомляв: «Перебігаю по всіх вулицях, комнат чимало, але або дорогі, або за погані. Дуже багато по одній комнаті, або по 5–6, є і по 3 і 2, але на 4, 3 поверсі, або цілком у дворі»⁴⁵. Врешті, 30 липня, обійшовши майже весь центр, Ю. Тищенко з А. Будаєм доповіли про уподобаний ними магазин і дві кімнати з парадним входом на Володимирській вулиці, неподалік від Софійського собору⁴⁶.

Грушевський не міг відмовитися від такого місця, тим паче, що ціна була такою ж, як і названі перед тим дві кімнати у дворі на Хрещатику — 900 руб. На цьому і зупинився, повідомивши про своє рішення телеграмою. Як свідчить наступний лист контористів, з цим помешканням не склалося, але від уподобаного місця відмовлятися не хотілося. 7 серпня 1908 р. Тищенко з Будаєм писали своєму патронові: «При сьому посилаємо Вам контракт на підпис. Коли одібрали Вашу телеграму з приводу помешканя на В. Володим[ирській], то воно вже було занято, а лишилося поруч з ним більше по розміру і в ціну 1200 руб. Після довгого торгу ми його лишили за собою за 950 рублів.

⁴² Тищенко Ю. Книгарні «Літературно-наукового вісника» на Наддніпрянщині в 1907–13 рр.— С. 117.

⁴³ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 561.— С. 85; 91–92; 95; 172.

⁴⁴ Там само.— Спр. 582.— С. 139–142 (лист Ю. Тищенка від 10 червня 1908 р.).

⁴⁵ Там само.— Спр. 561.— С. 69.

⁴⁶ Там само.— С. 171–172.

[...] Складається помешкане з трьох кімнат. 1) Магазин з парадним ходом, великим[и] вікнами (вітринами), чепурно отремонтовано, розміром 9х8=72 кв. арш. 2) Кімната для редакції, обита світл[ими] обоями, 2 вікна, світла і розміром трохи менша за магазин 6х7. 3) Кімната з ходом у двір на півмагазина по величині з склян[ими] дверями і поруч з ними вікнами. Всі кімнати мають проводи електрич[ні] і заново отремонтовані. Щодо ціни, то всі сили покладали, щоб виторгувати як можна дешевше, але на протязі довгого часу не знайшли дешевше. [...] Тепер ми укладаємось і з сьогоднішнього дня почали торгувати. Здається торгівля буде добра. Сьогодні випродали книжок на 10 руб. і заходили люде переважно нові. Коли впорядкуємо вітрини (вікна), то маємо надію торгувати добре і предбати більш передплатників, бо книгарня стоїть на доброму місці. [...] Коли се помешкане буде дуже дорого для редакції, то одну кімнату можна буде здавати руб[лів] по 15 на місяць. Столярові заказали ще одну шкафу, бо на ті всі книги не вміщаються»⁴⁷. Зберігся опис скромного інвентаря книгарні на час її перебування на Володимирській. Все рухоме майно включало 3 столи, 5 стільців, 2 вітрини, 18 полиць для книг, 1 конторку, 1 драбину, 1 рахівницю, 1 лампу, 2 прес-пап'є, та ще по одній одиниці: мітла, вішалка, цеберка. На початку вересня 1912 р. книгарі «розжилися» на годинник та шафу⁴⁸.

Після Прорізної, яку Ю. Тищенко називав курником, з'явилися сподівання на добру торгівлю: книгарня стояла на людному місці, її вікна «скрасили книгами» і на думку господарів вона «зо зовнішнього боку вигляд має кращий ніж Київська Старовина»⁴⁹. «З дубовими реґаліями й прилавками, з розкішними виставами новинок, як у вітрині, так і в самій книгарні, вона з

⁴⁷ Там само.— Спр. 582.— С. 53–54; Спр. 583.— С. 323.

⁴⁸ ІР НБУВ.— Ф. 246.— Од. зб. 4.

⁴⁹ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 582.— С. 61–64. Конкуренція, як і співпраця, між трьома українськими книгарнями у Києві («Київська старовина», Українська книгарня АНВ, та книгарня видавничого товариства «Час») існувала завжди. Відкриття пізніше на тій же Володимирській вул. (№ 53) біля театру книгарні товариства «Час» М. Грушевський не зустрів із захватом, вважаючи, що трьох українських книгарень забагато для Києва (див.: Мельник О. Українські сюжети на Всеросійській промисловій та сільськогосподарській виставці 1913 року у Києві // Київ і кияни. — К., 2005.— Вип. 5: Збірник доповідей учасників науково-практичної конференції, що відбулася в Музеї історії міста Києва 22 грудня 2005 року.— С. 12).

перших днів свого існування дійсно приваблювала покупця. Це була так би мовити, перша реклама в справі розповсюдження української книги. В кожному числі «ЛНВ», редакція якого містилася тут же, в задніх, добре упорядкованих кімнатах, подавалися найдокладніші реклами про всі новини на книгарському ринку, а що найголовніше — з перших же днів був уложений найповніший каталог книжок, які тільки можна було добути, виданий і розісланий на різні адреси в тисячах примірників»⁵⁰.

Втішений добрими перспективами, М. Грушевський доповідав на засіданні Виділу НТШ, що київська книгарня «винайшла новий, показний льокаль при одній з прінципальних улиць». У звітах НТШ приділялася особлива увага новій філії, яка «має, безперечно, не мале значінє для розвою сеї галузи нашого промислу, а з часом може принести не малий хосен також нашій літературі»⁵¹.

Одночасно з облаштуванням книжкової крамниці на Володимирській, 28 було впорядковано склад книг ЛНВ та інших видань Видавничої спілки і на Паньківській, 9⁵², яку незадовго перед тим придбала родина Грушевських. Власне, відтоді помешкання родинної садиби постійно використовувалися для зберігання книг Видавничої спілки, які друкувалися у Києві. Там таки розміщувалися і окремі видавництва. А 8 січня 1910 р. М. Грушевський записав у щоденнику: «Вчора вирішив перенести контору ЛНВ сюди»⁵³. На Паньківській редакція ЛНВ, переважно у незмінному складі головних працівників (Ю. Тищенко та Л. Будая), працювала і у 1911 р., про що свідчить лист Л. Будая до М. Грушевського за серпень 1911 р.: «[...] редакція на «В[еликій] Волод[имирській] (офіційно) — а фактично на Паньківській»⁵⁴. Вірогідно, це було пов'язано як з фактичним

⁵⁰ Тищенко Ю. Книгарні «Літературно-наукового вісника» на Наддніпрянщині в 1907–13 рр.— С. 120.

⁵¹ Хроніка НТШ.— Львів, 1908.— Ч. 33.— С. 3–4; Там само.— Львів, 1909.— Ч. 37.— С. 5–6.

⁵² Мельник О. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912).— С. 603, 615.

⁵³ Гирич І., Годійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 р. // Український історик.— 2002.— Ч. 1–4.— С. 101.

⁵⁴ Мельник О. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912).— С. 609.

проживанням завідувача контори ЛНВ Ю. Тищенка у будинку Грушевських на Паньківській, 9, так і ще однією важливою обставиною: впродовж 1908–1911р. у приміщенні «Української книгарні ЛНВ» зберігалися видання заснованого 1908 р. видавничого товариства «Час»⁵⁵, що давало, вірогідно, додатковий прибуток.

Саме тут, на Володимирській, 28 (будинок зберігся) редакція і контора ЛНВ працювали 4 роки (до кінця серпня 1912 р.), а книгарня — 5 років (до кінця липня 1913 р.).

Маючи невгамовну вдачу та особливий хист до книготоргівлі, Ю. Тищенко використовував усі можливості для поширення української книжки та забезпечення комерційних інтересів книгарні. Постійно подавалися оголошення у провідних українських та ліберальних російських виданнях, видавалися каталоги книгарні (1910 р., 1912 р.), підтримувалися зв'язки з власниками книжкових магазинів у Києві, Москві, Петербурзі та інших містах, пересилалися книги на замовлення товариствам, установам і приватним особам і навіть пропонувалися послуги з укладання бібліотечок від 1 руб. до 20 руб.⁵⁶ Особливим успіхом користувалася виставка-продаж, організована у червні 1912 р. під час учительських курсів, влаштованих Фребелівським товариством у Троїцькому народному домі. Опікувався Ю. Тищенко і проблемами участі книгарні ЛНВ у Всеросійській промисловій та сільськогосподарській виставці, яка відкрилася у Києві 29 травня 1913 р. У складі спільного павільйону друкарської справи книгарня ЛНВ мала власний прибуток від 20 до 42 руб. щодня.⁵⁷ Водночас Ю. Тищенко приділяв багато часу і редакційним справам, листувався не лише з М. Грушевським, а й з численними авторами ЛНВ, зокрема В. Винниченком, М. Коцюбинським⁵⁸ і іншими, не раз до нього зверталася Леся Українка⁵⁹.

⁵⁵ Там само.— С. 608, 626; *Королів-Старий В.* Товариство «Час у Києві» // Київська старовина.— 1997.— № 1 / 2. — С. 65–74.

⁵⁶ ІР НБУВ.— Ф. 246.— Од. зб. 5.

⁵⁷ *Мельник О.* Українські сюжети на Всеросійській промисловій та сільськогосподарській виставці 1913 року у Києві.— С. 6, 14.

⁵⁸ Листи Ю. Тищенка до М. Коцюбинського видрукувані: Листи до Михайла Коцюбинського / Упорядкування та коментарі В. Мазного.— Ніжин, 2003.— Т. IV.— С. 172–182.

⁵⁹ Листи Лесі Українки до Ю. Тищенка видрукувані: Сторінки співпраці Лесі Українки з «Літературно-науковим вісником» / Вступ, підготовка текстів і примітки Р. П. Радишевського.— Слово і час.— 1991.— № 2.— С. 14–27.

Українська книгарня «Літературно-наукового вістника» продовжувала працювати на Володимирській, 28 до кінця липня 1913 р., хоча питання про зміну адреси поставало ще в 1911 та 1912 рр. Так, у 1911 р. М. Грушевський писав до Ю. Тищенка: «Може й краще, що ми скорше не перейшли на Фундуклеївську»⁶⁰. А у 1912 р. Ю. Тищенко підшукав ще одне приміщення на цій вулиці, але боявся збанкрутувати і відклав цю справу⁶¹. 1912 р. виявився занадто складним у житті книгарні. Навздогін постійним фінансовим проблемам, лунали невдоволення роботою завідувача Ю. Тищенка з боку Виділу НТШ, чим він обурювався і обґрунтовував несправедливі нарікання у листах до М. Грушевського⁶². Певно, Михайло Сергійович шукав шляхи врегулювання конфлікту та підтримки київської книгарні, тому уважно аналізував її роботу, книгообіг, зокрема поширення АНВ, про що свідчить його докладний запис у щоденнику за 27 грудня 1912 р.⁶³

До переїзду книгарні на нове місце однозначно спонукало погіршення фінансових можливостей та обмеження впливу М. Грушевського в НТШ для їхнього полагодження (книгарня залишалася у офіційному підпорядкуванні НТШ у Львові) у зв'язку з конфліктом у товаристві, який на літо 1913 р. набував кульмінаційного характеру. Цілий параграф анонімної брошури «Перед загальними зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», яка вийшла 25 червня 1913 р. у Львові, присвячений неправочинності та неефективності існування філій книгарень, заснованих на Наддніпрянській Україні, і зокрема, київської: «Тепер воно [НТШ. — С. П.] лише є на те, щоби вкладати туди суми за сумами. Проф. Г[рушевський] противиться навіть, щоби сі книгарні в міру розвитку повертали вложені капітали»⁶⁴. Ці

⁶⁰ Мельник О. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912).— С. 626.

⁶¹ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 583.— С. 111–112.

⁶² Там само. — С. 119–120.

⁶³ Панькова С. Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського жандармського управління // Записки Наукового товариства імені Шевченка.— Львів, 2006.— Т. ССІІ: Праці Історично-філософської секції.— С. 615–616.

⁶⁴ Грушевський М. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. А. Винар, Є. Пшеничний. — Нью-Йорк; Дрогобич., 2003.— С. 182–183.

звинувачення встигли відгукнутися обмеженням, або і закриттям фінансування. Підтвердженням цієї думки можуть слугувати слова відчаю Ю. Тищенка, які прозвучали в його листі після перенесення книгарні у серпні 1913 р. за новою адресою: вул. Фундуклеївська, 12⁶⁵ (будинок зберігся): «Чи не можна б і грошей хоч трохи для книгарні. Не хочеться й огорчати Вас сим, але й положення отчаянне»⁶⁶.

Власне, у цьому помешканні на Фундуклеївській книгарня працювала до початку Першої світової війни. Одну з причин її занепаду ще перед війною Ю. Тищенко вбачав у «недбальстві чи невмінні присланого зі Львова працівника Йосипа Сироїда», якого 17 грудня 1913 р. призначив на цю посаду Виділ НТШ⁶⁷ після від'їзду Тищенка на еміграцію. Але навіть досвідчений книгар Ю. Тищенко не зміг би змінити ситуацію і втримати книгарню з початком війни. У зв'язку з воєнним станом всі українські видання, включно з АНВ⁶⁸, було закрито, а відповідно — і книгарню. Не було ні нововиданих українських книг, ні бажаних їх придбати. Заслання, мобілізація, війна спустошили місто і душі.

Повертаючись до роботи редакції та контори АНВ, слід зазначити, що 1912 р. був складним і в їхній діяльності. Окрім нескінченних фінансових проблем, на цей стан не могло не вплинути зняття М. Грушевським з себе обов'язків головного редактора видання, про що він офіційно заявив 15 (28) березня 1912 р. на сторінках «Літературно-наукового вістника»⁶⁹. Конфіденційно цю думку Михайло Сергійович висловив ще 25 жов-

⁶⁵ Про перехід на «нове торгове місце» Ю. Тищенко упродовж першої половини червня 1913 р. неодноразово інформував М. Грушевського (див.: ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 583.— С. 173–178). Газета «Рада» (1913.— № 183.— 11 серпня.— С. 2) подала оголошення, що з 1 серпня 1913 р. Книгарня АНВ перейшла на нове помешкання: Фундуклеївська, 12.

⁶⁶ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 583.— С. 192 (лист Ю. Тищенка до М. Грушевського від 19 серпня 1913 р.).

⁶⁷ «Наслідком просьби управителя книгарні в Києві, Лаврова, о відпустку, рішено вислати зі Львова до Києва помічника книгарні О. Сироїда» (Хроніка НТШ.— Львів, 1913.— Ч. 56.— С. 8.)

⁶⁸ ЦДІАК України.— Ф. 295.— Оп. 1.— Спр. 20.— Арк. 20.

⁶⁹ АНВ.— 1912.— Т. LVIII.— Кн. IV.— С. 3. Передрук: *Грушевський М.* Твори: У 50 т.— Львів, 2005.— Т. 2.— С. 433.

тня 1911 р. у листі до Михайла Коцюбинського: «Вам нема що перепрошувати мене за Вашу пригадку про аванс, мені скорше прийшлося б стидатись, що в нас так тяжко про гроші,— але я не стидаюся, бо се гріх нашого громадянства, наших тяжких обставин. Сею зимою зовсім рішучо і певно я здійму з себе редакторство, далі не маю змоги; чи «Л[ітературно]-н[ауковий] в[існик]» після сього вернеться до Галичини, чи зістанеться далі в Києві, про се ще не знаю і пишу се Вам в строгім секреті»⁷⁰. Обов'язки офіційного видавця було передано Л. Старицькій-Черняхівській⁷¹, за проектом М. Грушевського до редакційного комітету увійшли О. Олесь, Ю. Тищенко, Л. Старицька-Черняхівська та В. Леонтович⁷². Проте Грушевський не міг відмовитися від опіки над вістником. Він активно спілкувався з редакційним комітетом, брав безпосередню участь у формуванні змісту часопису, узгодженні різноманітних проблем з авторами. «Чекала я Вас, як чекають сходу сонця після полярної ночі»⁷³,— такими словами розпочинає свої листи Л. Старицька-Черняхівська, яка потребувала мудрих порад і щодо змісту журналу, і щодо вирішення дуже злих «грошових наших справ».

Власне, ці «злі грошові справи», обговорення яких стало одним з головних сюжетів листування, вірогідно, спонукали до пошуків дешевого помешкання. «Ми вже на новім помешканню. В[елика] Підвальна № 14, помешкання 30, разом з Науковим Т-вом. Помешканнє складається з 4 кімнат — кухні, ванни, двох сараїв і разом з отопленням коштує 69 р. 17 коп. На нашу долю 29 р. 17 к., а решта на Наук[овім] Т[оваристві]. Наук[ове] Т[овариств]о має одну велику кімнату і одну малу. В малій бібліотека, а в великій має бути музей, ще не упорядковано»⁷⁴,— по-

⁷⁰ Листи до Михайла Коцюбинського / Упорядкування та коментарі В.Мазного. — Ніжин, 2002. — Т. II. — С. 117.

⁷¹ Свідоцтво № 2687 було видане 20 квітня 1912 р. (ЦДІАК України. — Ф.295. — Оп. I. — Спр. 20. — Арк. 17-17 зв.).

⁷² Про цей проект М. Грушевський повідомляв М. Коцюбинського ще у листі від 28 січня 1912 р. Див.: Листи до Михайла Коцюбинського. — Ніжин, 2002. — Т. II. — С. 122.

⁷³ Заруба В. «Всім серцем Ваша» // Вітчизна. — 1991. — № 10. — С. 171.

⁷⁴ Мельник О. Листи Леопольда Будая як джерело до вивчення науково-організаційної та видавничої діяльності Михайла Грушевського (1907–1912). — С. 612.

відомляв Л. Будай М. Грушевському 1 вересня 1912 р. За цією адресою (будинок зберігся) контора і редакція ЛНВ працювали майже рік. А вже на початку серпня 1913 р. знову разом з Українським науковим товариством у Києві перебралися на нове помешкання на тій самій вулиці: Великий Підвальний, 36, помешкання 8 (2-й поверх)⁷⁵ (будинок зберігся), де перебували до грудня 1919 р. (з перервою січень 1915 р. — липень 1917 р.).

З початком Української революції відродити вдалося лише часопис, який виходив у 1917–1919 рр., перша книга побачила світ у липні 1917 р.⁷⁶ Контора і редакція продовжували працювати за старою, передвоєнною адресою: Велика Підвальна, 36, пом. 8⁷⁷. Тут довелося пережити непростий час відродження вістника. Влітку 1918 р. виникла проблема зі своїми ж видавцями — Товариством підмоги літератури, науки і штуки, яке було засноване на зразок львівського 1908 р. у Києві. Серед літа 1918 р. Товариство повідомило, що підтримає видання фінансово лише до кінця 1918 р. Це змусило незмінного секретаря редакції та завідувачку контори Н. Романович-Ткаченко звернутися до одного з засновників Товариства В. Леонтовича. У своєму листі від 25 листопада 1918 р. вона писала: «Те важке становище, в якому зараз перебуває контора «Л. Н. Вістника» змушує редакційний комітет «Вістника» звернутися до Вас з проханням вирішити на зборах Товариства підмоги справу з «Вістником». Дірекція друкарні Товариства підмоги звертається за грошима до контори, але не одержує, бо контора не має грошей; тоді дірекція питає, до кого ж звернутися? Хто господар журналу? Позаяк Товариство підмоги не відмовилося довести до кінця року запомогу журналові, то контора й прохає полагодити спра-

⁷⁵ Рада.— 1913.— № 178.— 4 серпня.

⁷⁶ *Грушевський* М. Відродини Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника // ЛНВ.— Київ.— 1917.— Т. LXVII.— Кн. I (липень).— С. 3–4.

⁷⁷ Упродовж липня 1917 р. — грудня 1918 р. журнал редагував редакційний комітет у складі: О. Олесь (редактор), Н. Романович-Ткаченко (секретар та завідувачка контори), П. Мокроус (бухгалтер), М. Мочульський (співробітник редакції). У січні–лютому 1919 р. видавцем журналу був О. Жуковський, редактором О. Олесь; березні ЛНВ видавав комітет за редакцією О. Олесь; квітні–червні — за редакцією М. Івченка. Остання книжка часопису, датована липнем–вереснем 1919 р. (Т. LXXV.— Кн. 7–9), вийшла лише у жовтні 1920 р. (редактор-видавець — комітет співробітників).

ву з боргом в друкарню і дати відповідні розпорядження в друкарню, щоб друк не задержувався через невиплачення боргу»⁷⁸. Товариство не змогло задовольнити прохання, і тоді М. Грушевський скористався правом апелювати до суспільства. Він розробив проект звернення, в якому від імені редакційного комітету запропонував наступні умови для майбутнього видавця: «Ви будете нести матеріальну сторону видання; покривати дефіцити його і побирати приходи, поки будете. [...]Поки Ви будете видавцями ЛНВ Комітет буде жадати за порозумінням з Вами висоту гонорарів, оплат персоналу, ціну передплати і окремих книжок і величину їх. Літературна сторона зістається в завідуванні Комітету, котрий може свобідно доповнятися через кооптацію»⁷⁹. За офіційними даними, поданими в оголошеннях журналу, відомо, що відгукнувся на це звернення міністр військових справ УНР Олександр Жуковський. У січні–лютому 1919 р. він був видавцем журналу. Впродовж 1919 р. окремі книжки ЛНВ «склалися й друкувалися в надзвичайно скрутних умовах, під час майже загальної руїни нашого культурного життя», виходили об'єднаними, з запізненням через неможливість знайти достатню кількість паперу, за що редколегія вибачалася перед читачами⁸⁰. З приходом до Києва більшовицької влади у грудні 1919 р. папір було реквізовано, друкарню націоналізовано⁸¹. Остання книжка часопису, датована липнем–вереснем 1919 р., вийшла лише у жовтні 1920 р. Так закінчилася доба ЛНВ у Києві.

Хочеться вірити, що в збережених будинках, пов'язаних з виданням славнозвісного Літературно-наукового вістника та Українською книгарнею ЛНВ, відродяться осередки культури, насамперед книгарні, які не менш потрібні сучасним киянам, аніж численні харчевні, які опанували ці історичні місця.

⁷⁸ ІР НБУВ.— Ф. 246.— Од. зб. 207.

⁷⁹ Там само.— Од. зб. 36.

⁸⁰ Від Редакції.— 1919.— Т. LXXIII.— Кн. IV–VI.— С. 96.

⁸¹ Від Редакції.— 1919.— Т. LXXV.— Кн. VII–IX.— С. 195.

*Ольга МЕЛЬНИК,
старший науковий співробітник
Історико-меморіального музею Михайла Грушевського*

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО «ДЗВІН»: МІЖ КИЄВОМ ТА ВІДНЕМ

З початком першої російської революції українське суспільно-політичне і культурне життя на Наддніпрянщині набуло небаченого до того розвитку і ознак, що з часом В. Винниченко назве відродженням нації. Зокрема, активізувалася діяльність легалізованих одразу по виході маніфесту 17 жовтня 1905 р. різноманітних політичних груп, які сповідували різну ідеологію, проте були об'єднані спільними національними завданнями. Відомо, що незалежно від суспільних поглядів, усі українські діячі визнавали за першочергову необхідність просвітництва серед широких верств народу, для чого вони поспішили скористатися зняттям заборони з українського друкованого слова, організовуючи видавничу діяльність. Шлях для розгортання видавничої ініціативи відкрила імператорська «Записка об отмене стеснений малороссийского печатного слова». На відміну від попереднього періоду, коли за умов різко негативного ставлення влади до українства, діяли, переважно, поодинокі видавці — фізичні особи, зацікавлені у національній просвіті, як-от: Драгоманови-Косачі, родина Грінченків, на межі ХІХ і ХХ ст. книгодрук українською мовою поступово виходить на рівень об'єднань за інтересами (наприклад, київське видавництво «Вік»). З лібералізацією зовнішніх умов кількість видавничих інституцій, що діяли на кооперативних засадах і маніфестували позицію тої чи іншої «групи за інтересами» значно збільшилась і сягнула у 1906 р. 17. Більшість з них — 13, діяла у Києві («Час», «Лан», «Український учитель» тощо).

Метою цієї розвідки є висвітлення історії заснованого у Києві 1907 р. видавничого товариства «Дзвін», яке традиційно характеризують як «соціал-демократичне». Справді, ідея його заснування належала лідерам утвореної у грудні 1905 р. Української соціал-демократичної робітничої партії. Проте, враховуючи особливості української соціал-демократії, яка пріоритетом своєї

діяльності вважала національні потреби, спробуємо наголосити не стільки на політичному забарвленні друкованих «Дзвоном» творів, скільки на його внеску у розвиток національної культури та освіти впродовж 1907–1920-х років.

Слід зазначити, що студіювання історії «Дзвону» на сьогодні ще не є вичерпним, а першість у цьому процесі належить літературознавцям, які розглядали його, переважно, у контексті висвітлення життя та діяльності пов'язаних з ним видатних діячів української культури, насамперед В. Винниченка¹. Звернутись до зазначеної теми спонукало і суто музеєзнавче завдання, а саме опрацювання колекції члена Української Центральної ради Павла Назаренка, яку нещодавно передано до збірки Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Значну частину надходжень становлять книжки цього видавництва, друковані за доби Української революції. Джерельною базою нашого дослідження є спогади діячів українського руху Ю. Тищенка (Сірого), А. Жука, М. Гехтера, щоденники В. Винниченка, Ю. Тищенка, Є. Чикаленка, листування українських діячів, матеріали редакції журналу «Дзвін» та офіційні джерела — звіти Тимчасового комітету у справах друку та Інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі у Києві тощо.

Вдатись до заснування власного видавництва київських соціал-демократів спонукало кілька причин. Одна з головних — розбіжності серед провідників українства щодо стратегії і тактики подальшого розвитку національного руху, що дали ознаки одразу після подій 1905 р. На перших зборах київської «Прогресивної» 8 липня 1906 р. при розгляді питання про створення бібліотеки та видавництва представники нещодавно створеної УСДРП В. Винниченко та А. Жук виступили проти позиції більшості присутніх українських діячів — М. Грушевського, М. Левицького, Ф. Матушевського, І. Стешенка та інших. Вони доводили, що бібліотека має обслуговувати не інтелігенцію, а робітників, які є гарантами національного й соціального визволення. Позиція В. Винниченка і А. Жука полягала в тому, що робітникам по-

¹ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба.— Нью-Йорк, 1980; Панченко В. «Я не буду загрожувати переходом в чужу літературу...»//Дзеркало. Драматична проблема Лесі Українки «Орґія» і роман Володимира Винниченка «Хочу!».—К., 2002.

трібна популярна соціал-демократична література. Вони не бачили сенсу у стягненні до бібліотеки «усякого мотлоху з Женев та зі Львовів». Однак більшістю голосів пройшла пропозиція про те, щоб при створенні бібліотеки витратити гроші на українську. У питанні про те, яка література повинна друкуватися у видавництві «Просвіти» соціалісти також протиставили себе більшості присутніх. Вони заявили, що треба видавати агітаційну літературу й політичні підручники для дорослих. Усі інші твердили, що найважливішими є підручники для українських шкіл, а видавництво не повинно перетворюватися на партійно-політичне².

Цей випадок, у якому одразу почали вбачати «конфлікт батьків та дітей», продемонстрував, що соціал-демократи марно очікували на підтримку Товариства українських поступовців, і мають втілювати свої плани поза межами «Просвіти». Але невдовзі, у вересні 1906 р., у справі редакції газети «Громадська думка», яку звинувачували в «українській змові», було заарештовано кількох діячів українського руху, серед яких були й соціал-демократи В. Винниченко, А. Жук та В. Степанківський. Лише на початку травня наступного року їх відпустили під заставу. Вийшовши з Лук'янівської в'язниці соціал-демократи почали вживати заходів щодо організації власного видавництва, яке офіційно оформилось у липні 1907 р.³ Його фундаторами були В. Винниченко, письменник, літературний критик, публіцист Іван Личко та журналіст Прокіп Понятенко. Перед ними одразу постала головна і спільна для всіх українських видавців проблема — нестача, а радше — повна відсутність, коштів. Кожен з учасників проекту мав внести пай, пропорційно до якого в майбутньому він міг отримувати прибутки. 28 липня 1907 р. керівник київської редакції «Літературно-наукового вістника» Іван Джиджора писав М. Грушевському: «Поки що капіталу вони мають на 700 руб., які <позістали> ще з 1904 року з улагодженого якогось концерту чи аматорського представлення,

² Кульчицький С., Солодатов В. Володимир Винниченко. — К., 2005. — С. 44.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАІАК України), ф. 1235, оп. I, спр. 447, арк. 87.

не знаю вже добре. Гроші ті переховувались у Лесі Українки, і за них мав в [1]905 році вийти альманах «Громада»⁴.

Першим і, як виявилось, єдиним на той момент здійсненим виданням «Дзвону» став однойменний збірник, що містив літературні та публіцистичні твори. 23 липня 1907 р., запрошуючи до участі в ньому М. Коцюбинського, В. Винниченко писав: «Шановний добродію, видавниче товариство, в яке вхожу і я, наміряючись видати серію неперіодичних збірників, дуже просить Вас прийняти в них участь. Перший збірник має вийти через два місяці, але матеріал повинен бути присланий через місяць, не пізніше. Напрямок цих збірників не партійний, але неприхильний до сучасного капіталістичного ладу. Міститимуться твори публіцистичні й белетристичні. Гонорар 32 руб. за аркуш прози і 5 коп. за рядок поезії. Виплата по надрукуванню»⁵.

Через затримку в друкарні збірник, упорядником-видавцем якого був зазначений В. Винниченко, було видано наприкінці листопада 1907 р. Його відкривав програмний вірш Спиридона Черкасенка «Дзвін»:

Я — вгрі! Я — на дзвіниці!
Я — на варті, — стережу!
Серце маю я із криці,
Як ударю — розбуджу!

Нове видання не залишилось поза увагою, викликавши низку критичних публікацій. Одностайно схвальними були лише відгуки на вміщений у збірнику нарис М. Коцюбинського «В дорозі». Проте головна белетристична публікація — п'єса В. Винниченка «Щаблі життя» — викликала обурення критики як претензіями автора на зруйнування «буржуазної моралі», так і нудними тривалими «філософськими» монологами головного героя Мирона Антонича⁶. Тільки ледачий не лаяв п'єсу В. Винниченка! 3 лютого 1908 р. Євген Чикаленко записав у щоденнику: «Як тільки вийшов «Дзвін», я поніс його Сергієві [Єфремо-

⁴ Там само, арк. 105.

⁵ Листи до Михайла Коцюбинського / Упор. В. Мазний. — К., 2002. — Т. I. — С. 109.

⁶ Леонтович В. Збірник «Дзвін» // ЛНВ. — 1908. — Т. XLI. — Кн. III. — С. 606–618.

ву] і попросив написати критику на «Щаблі життя» Винниченка. Мені дуже хочеться відвернути Винниченка від таких тем. Він талановитий белетрист і бозна-який філософ, а береться в белетристичній формі проводити думки, які він вважає розумними і корисними»⁷. Не було прийнято українськими громадськими діячами і подану у збірнику публіцистику. Статтю Д. Сергієнка «До питання про аграрну програму» В. Леонтович назвав дитячою, але відзначив як найбільш вдалу публікацію В. Левинського «Національне питання в Австрії і соціалдемократія». Окрім того, що Володимир Левинський справді був талановитим публіцистом, його стаття безпосередньо не стосувалася київських діячів. Проте виступ В. Степанківського «Українська політика» навмисно лишився «не помічений» В. Леонтовичем, оскільки зачіпав болючі питання, що вносили розбрат у середовище київських українців. В. Степанківський критикував позицію М. Грушевського, а слідом за ним і інших поміркованих діячів, які, на його думку, перебільшують значення історичних традицій у розвитку українського руху, носіями яких вони проголошують інтелігенцію, і недооцінюють роль у ньому «дрібнобуржуазного селянства».

Листи В. Винниченка до М. Коцюбинського свідчать, що різко критична реакція на «Дзвін» з боку представників старшої генерації українських діячів була для письменника цілком очікуваною. 24 січня 1908 р. він писав: «Дуже лають мене у Вас за «Щаблі»? Мабуть, лають, бо з різних боків мені пишуть, що «старі» дуже «мурчать». Правду кажучи, я й не сподівався, що хвалитимуть «старі». Це навіть було б неприємно мені»⁸. В іншому листі, напевно, отримавши схвальну оцінку самого М. Коцюбинського, В. Винниченко зазначав: «Ваш лист зробив на мене й на моїх товаришів-«дзвонарів» відрядне, бадьоре вражіння. Значить, не всі ще записалися у «старі», значить, не для всіх наша щира праця, наше чесне прагнення одверто поставити перед собою питання життя є «мерзописсю», є «жупелом» — «анархо-індивідуалізмом»⁹.

⁷ Чикаленко Є. Щоденник.— К., 2004.— Т. I (1907–1917). — С. 19.

⁸ Листи до Михайла Коцюбинського...— Т. I.— С. 116.

⁹ Там само.— С. 114.

Більш несподіваною була критика, що пролунала з боку «молодих». Збірник був гостро розкритикований на шпальтах київської соціал-демократичної газети «Слово» С. Петлюрою — за п'єсу В. Винниченка, М. Поршем — за публіцистику В. Степанківського та Д. Сергієнка. Більш того, навіть прізвиськом «дзвонарі», яке набуло широкого поширення, видавці мали завдячувати своєму однопартійцеві М. Поршу. Позиція редакції С. Петлюрою газети «Слово» відображала ідейні розбіжності, що пізніше, у 1912 р., призвели до гострої кризи у середині УСДРП. Оцінюючи полеміку навколо «Дзвону» А. Жук зазначав: «Я стояв осторонь від цього гуртківства, бо в його основі лежали не принципи справи, а особисті амбіції, особисті симпатії й антипатії, і старався жити з обома сторонами в згоді, тримаючися легітимних партійних установ»¹⁰. Слід зазначити, що автор цитованих рядків мав рацію, і не лише у тому, що стосувалося позиції представників УСДРП. Різкість критичних оцінок значною мірою можна пояснити застереженням щодо нового збірника, який обіцяв перетворитись для інших подібних видань на досить потужного конкурента, оскільки залучав до співпраці визначних літераторів. Саме про це говорив у своїх листах до М. Грушевського І. Джиджора, а публіцист Максим Гехтер одверто висловив таку думку на шпальтах газети «Рада»: «Перший том збірника «Дзвін», який оце лежить перед нами, ще раз потверджує справедливість нашої оцінки біжучого періоду української історії. Неусталеність, розброд ми добачаємо перш за все в самому факті випуску окремою групою письменників цього збірника. Звичайно, окремі збірники містять такий літературно-публіцистично-науковий матеріал, який через ті або інші обставини не може увійти в існуючі видання. В даннім разі цього немає. Наскільки нам відомо, не було серйозних перешкод до того, щоб статі, уміщені в «Дзвоні», з'явилися на сторінках «А.-Н. Вістника», «України», «Ради», «Слова» й т.д. Який же *raison d'être* мав випуск окремого збірника?»¹¹.

Проте подальші політичні обставини перервали полеміку навколо «Дзвону», загальмувавши діяльність новоствореного

¹⁰ Жук А. Із спогадів // Молода нація.— 2002.— № 3.— С. 202.

¹¹ Гехтер М. Новини нашої літератури. «Дзвін». Збірник І// Рада.— 1908.— № 19.— 23 січня.

видавничого товариства. Анонсований другий том збірника «Дзвін» друком так і не вийшов. Більш того, ще до появи першого В. Винниченко, А. Жук та В. Степанківський наприкінці вересня 1907 р. змушені були тікати за кордон, оскільки суд у справі редакції «Громадської думки», який мав відбутись з дня на день, за «сукупністю провин» загрожував їм каторгою. Як згадував А. Жук, одразу після прибуття до Львова, «[...] відбулися [...] спільні наради з галицькими товаришами з УСДРП в особах В. Левинського, В. Старосольського і Л. Ганкевича, і тут виник плян створення фінансової підстави для партійного видавництва, що обслуговувало б потреби обох соціал-демократичних партій, наддніпрянської і галицької, маючи іншим на увазі київський збірник «Дзвін»¹². Для цього троє київських втікачів мали відправитися за океан для збирання коштів серед українських емігрантів у Канаді та США. Проте від такої подорожі їх відмовив Левко Юркевич, з яким вони зустрілися у Женеві.

За кілька років саме завдяки Л. Юркевичу, який після одруження дістав від батьків у своє повне розпорядження частину родинного маєтку і щедро використовував її на партійні потреби, було реанімовано діяльність видавничого товариства «Дзвін». Проте постало воно вже у дещо оновленому складі. Восени 1907 р. зі Львова до Києва для завідування редакцією ЛНВ та провадження видавничих справ М. Грушевського під іменем Павла Лаврова прибув колишній вчитель з Катеринославщини Юрко Тищенко, якому за кілька місяців перед тим допоміг втекти за кордон від переслідувань за участь у революційному русі В. Винниченко. У Львові новоприбулим емігрантом опікувався В. Левинський — на той час редактор соціал-демократичного тижневика «Земля і воля». Під впливом нового середовища із стихійного революціонера Ю. Тищенко швидко перетворився на переконаного соціал-демократа. Однолітки, до того ж земляки, В. Винниченко та Ю. Тищенко швидко стали близькими приятелями і упродовж подальших двох десятиліть були майже нерозлучні. Не претендуючи на роль ідеолога, Ю. Тищенко більше переймався провадженням повсякденних видавничих та органі-

¹² Жук А. Із спогадів...— С. 205.

заційних справ партії. Для «дзвонарів» він став справжньою знахідкою. Його природний практицизм та досвід, набутий ним як завідуючим київською редакцією «ЛНВ» та видавцем праць М. Грушевського, виявився безцінним. Влітку 1911 р. під час нелегального перебування В. Винниченка у Києві в будинку на Паньківській, № 9 — у домі М. Грушевського, де мешкав Ю. Тищенко, двоє діячів обговорили деталі організації видавництва. Воно мало стати правонаступником «Дзвону» 1907 р. і тому отримало ту саму назву. Ю. Тищенко згадував: «Видавництво мало бути товариством на вірі, а основниками його й першими членами були В. Винниченко, Ю. Сірий¹³ та Л. Юркевич. Матеріальну сторону розв'язали тим способом, що кожний член видавництва повинен був внести пай у п'ятьсот карб., при чому В. Винниченко мав сплатити цей пай відрахуванням гонорару за твори, що друкуватимуться в цьому видавництві, а та Л. Юркевич — грошима. Легко міг це зробити Л. Юркевич, син і спадкоємець багатого дідича, але де міг роздобути гроші я? Проте вже за пару днів я дістав позичку в новозаснованому українському банку і справу залагоджено. Л. Юркевич мав вислати гроші з-за кордону»¹⁴. Через кілька місяців Л. Юркевич надіслав два паї, у такий спосіб сплативши і частину Ю. Тищенка. За умов, коли двоє інших фундаторів видавництва постійно мешкали за кордоном, Ю. Тищенко залишився єдиним представником «Дзвону» у Києві і розгорнув широку діяльність. «Я тут на положенню якогось українського вола, що мусить тягнути плуга без спочинку», — писав він В. Левинському¹⁵. «Дзвін» розпочав свою діяльність виданням кількох популярних брошур про потреби освіти рідною мовою, публіцистикою Л. Юркевича та збіркою лірики М. Вороного¹⁶. Невдовзі товариством була започаткована просвітянська серія під назвою «Бібліотека «Дзвону».

Проте виданням, що привернуло значну увагу, викликало схвальні відгуки і фактично ствердило присутність «Дзвону» на книговидавничому просторі, був перший том творів Лесі Украї-

¹³ Літературний псевдонім Ю. Тищенка.

¹⁴ *Сірий Ю.* Із спогадів про українські видавництва. — Авґсбург, 1949. — С. 9.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі — ЦДАІАЛ України), ф. 387, оп. I, опр. 55, арк. 10а.

¹⁶ *Вороний М.* Ліричні поезії. — К.: Дзвін, [1911].

нки, до якого було вміщено її драматичні поеми та оповідання¹⁷. Приблизно з весни 1911 р. одночасно В. Винниченко (листовно) та Ю. Тищенко (спочатку у Києві, а потім листовно) проводять переговори з поетесою щодо видання зібрання її творів. Вона виявила велику зацікавленість у цьому проєкті, принаймні 18 травня 1911 р., напередодні свого виїзду з Києва, сама нагадувала Ю. Тищенку про те, що хоче остаточно узгодити тексти драматичних поем, які планується видати. Особливу увагу приділили видавці художньому оформленню книжки, доручивши його Іванові Бурячку. Авторка вимогливо контролювала цей процес. Влітку, перебуваючи в Кутаїсі, вона просить переробити віньєтку, вказуючи, що «[...] голови на лірі якісь неестетичні, а вгорі вінок чи китиця з квіток, запевне, випадково і несподівано для самого художника, страшенно подібна до якоїсь широкої і негарної фізіономії з вирлатими очима і стремущими вухами (зверніть увагу, і Вам самим, напевне, се здасться)»¹⁸. На початку вересня 1911 р. Леся вже отримала два примірники нового видання разом з частиною гонорару. Проте стосунки між видавцями і авторкою супроводжувалися традиційними затримками грошових виплат. Дочекавшись нарешті остаточно розрахунку, 12 квітня 1912 р. вона зверталася до Ю. Тищенка: «[...] мене не так сердило опізнення з виплатами (хоча воно було мені дуже не до речі), як ігнорування моїх листів, просьб і запитань,— мені просто здавалось, що вже стала якимсь нулем і для «Вісника», і для «Дзвона». У мене був такий настрій, що якби й тепер не дійшло до мене «ні вітру, ні хвилі» од Вас як од представника В[инниченка] і «Дз[вону]», то я б уже більше ні словом не озвалась хоч і до кінця віку, махнувши рукою і на читачів, і на заробітки, бо воліла «машиністкою» в канцелярії де-небудь служити, ніж отак вижебрувати гонорари та випрошувати собі «ласкавої уваги»¹⁹. На підставі листів Лесі Українки до Ю. Тищенка можна стверджувати, що обидві сторони мали намір продовжити видання «Творів». У листі з Єгипту від 5 січня 1913 р. поетеса писала:

¹⁷ *Леся Українка*. Твори.— К.: Дзвін, [1911].— Кн. I.

¹⁸ Сторінки співпраці Лесі Українки з «Літературно-науковим вісником»/ Упор. Р. П. Радішевський//Слово і час.— 1991.— № 2.— С.17.

¹⁹ Там само.— С.19.

«Надійшла [до] мене звістка, ніби Ви вже от-от збираєтесь видати т. II моїх творів «з «Лісовою піснею» на чолі». Я гадаю, що ця звістка основана на непорозумінні, бо після того, як Ви написали мені, що спиняєтесь з сею справою на неозначений час з браку видавничих фондів, то переговори наші на сю тему перервалися, не дійшовши до останнього слова, умови не встановлені, план видання не обговорений і виправлений матеріал до друку не посланий, та навіть і само виправлення залишила, вважаючи його не на черзі»²⁰.

На початку 1913 р. видавництву «Дзвін» вдалося нарешті вирішити свої фінансові проблеми. Воно міцно стало на ноги, майже щомісяця випускаючи якусь новинку. Книжки розходилися добре значною мірою через далекоглядність видавців, які обмежувалися невеликими накладками, що не перевищували двох тисяч, з розрахунку, що видання розійдуться за два-три роки. Посередниками в поширенні книжок були книгарні НТШ у Львові, «Київської старини», «ЛНВ» та видавництва «Час» у Києві, українські книгарні у Харкові та Катеринодарі.

Одразу після заснування видавництва його фундатори почали формувати редакційний портфель другого тому однойменного збірника, який мав бути виданий до 50-ї роковини з дня смерті Т. Шевченка²¹. Проте на той час нестача коштів не дозволила здійснити ці наміри. Раз за разом його випуск відкладався. 1 грудня 1911 р. Леся Українка писала Ю. Тищенко: «Недавно В[олодимир] В[инниченко] прислав мені запрошення до участі у збірнику «Дзвін». Але він не означив, де саме той збірник має видаватись і куди треба надсилати матеріал»²². Майже через рік після цього, у вересні 1912 р., В. Винниченко писав М. Коцюбинському: «Восени має вийти 2-й збірник «Дзвону» (тепер вже напевне). Колись Ви обіцяли дати свою працю. Будь ласка, напишіть мені, чи маєте бажання взяти тепер в нашому видавництві участь. Воно — марксистське, с[оціал]-д[емокра-

²⁰ Сторінки співпраці Лесі Українки з «Літературно-науковим вісником»/ Упор. Р. П. Радішевський// Слово і час.— 1991.— № 3.— С. 27.

²¹ Листи до Михайла Коцюбинського/ Упор. В. Мазний.— Ніжин, 2003.— Т. IV.— С. 181.

²² Сторінки співпраці Лесі Українки з «Літературно-науковим вісником»...— № 2.— С. 18.

тичного] на пряму (як і раніше). [...] Гонорар у нас усім рівний. Розмір його поки що не установлений, але гадаю, буде не менше 40 р. за аркуш (40 000 літер — десять літер за копійку!). Збірник обов'язково вийде, бо вже маємо на його гроші. Так що не бійтеся, що буде та сама історія, що торік»²³. Дійсно, восени 1912 р. справа з давно очікуваним збірником почала набирати обертів. На початку листопада Ю. Тищенко повідомляв В. Левинського, що вже приступає до набору і оголошує передплату²⁴.

Формально обов'язки редактора нового видання перебрав на себе давній приятель Ю. Тищенка, колишній актор Віталій Павлович Товстоніс, який отримав 10 вересня 1912 р. від київського губернатора свідоцтво на право видання «ежемесячного журнала на малорусском наречии «Дзвін»²⁵. 25 січня 1913 р. староста Київської другої артілі друкарської справи повідомляв інспектора друкарень, що в його закладі «будет печататься журнал на малорусском наречии под названием «Дзвін»²⁶. Будучи фактично продовженням «Дзвону» 1907 р., оновлене видання відрізнялось від свого попередника як початою наново нумерацією книжок (шість чисел складала один том), так і яскраво-бордовою обкладинкою, на якій прямо зазначалось: «Журнал-місячник науки й громадського життя марксистського напрямку». Новий «Дзвін» мав наклад 1000 примірників, був більш структурований і поділений на три відділи: I. «Красне письменство», II. «Література, наука, громадське життя», III. «Бібліографія». Після переїзду В. Товстоноса до Катеринодара для налагодження справ щойно відкритої української книгарні його обов'язки 24 січня 1913 р. перебрав на себе селянин Федір Васильович Преподобний, 28 років, православний, з домашньою освітою²⁷. Він, у свою чергу, передав їх 31 июля 1913 р. Івану Георгійовичу Ващенку, «вероисповедения православного, по профессии фотограф, образование получил домашнее»²⁸. 1 березня 1914 р. І. Ващенко змінив Спиридон Федосійович Черка-

²³ Листи до Михайла Коцюбинського... — Т. I. — С. 140.

²⁴ ЦДІАЛ України, ф. 387, оп. 1, спр. 55, арк. 10а.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 382, арк. 1.

²⁶ Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф. 278, оп. 1, спр. 58, арк. 255.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 382, арк. 2–4.

²⁸ Там само, арк. 7–8.

сенко, «37 лет, вероисповедеания православного, окончил учительскую семинарию»²⁹. На відміну від своїх попередників, С. Черкасенко був не лише формальним редактором журналу, а й одним із головних його авторів, а з часом почав відігравати помітну роль у діяльності всього видавничого товариства. Вчитель народної школи при копальнях у Юзівці, звільнений з посади за участь у робітничому русі, після відбуття покарання переїхав до Києва, де був співробітником «Ради» та «АНВ». Разом з Г. Шерстюком заснував товариство «Український учитель», яке видавало літературу для народної школи. Разом з С. Русовою він видавав перший на Наддніпрянщині педагогічний журнал «Світло».

Проте насправді редакційну політику журналу «Дзвін» визначали Д. Антонович, П. Понятенко, Ю. Сірий у Києві та В. Винниченко (офіційно вважався редактором відділу красного письменства) і Л. Юркевич, які перебували за кордоном. Перші чотири числа «Дзвону» вийшли під загальним редагуванням Дмитра Антоновича. Редакція журналу була зареєстрована у його власному помешканні на вул. Жилянській, № 20. Проте колишній співзасновник РУПу, мистецтвознавець Д. Антонович войовничим настроєм не відрізнявся, і швидше надавав перевагу загальногуманітарному напрямку видання. З приїздом до Києва навесні 1913 р. більш радикально налаштованого В. Левинського, який перебрав на себе фактичне редагування збірника, журнал набув виразно марксистського напрямку. На його сторінках поряд з творами В. Винниченка, М. Вороного, Лесі Українки, О. Олеся, Г. Чупринки та мистецтвознавчими розвідками Д. Антоновича все більше місця займала ідеологічно спрямована публіцистика Д. Донцова, Л. Юркевича, А. Богданова, В. Садовського, Ю. Бачинського, А. Луначарського. Журнал швидко перетворився на трибуну марксистів, які репрезентували різні політичні течії. Особливої гостроти на його сторінках набула полеміка навколо національної проблеми з російськими марксистами. Вони, як зазначав Л. Юркевич, «відносяться в суті зовсім байдуже до права націй на вільний культурно-політичний розвиток» і, формально визнаючи необхідність боротьби

²⁹ Там само, арк. 10–11.

проти національних утисків, разом з тим самі є учасниками тих утисків, «коли виступають проти національних форм робітничих рухів поневолених народів»³⁰. Серед тих, з ким полемізував «Дзвін», був головний фахівець з національного питання у більшовицької партії — Й. Сталін, а В. Ленін накинувся на «дзвонарів» мало не з лайкою³¹. На сторінках журналу знайшли відображення і протиріччя у середовищі українських соціал-демократів. Оприлюднення Д. Донцовим під час II Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові реферату «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», який містив «програму політичного сепаратизму і боротьби з Росією», не було схвалено його товаришами по партії, які вбачали-таки в РСДРП, особливо у т. зв. меншовиках, своїх союзників. У вересневій книжці «Дзвону» за 1913 р. А. Юркевич надрукував статтю «З нагоди другого всеукраїнського студентського з'їзду», в якій виступив з критикою позиції щодо боротьби за повну самостійність українських земель, стверджуючи, що «нова програма Донцова не може бути програмою широких народних мас». У цій самій книжці з'явилося редакційне повідомлення: «Через конфлікт, що виник на принципіальному ґрунті між редакцією журналу і Д. Донцовим, редакція не є в можливості вважати д. Донцова надалі співробітником журналу «Дзвін». Виведення зі складу редакції «Дзвону» стало одним із чинників, що призвели до повного розриву Д. Донцова з соціал-демократами»³².

З іншого боку, цілком однозначною була позиція «Дзвону» щодо конфлікту в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка 1913 р. Соціал-демократи висловились на підтримку М. Грушевського у його полеміці з галицькими діячами. 24 червня 1913 р. Ю. Тищенко писав М. Грушевському з цього приводу: «Говорив я щодо сього з своїми спільниками в думках, і ми з приводу сього маємо виступити в «Дзвоні». Для сього треба би тільки нам одержати хоч копію того брудного писання, котре

³⁰ Юркевич А. Російські марксисты і український робітничий рух // Дзвін.— 1913.— № 7–8.— С. 85.

³¹ Панченко В. Заочна дуель (Володимир Винниченко і Володимир Ульянов-Ленін// Вітчизна.— 1997.— № 1–2, 3–4.

³² Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.— С. 117–124.

було випущено про Вас. Писатиме в «Дзвоні» Л[евинський]ий, якого в пристраси до Вас не можна підозрювати, і який має не аби яке значінне серед робітників та й інтелігенції Галичини. Так чи инакше, а виступати в «Дзвоні» проти того, що роблять п.Левицьк[ий] і К°, будемо, оберігаючи Наукове Тов[ариство] від рукоприкладства тих панів»³³.

Цікаво, що редакційна політика В. Левинського, зокрема різко полемічний тон журналу, забезпечила популярність видання і, відповідно, його успішність з комерційного боку. Йому вдалося досягти того, про що інші українські видання навіть не мріяли — збірник не лише позбувся дефіциту, а й почав окупати витрати на себе.

Спільною для всіх українських видань проблемою залишалися стосунки з представниками імперської влади. Царський уряд у боротьбі з опозиційним рухом особливу увагу приділяв винищенню «українського сепаратизму», вважаючи однаково небезпечними й марксистські брошури, й шкільні підручники, й ліберальні газети, друковані українською мовою. Не залишився поза увагою цензури і «Дзвін». У звіті Київського тимчасового комітету у справах друку журнал разом з «Радою» та «ЛНВ» названий серед «главнейших политических органов «украинства» [...], которые заняты распространением в простом народе и образованных кругах общества социал-демократических идей, и по общему характеру своего направления примыкают к т. н. «прогрессивным» и «оппозиционным» органам»³⁴. 10 квітня 1913 р. Київський тимчасовий комітет у справах друку наклав арешт на березневу книжку журналу «Дзвін», оскільки в його змісті були «усмотрены признаки преступления предусмотренные п. 1, 2 и 6 ст. 129 Уголовного уложения»³⁵, тобто зазіхання на повалення існуючого ладу. Подання комітету було затверджено судом, а редактор І. Ващенко мусив відбувати місячне ув'язнення, впродовж якого саме видання знаходилося під заборною³⁶.

З початком Першої світової війни «Дзвін» (у 1914 р. вийшло 6 чисел), як і інша українська періодика, був заборонений, а

³³ ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр. 583. с. 177–178.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 438, арк. 308.

³⁵ ДАК, ф. 278, оп. 1, спр. 75, арк. 12.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 382, арк. 5.

діяльність видавництва у Києві стала неможливою, оскільки з різних причин усі його співробітники опинилися поза межами України. Через загрозу арешту ще наприкінці 1913 р. мусив тікати з Києва директор «Дзвону» Ю. Тищенко, передавши вже надруковані накладі в комісійний продаж тутешнім книгарням.

Напевно, головною особливістю товариства «Дзвін» було те, що створювалося воно, насамперед, під відомих авторів (белетрист В. Винниченко, публіцист А. Юркевич) з метою видання їхніх творів. Безпосередньо пожвавлення діяльності видавництва спостерігалось щоразу, коли його співзасновники опинялися на батьківщині, навіть перебуваючи на нелегальному становищі. А. Юркевич, який перебував, переважно, у Женеві, надсилав свої матеріали з-за кордону. Проте видавничий процес головним чином був замкнений на В. Винниченкові, як на головному найпопулярнішому авторі, видання творів якого відповідно складало основний прибуток товариства³⁷. Для самого письменника створення «Дзвону» розв'язувало пекучу проблему оприлюднення його творів, і значною мірою позбавляло залежності від позиції інших видавців. Починаючи з публікації п'єси «Щаблі життя» та низки оповідань, у яких В. Винниченко проповідував ідеї «нової моралі» і «чесності з собою», почали наростати його конфлікти з українським громадянством і українською літературною критикою. За письменником закріпилася репутація амораліста й еротомана, проповідника вседозволеності й індивідуалізму. Своєрідним бунтом В. Винниченка проти регламентацій і консерватизму українського читача стало його рішення перейти в російську літературу. Впродовж 1910–1913 рр. тема Винниченкового «ренегатства» стала однією з провідних на сторінках українських видань. Водночас у нього виникли тертя й з російськими літераторами і видавцями, кульмінацією яких став «Лист до російських письменників», друкований В. Винниченком у російській та українській пресі³⁸. Тому створення «Дзвону» надавало йому шанс, з одного боку, само-

³⁷ Докл. див.: *Ткаченко І.* Видавничий аспект листування В. Винниченка та Ю. Сірого//Наук. записки.— Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки.— Кіровоград, 2005.— Вип. 62.— С. 183–189.

³⁸ Рада.— 1913.— 2 листопада.

му визначати свої творчі пріоритети, а з іншого — спробувати вирішити матеріальні проблеми, що зачіпали самолюбство письменника, який першим серед українських літераторів намагався жити зі свого творчого заробітку. Впродовж 1911–1915 рр. у Києві «Дзвоном» було надруковано три томи його творів³⁹.

Проте за часів першої світової війни українське слово у підросійській Україні знову опинилося під фактичною забороною, а «Дзвін» почав «мандрувати» за своїм головним автором. Ще до початку війни влітку 1914 р. нелегально повернувся з-за кордону Ю. Тищенко. Восени того ж року під чужим прізвиськом у Москві оселився В. Винниченко. Разом вони вирішили поновити діяльність «Дзвону», але вже поза межами України. Як згадував Ю. Тищенко: «Спершу постановили обмежитися тільки видавничою справою. Річ у тому, що, перебуваючи в Катеринославі, Володимир Кирилович написав прекрасне оповідання «Босяк», до того ж, мав у запасі ще кілька творів, друкованих у журналах,— «Олеф Стефенсон» та інші. Їх набралось на цілий том. Із вибухом війни ні в Харкові, ні в Києві видавати було неможливо, бо вся українська періодична преса опинилася під забороною, як і будь-які видання українською мовою. І ми вирішили випустити 9-й том творів Винниченка у Москві. Я вдавсь до поважної друкарні братів Рябушинських і умовився щодо видання книжки. Це вимагало й моєї затримки у Москві, бо Володимир Кирилович не був добре обізнаний із технікою друку й видавництва взагалі»⁴⁰. Через рік також у Москві було видано десятку книжку творів В. Винниченка, до якої було включено роман «Хочу!». За його друкуванням доглядав секретар редакції журналу «Украинская жизнь» і давній знайомий автора Яків Шереметинський⁴¹.

Влітку 1915 р. під час нелегального перебування В. Винниченка на Харківщині під маркою «Дзвону» було надруковано

³⁹ Винниченко В. Твори. Книжка четверта.— К.: Дзвін, [?]; Його ж. Твори. Книжка п'ята.— К.: Дзвін, [?]; Його ж. Твори. «По-Свій!» — К.: «Дзвін», 1913.— Кн. 7.

⁴⁰ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей. Спогади.— К., 1997.— С. 69.

⁴¹ Білокінь С. Жак Шереметинський//Вісник Книжкової палати.— 1997.— № 6.— С. 28–30.

оповідання «Уміркований та щирий»⁴². Тоді ж В. Винниченко та Ю. Тищенко, дізнавшись про занепад книгарень, що перебували у власності НТШ, зокрема й у Харкові, вирішили викупити її для «Дзвону». Гроші для цього — дві тисячі карбованців — виділила мати Л. Юркевича, яка мешкала тоді у Москві. У такій спосіб колишня філія київської книгарні «ЛНВ», започаткована у Харкові Ю. Тищенко у вересні 1909 р., перейшла у власність видавництва «Дзвін». Продовжував керувати нею колишній співробітник київської книгарні Степан Луценко, а після мобілізації того до російського війська — його дружина, Марія Захаріївна. Після відродження діяльності «Дзвону» в Києві у 1917 р. товариство отримало також і власну книгарню, що розміщувалася на вул. В. Володимирській, № 46. Керував нею Марко Шапран — колишній двірник будинку Грушевських на Паньківській вулиці, з часом переведений до книгарні «ЛНВ», де він набув досвіду справжнього книгара.

Слід зазначити, що за часів революції українські видавництва, серед яких був і «Дзвін», переживали справжній розквіт. Зокрема, воно мало власну контору на Бессарабській площі, 2 і радо приймало замовлення, намагаючись доправити до читача як новинки української літератури, так і твори вже визнаних авторів. У цей час видавництво втратило головного свого мецената — Л. Юркевича, який помер, повертаючись з еміграції. До складу реорганізованого товариства було введено нових членів — Розалію Винниченкову, С. Черкасенка та Якова Чепігу (Зеленкевича), народного вчителя, звільненого за громадську діяльність, який до 1914 р. був співробітником педагогічного журналу «Світло».

У травні 1917 р., визнаючи першочерговим завданням забезпечення літературою українізованих навчальних закладів, при «Дзвоні» заснували філію «Українська школа» під орудою С. Русової, Ю. Сірого, Я. Чепіги та С. Черкасенка⁴³. У травні 1918 р. товариство «Дзвін», директором якого був Ю. Тищенко, отримало від Міністерства народної освіти Української Держави

⁴² Винниченко В. Твори. Босаяк — Москва: Дзвін, 1915. — Книжка IX; Його ж. Твори. Хочу! — Москва: Дзвін, 1916. — Т. X; Його ж. Уміркований та щирий. — Харків: Дзвін, 1915.

⁴³ Нова рада. — 1917. — 20 травня. — № 43.

ви замовлення на підручники для народних шкіл. Побоюючись, що через нестачу в Києві паперу потрібну кількість примірників не встигнуть надрукувати до початку навчального року, Ю. Тищенко вирішив перенести їх видання за кордон. 17 червня 1918 р. Міністерство закордонних справ надало видавцеві посвідчення про те, що він відряджений Міністерством освіти до Австро-Угорщини та Німеччини⁴⁴. Разом з посольством В. Липинського він виїхав з України і у липні 1918 р. розпочав діяльність у Відні. Складно встановити точну кількість надрукованих там підручників. Сам книгар стверджував, що Києва дісталася 200 тисяч примірників. Він також мав відомості, що ще 5 вагонів з книжками були захоплені більшовиками у Кам'янці і також потрапили до українських шкіл⁴⁵. Окрім навчальної літератури, у Відні вийшли друком 11 томів творів В. Винниченка та його ж «Відродження нації», 2 томи поезій С. Черкасенка, «Новелі» та серія дитячих книжок Ю. Сірого⁴⁶.

Після виїзду Ю. Тищенка за кордон видавниче товариство «Дзвін» ще певний час продовжувало свою діяльність у Києві під орудою Я. Чепіги та Я. Шеремецінського. Зокрема, ним було видано 3 томи творів Д. Марковича, 2 томи Дніпрові Чайки, праці Я. Чепіги «Соціальне виховання як природний елемент трудової школи» та «Шкільне самоуправління», перевидано кілька дитячих книжок Ю. Сірого. Проте, згідно з урядовим розпорядженням, у 1920 р. всі кооперативні видавництва були передані видавничому відділу Вукоопспілки (Український кооперативний видавничий союз), який очолював Микола Стасюк. До кінця 1921 р. майно видавничих кооперативів перейшло під контроль Всевидаву, тобто у власність держави. За відомостями, поданими Я. Чепігою в листі до Ю. Тищенка від 4 березня 1922 р., серед одержавленого виявилось і 28 вагонів з книжками «Дзвону». 5 липня 1922 р. Ю. Тищенко занотував у щоденнику: «Кооперативна сволоч вроді Стасюків і К^о позабирала все добро «Дзвона»⁴⁷. За умов непу, зокрема після проголошення

⁴⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3803, оп. 1, спр. 23, арк. б/н.

⁴⁵ Тищенко Ю. Сучасне становище книжкової справи на Україні // Нова Україна. — 1923. — Ч. 6. — С. 120–132.

⁴⁶ Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва... — С. 12.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 7, арк. 43.

декрету про вільні кооперативи, Я. Чепіга разом Я. Шеремецьким спробували реанімувати «Дзвін». Проте їм було відмовлено в реєстрації на підставі того, що товариство існує лише на папері і є фіктивним⁴⁸. Упродовж 1922 р. Ю. Тищенко і Я. Чепіга обговорювали в листах плани створення спільного видавництва у Києві без участі третіх осіб. Вони збиралися відшкодувати у «Книгоспілки» майно «Дзвону» і налагодити переправку вже виданих за кордоном книжок. Проте ці плани залишилися не здійсненими.

Не мала особливого успіху і діяльність «Дзвону» за кордоном. Суто видавничу практику товариство припинило у 1922 р. Опинившись за межами батьківщини і не усвідомивши одразу всієї глибини змін, що відбулися, більшість політичних емігрантів — науковці, письменники, журналісти — намагалася продовжити свою попередню діяльність звичним порядком. Проте відсутність україномовного споживача їхньої праці зводила нанівець зусилля навіть найбільш відомих і талановитих. Наявність за кордоном значної кількості українських видавництв, що встигли за кілька років надрукувати величезну кількість книжок, створювала конкуренцію між ними, яка часом набувала гострих форм. Наприклад, у березні 1921 р. віденський тижневик «Воля» прямо звинуватив В. Винниченка у неперемінливості щодо засобів отримання коштів, з якого б джерела вони не надходили — від УСДРП, московських більшовиків чи від уряду УНР. Діяльність Ю. Тищенка, на думку автора, була головною запорукою матеріального добробуту колишнього голови Директорії УНР: «[...] цікаво було б довідатися, якої заспівав би п. Винниченко, коли б його Лічарда і головноуправляючий всіма маєтками Ю. Сірий, замість «Дзвону» заснував би нове видавництво «Калатайло» та «організаційно» перейшов туди з усіма субсидіями»⁴⁹.

Головною турботою Ю. Тищенка у перші роки перебування на еміграції стало збереження видавничого товариства «Дзвін», розбудові якого він присвятив багато років. Як директор товариства Ю. Тищенко мав певні матеріальні зобов'язання перед

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 54, арк. 90–102.

⁴⁹ *С-кій*. Подвійна бухгалтерія і Гонолульська юриспруденція//Воля.— 1921.— Т. III, ч. 35.— С. 136.

його членами, що стало для нього значною проблемою. В. Винниченко та С. Черкасенко вимагали помісячного матеріального забезпечення в рахунок гонорарів за надруковані твори, що лежали на складах і не знаходили збуту. С. Черкасенко 1919 р. переїхав до Відня і оселився разом з дружиною у невеличкому помешканні Ю. Тищенка, раз у раз погрожуючи самогубством, якщо директор «Дзвону» не забезпечить його утримання. 22 березня 1920 р. Ю. Тищенко записав у щоденнику: «Сьогодні я, Залізняк і Черкасенко були в кав'ярні «Райхзале». Після другої, а може й третьої чарки, у Черкасенка прорвалось. Потребуючи грошей на своє утримання, котрих, до речі, потребую і я, він почав на мене нападати, що я настільки не добрий комерсант, що не можу обернутись так, щоб йому давати на прожиття. До сього часу дійсно я йому давав стільки, що вистачило б людині на три-чотири роки життя, але то все було мало. Звичайно про се я йому не говорив, а тільки запитав, що він хотів би від мене мати. І отже він при Залізнякові заявив, що він вважає мене і Винниченка сволочами* [авт.], які жили і збагатили на його таланті і його творчості, і мотивує, що позичку нам дали тільки тому, що він є такий педагог, котрого ухвалили для друку. Я йому зауважив, що позичка дана тільки [авт.] завдяки моїм старанням, чому в Києві був свідком Залізняк. Але се його ще більше обурило: він заявив, що всі твори Винниченка видані на його кошт. Після цього, звичайно, мені лишалось одно лише, заявити йому, що ми тепер і живемо лише з того, що виручаємо за твори В. Винниченка»⁵⁰. Стосунки з С. Черкасенком були розв'язані лише наприкінці 1921 р., коли той вийшов зі складу пайщиків товариства, забравши свою частку вкладень книжками, більшу частину яких продав на макулатуру.

На початку 1922 р. сталося загострення стосунків Ю. Тищенка з В. Винниченком з приводу подальшої долі товариства «Дзвін». Якщо перший не вбачав нічого трагічного у припиненні його діяльності, то другий намагався зберегти «Дзвін» за будь-яких обставин. Проте, як свідчать документи, В. Винниченкові його рішення також далось непросто. Свою відповідь на пропозицію Ю. Тищенка про об'єднання з новоствореним за

* Скрізь підкреслення авторське.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 7, арк. 31–33.

участі австрійського капіталу під керівництвом віденського друкаря Х. Райзера видавництвом «Чайка» він обмірковував кілька днів. Перша частина листа датована 18, а друга — 21 лютим 1922 р. Останній фрагмент, у свою чергу, ніби складається з двох уривків, один з яких дописаний пізніше. В. Винниченко стверджував, що діяльність товариства перетворилася на фікцію, тому її треба припинити, і «нехай кожний член товариства, як хоче так і упорядковує свої справи». У другій частині листа В. Винниченко рішуче заперечував об'єднання, оскільки це означало б фактичну ліквідацію «Дзвону», а його колишні співвласники через свою фінансову неспроможність не змогли б отримати великої кількості акцій, тому не мали б у новому утворенні ніякого впливу. В. Винниченко зауважував, що він особисто розуміє прагнення Ю. Тищенка розширити видавничу діяльність: «Через те ми, Юрію Пилиповичу, не будемо а ні в якій мірі в претензії на Вас ні з юридичного ні з морального боку,— коли Ви вийдете з «Дзвону» й вступите в якесь ширше дієздатніше, ніж «Дзвін», товариство». Нарешті, у додатку до другої частини листа В. Винниченко погодився на об'єднання з «Чайкою», висунувши такі умови: «1) Лишається назва «Дзвін»; 2) Ідейний напрям в наших руках. Без моєї згоди не може вийти ні одна кн[ижка] під маркою «Дзвону»; 3) Мені зараз [авт.] після підписання договору виплачується весь [авт.] мій гонорар; 4) Надалі мої праці оплачуються в 25%»⁵¹. Непоступливість В. Винниченка не сприяла порозумінню з більш сильними партнерами, якими були віденські друкарі, і унеможливила подальшу співпрацю з ними.

Поступово обом «дзвонарям» стала зрозумілою безперспективність подальшого існування видавництва. У листі до Ю. Тищенка від 8 березня 1922 р. В. Винниченко писав: «Ми стоїмо все на тому самому: з огляду на те, що ніякої видавничої діяльності не провадиться і нема виглядів на більш-менш швидке наближення її, з огляду на те, що нам видавництво в такому стані, як воно є не допомагає в наших тяжких матеріальних обставинах і не може допомогти,— припинити на якийсь час те формальне [авт.] й фіктивне [авт.] функціонування його, яке

⁵¹ Там само, спр. 46, арк. 63.

крім видатків, видавництву нічого не дає. Адміністративний апарат розпустити зовсім, заплативши служачим вперед по установленій нормі [...]. Коли ж Ви не згодні з нами, то, очевидно, маєте якесь інше розв'язання питання і просимо поділитись ним з нами. Коли ж маєте бажання взагалі вийти з «Дзвону» і приступити до якогось іншого видавництва, яке може в даний момент провадити діяльність, то ми перепон розуміється чинити не будемо. І ми навіть психологічно Вас зрозуміємо»⁵². Це ставило крапку на видавничій діяльності товариства, що мусив визнати і сам Ю. Тищенко. Формально ще певний час залишаючись директором «Дзвону», він зосередився на реалізації видань у попередні роки книжок. У пошуках можливості доправити свою продукцію до читача Ю. Тищенко змушений був шукати контактів з офіційними представниками радянської України. У листопаді 1922 р. він мав зустріч з цього приводу з наркомом освіти Г. Гриньком. На початку 1923 р. Ю. Тищенкові вдалося переправити невелику кількість своїх видань через радянське представництво у Берліні. Останню спробу реанімувати «Дзвін» він здійснив у травні 1923 р., коли намагався видати під його маркою «Соняшну машину» В. Винниченка. Проте на реалізацію цього задуму не знайшлось потрібних грошей. 27 листопада 1924 р. В. Винниченко занотував: «Лист від Сірого. (старається бідолаха підтримувати животіння «Дзвона», годуючи його виданням брошур, п'єс і т. п.)»⁵³.

Фактичне згортання видавничої діяльності товариства «Дзвін» після 1922 р. призвело до охолодження приятельських стосунків Ю. Тищенка з В. Винниченком. Востаннє він виступив як літературний агент письменника на початку 1925 р., коли переправив рукопис роману «Соняшна машина» через повпредство УСРР у Празі до Державного видавництва України. Особливо болісно сприйняв Ю. Тищенко передачу В. Винниченком у 1927 р. монопольного права на видання своїх творів харківському кооперативному видавництву «Рух», яке той мотивував неможливістю розповсюдження видань «Дзвону» в Україні⁵⁴.

⁵² ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 46, арк. 64.

⁵³ *Винниченко В. Щоденник*/Ред. Г. Костюк.— Едмонтон; Нью-Йорк, 1983.— Т. II: 1921–1925.— Т. II.— С. 449.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 46, арк. 177.

У своїх спогадах, підбиваючи підсумки діяльності «Дзвону», Ю. Тищенко писав: «1922 року видавнича праця «Дзвону» фактично припинилась, а склади з його виданнями частково потрапили до рук читача тільки під час другої світової війни, коли в Німеччині опинилися сотні тисяч наших робітників, вивезених з України. Яка доля всього того, що лишилось ще на складах, не знаю. [...] Треба взяти на увагу, що все надруковане лежало довгі роки на складах. Чинші за складове виросли до великих розмірів, так само і борги друкарні, які лишилися з 1922 року, знову таки через неможливість збуту, з кожним роком зростали через складну опроцентованість, і за двадцять років зросли до того, що на покриття їх ледве вистачало тих запасів книг, які були на складах»⁵⁵.

У перші десятиліття ХХ сторіччя в Україні спостерігалось по-справжньому масове піднесення видавничої активності, перша хвиля якого була пов'язана з демократизацією суспільного життя внаслідок революції 1905 р., друга була завоюванням Української революції 1917–1921 рр. Чільне місце в цьому процесі належало започаткованому 1907 р. видавничому товариству «Дзвін». Незважаючи на ідеологічну заангажованість, воно зробило неоціненний внесок у справу національно-культурного відродження, насамперед виданням творів видатних українських літераторів — В. Винниченка, Лесі Українки, М. Вороного, С. Черкасенка. Товариство гідно виконувало й просвітницьку місію, а видані ним підручники використовували в українських школах до початку 1930-х років.

⁵⁵ Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва...— С. 12.

Олена МОКРОУСОВА,

головний спеціаліст

*Київського науково-методичного центру по охороні,
реставрації та використанню пам'яток історії,
культури і заповідних територій*

ДО ПРОБЛЕМ АТРИБУЦІЇ АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ КИЄВА: НОВІ ЗНАХІДКИ

Любознательность — то же тщеславие. Чаще всего мы хотим знать только для того, чтобы сообщить об узнанном. Не стали бы разъезжать по морям ради одного удовольствия видеть море, без надежды когда-нибудь рассказать о виденном.

Блез Паскаль. Мысли

Атрибуція об'єктів архітектури — найзахоплюючий для дослідника процес, хоча і не завжди успішний. Велика кількість київських пам'яток на сьогодні атрибутована, незважаючи на те, що їх дослідження за архівними джерелами розпочалося лише у 1970-х роках. На той час кожна архівна справа ставала своєрідним відкриттям, з небуття випливали десятки імен архітекторів, підрядників і замовників, які майже ні про що не говорили радянському поколінню. Як не дивно, сучасники масштабних перетворень Києва останньої третини ХІХ—початку ХХ ст.— того часу, коли усталився знайомий нам образ міста — також приділяли мало уваги іменам архітекторів. Навіть газетні повідомлення про будівництво цікавих об'єктів зрідка називають їх творців. Про ім'я автора найчастіше свідчить проект будинку та (або) відповідальна підписка архітектора на ведення будівельного нагляду (хоча не завжди співпадає автор-проектувальник та відповідальний будівельник). Більшість майнових документів, у т.ч. докладні описи майна садиб, у яких названа кожна будівельна деталь, ніколи не фіксують ім'я автора. Для архітектурно-будівельної практики тих часів ім'я домовласника-замовника є більш важливим фактом, ніж ім'я творця. Окрім архівних документів, архітектори згадуються у деяких спога-

дах, у рукопису В. Леонтовича «Архитекторы, инженеры-строители и скульпторы, работавшие в Киеве в период с 1855–1925 гг.» [1]. Відомі й переліки робіт, власноруч складені деякими архітекторами або вміщені у монографіях про них.

Більшість непрямих даних, зокрема найцікавіші документи техніко-поліційного нагляду Київської губернської управи, які дозволяють датувати будівництво навіть за відсутності інших відомостей, теж лише зрідка фіксують ім'я архітектора (частіше — особи, що вела будівельний нагляд). Наприклад, в одному з документів за 1911 р. йдеться про необхідність виконання розрахунків несучої спроможності конструкцій у будинку по вул. О. Гончара, 32 [2]. Ці розрахунки підготував і подав архітектор В. М. Клуг. Тобто, скоріш за все, він і був автором проекту, оскільки підготовка всіх необхідних документів, у т.ч. розрахунків, входила до компетенції проектувальника.

Незважаючи на поглиблення наших знань про архітектуру Києва, виявилася певна неприємна для киевознавців закономірність: часто найкращі київські будівлі, зведені, переважно, в епоху модерну, залишаються неатрибутованими. Архіви частіше містять матеріали про забудову середини–кінця ХІХ ст., ніж про більш пізній період. На деяких вулицях неатрибутованими залишається чи не половина будинків (Костельна, Горького, Ш. Руставелі, Саксаганського, Червоноармійська тощо).

Будинки, що залишаються неатрибутованими, як правило, вивчалися дослідниками досить ретельно і шансів на встановлення їх авторства залишається небагато. Але трапляються і неочікувані удачі. Наприклад, вивчивши всі документи щодо садиби по вул. Січневого повстання, № 16–18/29, розшукати проекти забудови та встановити авторство і датування будинків нам не вдалося. Наріжний будинок № 18/29 у стилі північного модерну традиційно приписується В. Пещанському [3], хоча архівних підтверджень цьому не знайдено. Серед архівних документів залишалася одна неопрацьована справа — власників садиби Рибинських з фонду Київського Сирітського суду, яка кілька років перебувала на реставрації. Як правило, документи цього фонду, окрім великої кількості особистих документів про людей, можуть містити описи майна, яким вони володіли. Але опрацювавши за 10 років досліджень значну кількість документів

цього фонду, автор жодного разу не натрапив у них на проекти будинків. Таким винятком і стала згадана справа — у ній виявилися проекти фронтального будинку по вулиці А. Іванова (зведений у 1900–1901 рр. за проектом архітектора М. Казанського) та лицьового будинку по вул. Січневого повстання, № 16 (1903 р., проект підписав місцевий інженер-підполковник Желтухін) [4].

Наведемо ще один приклад неочікуваної атрибуції. Автор статті та мистецтвознавець Т. Скібіцька багато років вивчали забудову садиби по вул. Городецького, № 11. Первісний двоповерховий об'єм будинку (В. Городецький) був надбудований і переоформлений у 1911 р., але авторство надбудови залишалося невідомим. І лише нещодавно Т. Скібіцька звернула увагу на джерело, яким дослідники неодноразово користувалися — згадану вище книгу В. Леонтовича, де автор чітко вказував на авторство Е. Брадмана [5].

До об'єктів, вивчення яких не дало результатів щодо встановлення авторства, належать, зокрема, будинки, якими займався і автор статті: по вул. Саксаганського, № 12, Володимирській, № 81, Суворова, № 14, Рогнідинській, № 2, Рогнідинській, № 1 тощо. Але у дослідницькій роботі трапляються й щасливі моменти. Такою подією стало віднайдення справи будівельного відділення Київської міської управи «Об избрании городских архитекторов» за 1917–1918 рр., яка, попри назву, збереглася не у відповідному фонді Державного архіву м. Києва, а у персональному фонді архітектора Павла Альошина в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва*. Справа містить заяви різних архітекторів на зайняття кількох посад міських архітекторів (у різних поліцейських дільницях). На 1 січня 1918 р. міська управа призначила конкурс у зв'язку з тим, що діючі міські архітектори, за різних причин, припинили роботу: М. П. Бобрусов звільнився від служби, М. Жуков був призваний на військову службу, І. В. Ніколаєв перебував у відпустці. *«...В строительном отделении создалось тяжелое*

* Цей фонд близько 20 років перебував на перекомплектації і був майже недоступний дослідникам (за особливим дозволом дирекції вдавалося працювати з окремими справами, які завжди люб'язно підбирала хранителька та укомплектовувач фонду Т. І. Мацан).

положение, — остался фактически только архитектор Э. П. Брадтман, так как количество работы не уменьшилось, наоборот увеличивается в связи с новыми потребностями города» [6].

Всього збереглися заяви 32 архітекторів та техніків-будівельників, серед яких багато некиївських митців, але на посаду претендували і досить відомі в імперському масштабі архітектори. Назвемо лише тих, діяльність яких була пов'язана з Києвом: Андреев П. С., Безсмертний В. А., Дяченко Д. М., Єрмаков Є. Ф., Линко В. Ф., Листовничий В. П., Олтаржевський Ф. М., Риков В. М., Сроковський І. К., Янишевський М. М., Яскевич М. І. П. Ф. Альошина запросили особисто, при цьому запевнили його, що місто не буде заперечувати проти приватної практики відомого архітектора, *«так как Управа уверена, что Ваша работа для Городской Управы от этого не страдает»* [7]. Саме через участь Альошина ця справа і відклалася у його особистому фонді.

Дуже цікавою є постанова зборів українського технічно-аграрного товариства «Праця» про те, що необхідно владі дбати про історичний захист архітектури Києва *«і в нових будинках щоби знаходив собі місце і архітектурний стиль рідного города, як се ведеться в культурний Європі»* [8]. Товариство пропонувало міській управі, *«щоби оголошену посаду архитектора було занято Українським архитектором ... відомого в українських колах яко знавця української архітектури»*. Додамо, що серед поданих заяв цим вимогам міг відповідати лише М. Дяченко, який в радянські часи виявив себе прибічником українського стилю.

У липні 1918 р. будівельне відділення міської управи розглянуло всі подані заяви і виділило кандидатів, що найбільше відповідали вимогам посади — В. Рикова, В. Листовничого, Н. Оболонського, С. Лепешинського, Е. Бая, Д. Дяченка. Останній, на думку П. Альошина, відрізнявся художньо-архітектурними здібностями [9].

Заяви архітектори писали не за єдиною формою, тому ці документи, певним чином, відображають індивідуальність їх авторів. Дехто навіть викладав своє бачення розвитку архітектури Києва. Але найважливішим для нас стає той факт, що май-

же всі заяви містять коротку біографію і переліки робіт, які є безцінним джерелом для атрибуції київських будівель. За даними цієї справи вдалося встановити авторство принаймні 34 об'єктів. Хоча, наприклад, Валеріан Риков, упевнений у тому, що його роботи в місті відомі всім, написав коротко: *«Референции обо мне: все здания, выстроенные мною, как общественные, так и частные, в течении 15 лет в г.Киеве...»* [10]

З іншого боку, і зовсім не відомі сучасним дослідникам архітектори також не завжди ускладнювали собі життя докладним перерахуванням своїх робіт. Так, інженер Микола Олександрович Прейсфрейнд писав, що займається цивільною архітектурою у Києві з 1906 р., *«за какое время мною выстроен целый ряд доходных домов и особняков»* [11]. Залишається лише здогадуватися, які це будинки – ім'я інженера не зустрічається в архівних документах (або його підпис не розшифрований).

Інженер-будівельник Микола Миколайович Янишевський, архітектор Київського Земельного банку і страхового товариства «Росія» писав, що за його проектами і під наглядом були зведені гімназія А. В. Жекуліної (вул. Артема, 27), комерційне училище групи викладачів (провул. Чеслава Белінського, 3) та притулок-ясла імені Гладинюка (вул. Клінічна, 25) [12]. У сучасній літературі авторство гімназії Жекуліної визнано за В. Осьмаком [13], а комерційного училища — за В. Коробковим [14]. Щоправда, в архівній справі про будівництво училища також названо ім'я Янишевського [15]. Ці відомості потребують перевірки, але навряд чи поважаючи себе людина того часу в офіційній заяві видавала б чужі проекти за свої. Інженер-будівельник особливо підкреслив, що проект гімназії був нагороджений золотою медаллю Педагогічної виставки в Петрограді, а проект училища — великою срібною медаллю на Київській обласній виставці. А ті об'єкти, де він виступав лише будівельником, а не проектувальником, автор називає окремо.

Не маючи можливості у рамках невеликої статті докладно розглянути кожне зі згаданих імен, зупинимося лише на найцікавіших, на нашу думку, фактах. Про Федора Мефодійовича Олтаржевського нам було відомо зовсім не багато: навчався у Київському реальному училищі, закінчив Інститут цивільних інженерів у Петербурзі, певний час працював архітектором

Київського учбового округу. Архівна справа подає нові факти його біографії: інститут закінчив 1895 р., з 28 червня 1895 р. по 15 липня 1897 р. викладав будівельне мистецтво і залізничну справу в Миколаївському технічному залізничному училищі. З 3 лютого 1898 р. до 28 лютого 1904 р. був виконавцем робіт будівельного відділення Єлисаветинського губерньського правління. Потім, до 1 січня 1910 р. працював окружним архітектором Київського учбового округу. З 2 травня 1914 р. до 28 березня 1916 р. виконував обов'язки земського інженера Ямпільського уїзного земства. У 1916 р. був мобілізований на військову службу як прапорщик ополчення. На момент подання заяви у березні 1918 р. жив по вул. О. Гончара, № 40. Останній абзац заяви дозволяє нам атрибутувати три невідомі київські будинки: по вул. Саксаганського. № 12 (один з найкращих зразків київської архітектури, домовласник Паїн Ш. М.), вул. Володимирській, 68 та 81. Серед відомих нам до цього об'єктів сам архітектор називає лише будинки по вул. Лютеранській, 32 [16]. Мабуть, він згадав не всі свої роботи навмисно, обираючи або найцікавіші з архітектурної точки зору, або найменш проблемні. Нагадаємо, що на об'єкті Олтаржевського по вул. Артема, № 14-а сталася катастрофа, що призвела до людських жертв, після чого він навіть перебував під слідством [17]. Під час будівництва флігеля в садибі № 6 по вул. Лютеранській, також було зафіксовано порушення, роботи було призупинено, хоча на той час архітектор уже відмовився від нагляду [18].

Проекти трьох нововиявлених будинків Олтаржевського, ймовірно, не збереглися в київських архівах. Садиби по Володимирській належали Файбишенку Якову Хаїмовичу: № 68-а — з 1910 р., № 81 — з 1907 р. На вузькій ділянці № 68-а майже одночасно зведено три багатоповерхові будинки, паралельно один за одним (зберігся фасадний у перебудованому вигляді). Частина іншої садиба на розі Володимирської та Жилянської (№ 92/39), де, на замовлення Червоненкіса, Ф. Олтаржевський звів прибутковий будинок, також перейшла у 1908 р. до Я. Файбишенка (утворилося окреме домоволодіння № 92-б по вул. Володимирській) [19]. Отже, три адреси крупних домовласників Файбишенків пов'язані з іменем одного архітектора. Це дає підстави уважніше придивитися до інших прибуткових будинків цієї родини, серед яких залишається багато неатрибутованих.

Але і добре відомі киевознавцям архівні фонди також можуть містити нову інформацію. Нещодавно, працюючи над історією садиби по вул. Саксаганського, 125, яка не була висвітлена в літературі, вдалося виявити ще один проект Ф. Олтаржевського — чотириповерховий флігель (1910). Порівнюючи його з іншими роботами архітектора, можна, безперечно, побачити деякі спільні риси [20]. Але робити висновки лише на підставі порівняльного аналізу, як переконалися сьогодні дослідники, неможливо. За відсутності проекту чи відповідальної підписки архітектора можна враховувати лише комплекс непрямих фактів (приклад — атрибуція будинку по вул. Алли Тарасової, 4) [21].

Закінчуючи розповідь про Ф. Олтаржевського, слід виправити помилку, пов'язану з його творчістю. У довідниках про митців та архітекторів Києва у числі п'ятьох його робіт названі прибутковий будинок і флігелі садиби Ф. Зенченка по вул. Горького, № 20. Але, як встановила дослідниця Л. Пономарьова, проекти флігеля (1908) та фасадного будинку (1910) розробив В. М. Ніколаєв, застосувавши в останньому нехарактерний для нього стиль модерн [22].

Творчість і біографія ще одного претендента на посаду міського архітектора — цивільного інженера Євгена Федоровича Єрмакова, досліджені непогано. Йому належать десятки київських будівель. Багато років, перебуваючи на посаді єпархіального архітектора (1898–1918) та архітектора Києво-Печерської лаври, він був обмежений у стилістичному спрямуванні своїх робіт. Тому виявив себе, переважно, як представник «російського» (російсько-візантійського) стилю — домінуючого у вітчизняному церковному будівництві другої половини ХІХ–початку ХХ ст. Але він пробував свої сили і в стилі модерн. Наприклад, за його проектом було побудовано корпус лікарні, архіву канцелярії та залу засідань Ради Києво-Могилянської академії (1906) (вул. Г. Сковороди, 2) [23], особняк по вул. Інститутській, № 26 (1910) [24]. Серед житлових будинків, зведених Єрмаковим, були відомі лише прибуткові будинки церковних власників землі — Софійського монастиря (вул. Володимирська, № 20, № 22, Рильський пров. № 5, вул. Стрілецька, № 5/7), Трьохсвятительської церкви по вул. Десятинній, № 7, Микільського монастиря по вул. Січневого повстання, 11, Покровського монастиря у Бехтерівському провулку. До невідомих раніше робіт архі-

тектора, які не згадуються в опублікованих джерелах, належать два прибуткові будинки Києво-Печерської лаври по вул. Московській, 30, зведені у 1903 р. Щоправда, проект одного з будинків садиби лаврського «Зеленого готелю» підписаний В. Ніколаєвим. Отже, Єрмаков міг лише вести будівництво [25].

Але у його творчості виявився й інший зріз — він проектував житло на замовлення приватних власників, причому в стилі модерн. Це будинок Писарева на Печерську, проти бігової альтанки (мається на увазі сучасна адреса — вул. Суворова, № 14/12, з 1911 р. власницею була Писарева Віра Никанорівна) та будинок Ісаєвич (Ганни Олександрівни) по вул. Рогнідинській, 2 (проекти не збереглися). Перший з них, зведений у 1912 р., хоча і вирішений у стилі модерн, але з модернізованими неоруськими мотивами (до речі, дещо нагадує особняк по Інститутській, № 26). Другий з'явився у 1911 р. і відзначається композиційною довершеністю і високим ступенем вираженості стильових рис модерну [26]. Цікаво, що Єрмаков того ж року здійснив надбудову будинку на протилежному боці Рогнідинської вулиці — № 1/13 (на розі з Червоноармійською) [27]. Таке географічне сусідство також не було випадковим у київській домобудівній практиці. Єрмаков вказує, що є автором багатьох інших прибуткових будинків, на жаль, не називаючи їх адрес.

Заява цивільного інженера Миколи Івановича Яскевича [28] подає раніше не відомі біографічні відомості, наприклад точну дату закінчення ним Інституту цивільних інженерів — 1893 р. (був четвертим на курсі за успішністю). Після навчання вступив на службу молодшим губернським архітектором будівельного відділення Київського губернського правління і через 6 років пішов у відставку. До речі, саме на 1899–1901 рр. припадає найбільша кількість його приватних замовлень. Протягом 10 років був інспектором Страхового товариства, *«затем строил дома владельцам, как ответственный инженер, применяя систему железо-бетона: в фундаментах, перекрытиях и лестницах»*. Дійсно, саме після закінчення другої його служби (у 1908 або 1909 рр.) розпочинається наступний етап активного проектування Яскевичем у стилі модерн. На початку 1914 р. він працював міським інженером у Єлисаветградській міській управі і наприкінці року був звільнений губернатором як політично не-

благонадійний (?!). Після звільнення його було призначено начальником гідрозагону Управління гідротехнічних робіт армій Південно-Західного фронту на Галиційському фронті. Після ліквідації Управління повернувся до Києва. Всього ж перебував на фронті 34 місяці (майже 3 роки), був контужений, поранений у ногу.

Перелік його робіт виявився одним з найповніших — 32 об'єкти, з них 26 раніше не відомих (не виключено, що деякі об'єкти він лише будував, а не проектував). Крім того, збереглися й інші його проекти, чомусь ним не згадані (нам відомо принаймні ще 5 його робіт). У названому документі архітектор не завжди точно вказував адреси та імена домовласників, не датував свої роботи, тому ми намагалися перевірити інформацію за архівними джерелами. Але залишилося ще багато нез'ясованих питань, які чекають на подальші дослідження.

1. Миколаївська/Миколаївська площа (вул. Городецького, № 12/3). Власник Берлінер А. Ф. (Абрам Фроїмович). 1909 р. [29]. Не атрибутований. Проекту немає.

2. Мерінгівська, № 3 (вул. М. Заньковецької, № 3). Власник Герчиков І. А. (Ізраїль Лейбович). 1901 р. Розріз будинку та поповерхові плани підписані В. М. Ніколаєвим [30]. Скоріш за все, Яскевичем здійснено не атрибутовану раніше надбудову 4-го поверху (1911). Креслення не збереглися.

3. Мерінгівська/Миколаївська (вул. Городецького, № 10/1). Власниця Почтар М. В. (Меня Вольковна). 1900 р. Атрибутований [31].

4. Миколаївська, № 3 (вул. Городецького, № 3) — не зберігся. Власник Товариство «Страхування життя». Не атрибутований. За архітектурною подібністю до будинків № 1; 5 по вул. Городецького, автором вважається Г. Шлейфер [32]. Не виключено, що Яскевич працював у співавторстві.

5. Театральна/Фундуклеївська (вул. Б. Хмельницького, № 30/10). Власник Самонов М. М. (Микола Миколайович). 1901 р. Атрибутований. Є проект.

6. Предславинська, № 24. Власник Просяниченко В. А. (Володимир Антонович). 1910-ті роки. Не атрибутований. Проекту немає.

7. Львівська/Глибочицька (вул. Артема, № 84). Домовласник Берлінер А. Ф. (Абрам Фроїмович). 1900-ті роки. Не атрибутований. Проекту немає.

8. Нестеровська, № 3 (вул. І. Франка, 5). Власник Ващенко В. Ф. (Василь Федорович). 1899 р. Не атрибутований. Проекту немає

9. Святославська, № 7 (ймовірно, вул. Чапаєва, № 11 (?). Власник Смульський Н. Я. (Микола Якович). 1900 р. Не атрибутований. Проекту немає.

Садиба № 7 у 1900–1918 рр. належала Миновичу З. П. Родині Смульських первісно належала садиба № 54 по вул. Б. Хмельницького. Після появи вулиці Святославської з неї виділилися садиби під сучасним № 11 та № 8 на парному боці вулиці.

10. Святославська, № 26 (скоріш за все, вул. Чапаєва, № 8). Власник Дорожинський М. А. (Михайло Андрійович) [33]. 1901 р. Атрибутований. Є проект.

Власницею садиби спочатку була Дорожинська Олена Яківна, сестра власника садиби № 11. Вона померла у 1901 р. Її чоловік, вочевидь, завершував будівництво.

11. Костянтинівська, № 22. Флігель з комплексом лазень у глибині садиби [34]. Власник Каплер Я. Н. (Яків Нафтанович). 1900 р. Не атрибутований.

2. Іпсілантіївський провулок, № 3 (Аїстова пров., на розі з вул. Г. Анищенка, № 1/5). Пайовий будинок на Печерську (Перше Печерське товариство домовласників). 1911 р. Не атрибутований. Проекту немає.

13. У Кріпосному провулку (точна адреса не встановлена). Пайовий будинок на Печерську.

14. Мало-Житомирська, № 3 (вул. Мало-Житомирська, 5). Власник Пайовий будинок (4-те Київське товариство квартировласників). 1910–1911 рр. Зберігся розріз будинку (копія) з написом: «С подлинным верно *зр.инженер Яскевич*» [35]. У статті до Зводу пам'яток авторство не вказано [36].

15. Мало-Житомирська, № 5 (вул. Мало-Житомирська, № 7). Надбудова 3-го поверху і прибудова до фасадного об'єму з переоформленням фасаду у стилі модерн. 1911 р. Власник Барський К. П. (Костянтин Петрович). Атрибутований. Є проект.

16. Мало-Житомирська, № 20 (чотири будинки). Скоріш за все, маютьсся на увазі ремонтні роботи в садибі та будівництво флігелів № 20-г (1910 р.) і № 20-в (1913–1914) **Не атрибутовані**. Проектів немає. Замовником названий Карвовський Ф. І. (Франц-Октавіан Іванович, чоловік домовласниці Карвовської Лизавети Володимирівни). Забудову садиби було здійснено у 1890-х роках за проектом М Горденіна (№ 20 і 20-а). Новий етап будівельної діяльності припадає на 1910-ті роки. Відомо, що у флігелі № 20-в був влаштований кінотеатр «Веста» за проектом Яскевича [37].

17. Велика Васильківська, № 34 (вул. Червоноармійська, № 37). Власник Щастний С. та М. М. (Сергій та Миколай Миколайовичі). 1910 р.(?). Був атрибутований під питанням, оскільки копія креслень 1917 р. підписана Яскевичем [38].

18. Рогнідинська, № 1. Надбудова 1911 р. (?). Власник Ватін О. І. (Олександр Іосифович). **Не атрибутований**. Проекту немає. Всі будинки садиби було зведено у 1880–1881 рр. 1911 р. здійснено надбудову двох поверхів над кутовим триповерховим будинком № 1/13 за проектом Є. Ф. Єрмакова [39]. Тоді ж могла бути зроблена надбудова фасадного будинку по лінії Рогнідинської вулиці.

19. Басейна, № 3. Заксон А. М. Ім'я власника відсутнє в адресних книгах, можливо володів майном дуже короткий час і продав його 2-му Київському товариству квартирвласників. 1911 р. **Не атрибутований**. Проекту немає.

20. Жиянська, № 42. Заксон А. М. Ім'я власника відсутнє в адресних книгах. Будинок не зберігся.

21. Кузнечна, № 16 (вул. Горького, № 24 (?)). Власник Гугель А. М. (Лейзер Мошкович). Ймовірно, Яскевич переплутав адресу. Гугелю з 1912 р. належала садиба № 24, де у 1913 р. були зведені два нові будинки. **Не атрибутовані**. Проектів немає.

22. Олександрівська, № 9. Власниця Штакельберг О. П. (Олександра Петрівна). Їй належала садиба № 37 (Музейний пров., № 6). Ймовірно, Яскевич вкотре помилково вказав номер будинку. 1911 р. **Не атрибутований**. Проекту немає.

До речі, Штакельберг була донькою Барського Петра Олександровича. Для цієї родини Яскевич також будував на Мало-Житомирській вулиці.

23. Рейтарська/Столипінська (вул. Рейтарська/О. Гончара, № 21/16). Власник Фурман О. Д. (Олександр Дмитрович). 1900 р. Був атрибутований. Є проект.

24. Жиланська/Кузнечна, № 7/39 (вул. Жиланська/Горького, № 13/37). Яскевич вказує прізвище домовласника — Ярославський. Насправді архітектор будував у своїй садибі, яку купив 1898 р. 1903 р. продав її Ярошевській Рахілі Яківні [40]. 1899–1900 рр. Атрибутований. Є проект.

25. Львівська/Полтавська (вул. Артема, № 75). Власниця Шней А. А. (Матрона Євграфівна). 1911 р. Не атрибутований. Проекту немає.

26. Львівська/Гоголівська (вул. Артема, № 51/50). Розташований по лінії Гоголівської, кутова забудова садиби не збереглася. Власник Прусаков І. В. (Іван Васильович). 1913–1914 рр. Не атрибутований. Проекту немає. Зберігся проект будівлі пральні 1913 р., підписаний М. Яскевичем [41].

27. Рейтарська/Столипінська (вул. Рейтарська/О. Гончара, № 24/27). Власниця Яскевич О. О. (Ольга Олександрівна), мати архітектора. 1897–1898 рр. Атрибутований. Є проект.

28. Поліцейська, № 26 (вул. Федорова, № 26). Цейтлін. 1910-ті роки. Особняк. Не атрибутований. Проекту немає.

Архівні відомості про садибу не знайдені. Цейтліну Ізраїлю Іосифовичу належала садиба №12 по вул. Федорова [42], де у 1913 р. був зведений прибутковий будинок у стилі модерн-класицизм. Звичайно, виникає спокуса атрибутувати і цей будинок, тим більше, що Яскевич не завжди точно вказував адреси.

29. Поліцейська, № 14 (вул. Федорова, № 14). Власник Вольфман І. А. Архівних відомостей про володіння ним майном не знайдено, в адресних книгах по вулиці Поліцейській прізвище не зустрічається. Фотографія 1930-х років та план 1925 р. свідчать, що багатоповерхової забудови садиби не існувало. Враховуючи, що наприкінці XIX ст. нумерація по вулиці відрізнялася від сучасної — № 14 відповідав № 20, можна припустити, що й тут архітектор помилився в адресі. Остання ж садиба багато років належала родині Просяниченків [43], для яких Яскевич будував по вул. Предславинській, № 24. Крім того, цікаво зазначити, що у 1910-х роках садиба № 14 належала Нордстрему Карлу Івановичу, який з 1913 р. володів майном по вул. Ярославів Вал № 28/31 [44], що раніше належала Яскевичу М. І.

і де він звів прибутковий будинок. Безперечно, можна припустити зв'язок між певними адресами, домовласниками і архітектором, але без конкретних архівних підтверджень подібні речі залишаються лише на рівні інтуїції.

30. Кузнечна, № 3 (вул. Горького, № 3). Домовласник Вольфман І. А. (Хаїм Срулевич). 1911 р. Не атрибутований. Проекту немає.

31. Кузнечна, № 3-А (вул. Горького, № 3-а). Бродський І. М. (Мірон Ізраїлевич). 1911 р. Не атрибутований. Проекту немає.

Враховуючи, що будівельний нагляд на обох об'єктах-близнюках здійснював Д. Н. Трахтенберг, він вважався і автором проекту [45].

32. Гоголівська, № 12 (вул. Гоголівська, № 20). Будинок не зберігся. Власник Бродський Б. Я. (Борох Янкелевич). 1911р. Не атрибутований. Проекту немає.

Серед об'єктів Яскевича, атрибутованих нещодавно і які не увійшли до довідкових видань, слід ще згадати прибутковий будинок по вул. Боровського, № 43 (1911) У скарзі на недбале будівництво в садибі № 32 на тій самій вулиці М. Яскевич прямо називає себе будівником споруди № 43 [46]. Серед об'єктів, пов'язаних з його іменем, назвемо ще дві садиби по вул. Михайлівській. Вони увійшли до «Зводу пам'яток», але без згадки Миколи Яскевича. В садибі № 6 він здійснив надбудову лицьового триповерхового будинку двома поверхами (1900) [47]. Того ж року в садибі № 19 планувалося будівництво *«на углу огромное 6-ти этажное здание в мавританском стиле с подземными машинами, электроосвещением по плану архитектора Яскевича»* [48]. Роботи здійснені не були.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. www.alyoshin.kiev.ua
2. ДАКО, ф. 1, оп. 238, спр. 37, с. 468.
3. Гіляров С. Архітектура Києва передвоєнної доби//Соціалістичний Київ.— 1936.— № 4.
4. ДАМК, ф. 164, оп. 1, спр. 862.
5. Леонтович В. Архитекторы, инженеры-строители и скульпторы, работавшие в Киеве в период с 1855–1925 гг.

6. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 721, с. 2 Тут і далі в цитатах зберігається стиль і орфографія оригіналу.

7. Там само, с. 45.

8. Там само, с. 34.

9. Там само, с. 43.

10. Там само, с. 16.

11. Там само, с. 58.

12. Там само, с. 59.

13. *Тимофієнко В.* Зодчі України кінця XVIII–початку ХХ століть.— К., 1999.— С. 291–292; *Малаков Д. В.* Архітектор Василь Осьмак//Бібліотечний вісник. Ч. I.— 1998.— С. 26–31.

14. Атрибутація здійснена Гіляровим С. в статті «Архітектура Києва передвоєнної доби». Її повторюють В. Ясієвич, В. Чепелик.

15. ДАМК, ф. 163, оп. 6, спр. 117.

16. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 721, с. 39–39зв.

17. *Мокроусова О. Г.* Будівельні невдачі початку ХХ ст. в Києві: формування правил забудови//Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці.— Вип. 11.— К., 2004.— С. 231–238.

18. ДАКО, ф. 1, оп. 238, спр. 37.

19. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 2498; ф. 143, оп. 2, спр. 2364.

20. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 1502.

21. *Мокроусова О. Г.* Прибутковий будинок по вулиці Алли Тарасової, 4. Атрибутації пам'ятки архітектури за непрямыми архівними джерелами в контексті традицій київського домобудівництва//Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці.— Вип. 12.— К., 2005.

22. *Пономарьова Л. К.* Облікова інвентаризація та історична довідка на будинок по вул. Горького, 20-б.— К., 2002.

23. ЦНБ.— Інститут рукописів, ф. 160, № 814, л. 28, 29, 30, 31.

24. *Скібіцька Т. В.* Особняк. Вул. Інститутська, 26//Звід пам'яток історії та культури України. Київ.— Кн. I., ч. 1.— К., 1999.—С. 428.

25. ЦДІАКУ, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 3221. Джерело вказано М. Кадомською.

26. *Мокроусова О. Г., Скібіцька Т. В.* Садиба по вулиці Рогнідинській, 2. Історико-архітектурна довідка.— К., 1998.

27. *Мокроусова О. Г., Скібіцька Т. В.* Садиба по вулиці Рогнідинській, 1/13. Історико-архітектурна довідка.— К., 2000.
28. ЦДАМЛМ, ф. 8, оп. 1, спр. 721, с. 21.
29. Дата встановлена автором за даними техніко-поліцейського нагляду: ДАКО, ф. 1, оп. 244, спр. 90, с. 16; ДАКО, ф. 1, оп. 245, спр. 450; *Мокроусова О. Г.* Облікова інвентаризація та історична довідка на будинок по вул. Городецького, 12/3.— К., 2000.
30. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 633.
31. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 2188.
32. *Кальницький М., Толочко А.* Городецького архітектора вулиця//Звід пам'яток історії та культури України. Київ.— Кн. I, ч.1.— С. 315–316.
33. ДАМК, ф. 164, оп. 1, спр. 1347.
34. *Абрамова І. В.* Історико-архітектурна довідка. Будинок по вул. Ярославській, 19.— К., 1999.
35. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 2735, *Мокроусова О. Г.* Історична довідка та облікова на будинок по вул. Мало-Житомирській, 5.— К., 2002.
36. *Гречина І., Кальницький М., Товстенко Т.* Житловий будинок. Вул. Мало-Житомирська 5//Звід пам'яток історії та культури України. Київ.— Кн. I, ч. II.— К., 2004.— С. 397.
37. Викладено за історичною довідкою Л. К. Пономарьової на садибу по Мало-Житомирській, 20.
38. *Тарутінова І. В.* Історична довідка на садибу по вулиці Червоноармійській, 37.— К., 1999.
39. ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 6247.
40. ДАМК, ф. 143, оп.2, спр. 2710.
41. ДАМК, ф.143, оп. 2, спр. 1864; Ф. 100, оп. 1, спр. 2001.
42. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 2619.
43. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 1994.
44. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 1756.
45. *Пономарьова Л. К.* Історична довідка та облікова інвентаризація на будинки по вул. Горького, 3, 3-а.— К., 1999.
46. *Мокроусова О. Г.* Будівельні невдачі початку ХХ ст. в Києві; ДАКО, ф. 1, оп. 247, спр. 81, с. 172.
47. ДАМК, ф. 100, оп. 1, спр. 766; *Мокроусова О. Г., Скібіцька Т. В.* Історична довідка на садибу по вул. Михайлівській, 6.— К., 2004.
48. Цитата з «Киевлянина» надана М. Кадомською.

Вікторія ВЕЛИЧКО,
завідуюча сектором відділу
«Київ у другій половині XVII ст. – початку XX ст.»
Музею історії міста Києва

КИЇВСЬКЕ ХУДОЖНЄ УЧИЛИЩЕ
В 1917 — НА ПОЧАТКУ 1918 р. ТА СТВОРЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ
(до історії конфлікту)

Згадуючи про дні відкриття Української академії мистецтв, Ф. Ернст писав: «... Академія відкрилась. Правда спочатку було багато дебатів – чи реформувати стару художню школу, чи починати будівництво цілком заново й у новім місці. Проте художня школа придбала собі остільки певну репутацію, що проти реорганізації в академію повстали власне всі — «полити карасином та підпалити» — така була загальна думка. Не хотіли навіть скористуватись її помешканням та майном. То була помилка. Кілька років мандрувала академія з місця на місце, і двічі змушена була повертатися до будинку художньої школи — проте майно останньої для академії вже пропало»¹. Що, власне, стало приводом для таких радикальних заяв і чому новостворена Національна академія постала не на ґрунті вже існуючого художнього закладу, що було більш логічним і практичним, а створювалася так би мовити «з чистого аркуша», не маючи в подальшому ні власної будівлі, ні матеріальної бази?

Перед тим як детально зупинитися на подіях 1917 р., треба пригадати, що являло собою Київське художнє училище.

1 грудня 1900 р. за ініціативи групи художників було відкрито класи живопису, малювання і креслення В. М. Ніколаєва, які наступного року зі згоди Імператорської академії мистецтв було реорганізовано у Київське художнє училище, хоча статут цього навчального закладу, який би зрівнював його у правах з державними середніми навчальними закладами (реальними училищами) з відповідними правами для випускників, було затвер-

¹ Ернст Ф. Георгій Нарбут. Життя і творчість/Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів.(Каталог).— К., 1926.— С. 60–61.

джено лише 1906 р. Зрозуміло, що до нового закладу перейшли як колишні учні школи Мурашка, так і більшість викладачів. Тому громадська думка часто-густо пов'язувала училище зі школою Мурашка. Так, наприклад, В. Щербаківський писав, що свою школу Мурашко перед смертю передав Петербурзькій академії мистецтв².

Училище утримувалось за рахунок субсидії Петербурзької академії мистецтв, що складала щорічно 5 тис. руб., субсидії Київської міської думи — 3 тис. руб. (з 1914 р. субсидії скоротились і від академії і від думи майже на 50 %), та приватних пожертв. Але левову частину прибутків надавала платня за навчання з учнів та вільних слухачів. Програми навчання розроблялись академією, так само вона затверджувала склад директорів та викладачів, які, як правило, були колишніми її випускниками. Сама академія, як відомо, перебувала у віданні імператорського двору і відповідно ним фінансувалася.

Художнє училище було середнім навчальним закладом і мало відповідати за обсягом отриманих знань семі класам реального училища і давати у подальшому право вступу до технічних вузів. Цим пояснювалася наявність у програмі значної кількості загальноосвітніх предметів, брак учбових годин для спеціальних художніх дисциплін. Багато хто з художників, у тому числі і викладачів училища, волів би бачити цей заклад спеціальним художнім, на зразок західних академій та художніх шкіл. До того ж, нарікання викликала і сама система викладання художніх дисциплін, побудована на академічних засадах, які передбачали технічну «муштру», наслідування академічним зразкам і надавали досить обмежені можливості для самовираження. Як зазначав Д. О. Горбачов, «поеднання строгої академічної системи з реалістичними поглядами провідних викладачів не могло не призвести до помітних суперечностей у педагогічному процесі»³.

Як ілюстрацію можна навести епізод з виключенням з училища талановитих учнів — Єлеви та А. Петрицького. В. Щербаківський згадував: «Одного разу він (Петрицький,— В. В.) жа-

² Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського.— Лондон, 1954.— С. 27.

³ Нариси з історії українського мистецтва.— К., 1989.— С. 47.

лувався на те, що професори малярської школи, директором якої був брат Василя Григоровича — Федір Григорович, також дуже добрий маляр, що ці професори відносились дуже негативно до нього, Петрицького, і ще до другого учня Івлева (Єлеву, — В. В.) через те, що ці обидва учні не наподобляють своїх учителів і значно відхиляються від їхньої манери»⁴. Згодом Петрицький перейшов до В. Кричевського, де і продовжив своє навчання.

У 1912 р. пішов з училища і відкрив власну студію викладач О. Мурашко (запросивши до себе А. А. Крюгер-Прахову), намагаючись зреалізувати своє бачення освіти для майбутніх художників.

Але ж училище й давало добрі професійні навички без яких неможливим було подальше творче самовираження. Художниця Оксана Павленко, що після училища потрапила до студії Бойчука, багато років потому згадувала: *«В школі у мене був хороший педагог — Фотій Красицький, він дуже багато мені дав. Вчитися було важко. Але й учити важко! Спробуй навчи, коли кожний третій — геній! Це був період Маяковського, Бурлюка, Хлебникова. І за кордоном і у нас утворились різні ліві напрямки. І це дуже впливало на школу. Директором був Федір Кричевський, і вимоги у нього були строгі: намалювати грамотно руку, ногу, відтушувати їх. Це називалось «намалювати Калістрата» — по імені натурщика... Я поки що старанно опановувала шкільну програму, оволодівала академічною виучкою. І досі гадаю, що це пішло мені на користь: дисципліна, труд, «академічна школа»⁵.*

Керівництво ж училища плекало мрію на реорганізацію училища у вищий художній навчальний заклад, що надавало б широких фінансових можливостей та сприяло б залученню до викладання найкращих художніх сил. Ще у 1907 р. директор училища В. М. Ніколаєв у листі до Л. І. Бродського з проханням про виділення землі під будівництво училища писав: *«В настоящее время Императорская Академия Художеств вырабатывает полную передачу в училище всего преподавания, чтобы воспи-*

⁴ Щербаківський В. Вказ. праця. — С. 19.

⁵ «Промовте — життя моє — і стримайте сльози»... Художник Оксана Павленко згадує, розповідає/Наука і культура. — Вип. 21. — К., 1987. — С. 364–365.

танники получали здесь вполне оконченное академическое образование т.е. будут образованы Академии Художеств в Киеве, Казани, Одессе и Пензе»⁶.

Училище не мало власного приміщення и винаймало з 1902 р. два поверхи (третій и четвертий) в будинку М. В. Рихерта по вул. Бульварно-Кудрявській, 2. Тривалий час училище намагалось збудувати власну будівлю, а задля цього було необхідно отримати від міста підходящу ділянку землі під забудову. Лише в 1914 р. нарешті було отримано дозвіл на будівництво по вул. Ново-Павлівський (в Обсерваторному яру). Але будівництво не почалося через брак коштів, тому на початку 1916 р. керівництво училища просить міську думу про відстрочку забудови⁷. Проте згодом знову звертається до земельної комісії з проханням про додаткове відведення землі для влаштування художньої дачі-колонії, на що отримало відмову від думи⁸.

У листопаді 1916 р. Київ відвідала Велика княгиня Марія Павлівна, що обіймала посаду почесного президента Імператорської академії мистецтв, яка на зустрічі з викладачами училища та губернською і міською владою пообіцяла сприяти розширенню прав випускників для вступу до вищих навчальних закладів, так само і міський голова Бурчак пообіцяв збільшення щорічної субсидії до 3 000 руб. та 15 000 руб. на зведення будинку та збільшення розмірів ділянки з перспективою будівництва музею при училищі⁹. Проте такі обіцянки у непевних умовах війни не були нічого варті.

Події Лютневої революції та реорганізація Петроградської академії мистецтв і, відповідно, навчальних закладів, що їй підпорядковувалися, дали надію на реорганізацію училища у вищій навчальний заклад, чим поспішило скористатися його керівництво.

Петроградська академія розробила основні положення, згідно з якими мали відбутися реформи у стосунках з художніми школами та училищами. Ці положення було надіслано ра-

⁶ Державний архів м. Києва (ДАК), ф. 93, оп. 2, од. зб. 45, арк. 1.

⁷ ДАК, ф. 93, оп. 2, од. зб. 45, арк. 6.

⁸ ДАК, ф. 93, оп. 2, од. зб. 45, арк. 9.

⁹ Києвлянин.— 1916.— 30 октябрю.

дам училищ та шкіл для подальшого укладання власних статутів на місцях.

Основні пункти зводилися до наступного:

- автономія шкіл і училищ;
- запровадження скульптурних та декоративно-вжиткових відділень;
- виключення загальноосвітніх класів з художніх шкіл, бажана організація архітектурних відділень;
- запровадження при училищах педагогічних курсів;
- запровадження, замість класів, майстерень під керівництвом окремих художників;
- заміна дипломів, що були пов'язані з правами та привілеями, на свідоцтва про закінчення шкіл;
- викладачі мали обиратися радою училища і затверджуватися комісаром Тимчасового уряду;
- автономія школи запроваджувалася після затвердження нових статутів, що надавалися в Академію мистецтв. Статуту мали розроблятися на місці представниками училищ, художніх організацій, опікунських рад і затверджуватися так само комісаром Тимчасового уряду¹⁰.

Отримавши ці положення навесні 1917 р., рада училища поспіхом почала розробляти відповідний новий статут, який би передбачав створення вищого художнього навчального закладу в Києві.

Депутація від училища з розробленим проектом статуту мала терміново їхати до Петрограда. Виконуючий обов'язки директора училища Г. К. Дядченко (директор училища Ф. Г. Кричевський за документами знаходився з кінця квітня у відпустці) писав з цього приводу до Центральної Ради (чернетка): *«Що до форми в якій має існувати ця школа в Києві, то Рада (рада училища.— В. В.) (далі слово нерозбірливо) висилаючи до Петрограду делегацію на з'їзд має скористатися тим часом тими думками і побажаннями, які висловить загальне зібрання членів «Совета всех худ. орг. г. Киева», членів ради художньої школи, призначене на 15 липня о 5 год. в школі.*

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ), ф. 2581, оп. 1, од. зб. 191, арк. 15–16.

Негайно послано прохання Председателю Совета, аби було запрохано членів на се зібрання. Крім того, Рада особисто дає доручення делегатам в Петроград (за інструкцією) не настоювати на виробленій формі проекта, а пильнувати постанов, які мають бути вироблені на з'їзді, і те все яко матеріал привезти до Києва, этой (так в тексті) матеріал суспільно з тутешніми діями буде обмірковано і тоді крайно вироблено проекта»¹¹.

Тут треба кілька слів присвятити раді об'єднаних художніх організацій Києва, яка виникла на хвилі лібералізації громадського художнього життя після подій Лютневої революції. Відчуваючи потребу в об'єднанні всіх художніх сил Києва, 24 березня 1917 р. в приміщенні Літературно-артистичного товариства (Миколаївська, 14) на зборах київських художників було обрано виконавчий комітет від дев'яти різних творчих союзів та товариств по два делегати. Раду очолив Г. Г. Павлуцький, місце заступника посів директор училища Ф. Г. Кричевський¹². До виконавчого комітету ради увійшли від училища, крім Кричевського, В. М. Риков, а від творчих об'єднань і інші викладачі училища — Ф. С. Красицький, М. А. Козик, Г. К. Дядченко, І. С. Макушенко.

Внесла свої корективи і політична ситуація, яка склалася в Києві влітку 1917 р. У червні було сформовано український уряд — Генеральний Секретаріат. Секретаріат освіти, який очолив І. М. Стешенко, глибоко переймався українізацією освіти. Ідея створення власної незалежної Української академії мистецтв стала на часі і ініціатором мав стати саме уряд.

Тому рада об'єднаних художніх організацій Києва, очолювана Г. Павлуцьким, 11 липня звертається до Секретаріату освіти Центральної Ради з проханням затримати відправку проекту, розробленого радою училища, в Петроград, мотивуючи ці дії наступними міркуваннями: «...им (Художественным училищем.— В. В.) *выработан устав Киевской Академии живописи, скульптуры и архитектуры, который предположено отослать в Петроград к 20 июля для утверждения. Устав этот, недавно*

¹¹ ДАК, ф. 93, оп.4, од. зб. 9.

¹² ДАК, ф. 93, оп. 2, од. зб. 150, арк. 14.

переданный на рассмотрение Совета объединенных художественных организаций, по беглом обзоре оказывается неудовлетворяющим требованиям ни по существу, ни с точки зрения момента. Полагая, что такое культурное учреждение, как Академия художеств в Киеве, центре края, не должно организовываться спешно, и помимо местных, вполне компетентных общественных организаций и сил, Совет объединенных художественных организаций просит Украинскую Центральную Раду задержать отправку проекта в Петроград...»¹³.

Основний конфлікт розгорівся на спільному засіданні ради училища й ради об'єднаних художніх організацій Києва 15 липня 1917. Від училища у засіданні взяли участь Г. К. Дядченко (голова зборів), Ф. Красицький, І. Ф. Селезньов, Ф. Балавенський, Е. П. Брадтман, М. Козик, Г. Крушевський, В. П. Листовничий, представники від учнів — А. Поволоцький та В. Окольський. Раду об'єднаних художніх організацій Києва представляли Г. Павлуцький (голова), О. Мурашко, А. Нестельбергер, Обозненко, представник Української Центральної Ради М. Бурачек

Почалося засідання з обговорення статуту, який планувалось подати до Петроградської академії. Проте М. Бурачек зробив заяву про те, що *«учреждение Академии художеств в Киеве есть дело правительственное и Рада, как высшее местное правительство ставит это дело в зависимости от нее, она ведет его и финансирует. При этом он уполномочен заявить, что Радой уже предприняты со своей стороны первые шаги для устройства Академии Художеств в Киеве»*. Присутній на засіданні О. Мурашко у своєму виступі в загальних рисах схарактеризував, якою, на його думку, має бути Українська академія і запевнив, що *«Рада (Центральна Рада.— В. В.) пойдет навстречу этому начинанию Художественного училища, если оно свой Устав и деятельность сделает отвечающим требованиям, предъявляемым современной местной жизни. Контакт с Центральной Радой ему кажется единственным правильным путем и этим путем следует идти»*. Г. Павлуцький, що виступив потому, висказав незадоволення ідеєю поїздки до Петрограда, зауважив, що *«поздняя получка Устава для рассмотре-*

¹³ ЦДАВОВУ, ф. 2581, оп. 1, од. зб. 191, арк. 57.

ния и поездка с Уставом в Петроград уполномоченных от Художественного училища подчеркивает отношение к художественным организациям. Что же касается самого Устава, то даже при беглом его рассмотрении Совет объединенных художественных организаций признал его неудовлетворительным, требующим коренной переработки. Академия Художеств в Киеве должна иметь местный характер». У відповідь виступив П. Ф. Селезньов і погодився з ораторами, пропонуючи скласти спільну комісію для розробки нового статуту и «наметить силы, нужные для Академии». Також від училища виступив Г. К. Дядченко, зауважив, що злого умислу в діях ради училища не було, а створювались вони самим ходом життя і що розробка статуту відбувалася поспіхом, тому він не був погоджений з радою об'єднаних художніх організацій: *«Поездка в Петроград вызвана спешной необходимостью найти власть, в ведении которой находится теперь училище и необходимостью заявления об устройстве Академии»*.

Надзвичайно загострилося питання про подальші дії, коли Павлуцький запитав, яку постанову прийме рада училища щодо Петрограда і пропозиції Центральної Ради. Власне, питання було поставлено руба — Петроград чи Центральна Рада ініціюватиме створення Української академії, на що Г. К. Дядченко дипломатично відповів, що *«Совет постановил заявление Рады принять к исполнению, на съезд же отправитъ делегатов, которые по возвращению должны ознакомить с работами съезда Совет объединенных художественных организаций и Училища и приступитъ затем к совместной выработке Устава Академии»*. Дядченка підтримав і Ф. Красицький, вважаючи, що поїздка до Петрограда є необхідною і корисною, і запропонував обговорити матеріали, з якими би депутати поїхали до Петрограда. Інші оратори це заперечували, вважаючи, що петроградський з'їзд мав на увазі тільки училища, а не академії. Думки розділились навпіл. У цій ситуації слово було надано учню школи Окольському, який заявив, що *«ему кажется странным на этом собрании, имеющим, по его мнению, определенные художественные цели, категорическое мнение об отношении к Украинской Раде, как странно было бы, например, явился представитель Бунда...»*. Ця заява надзвичайно обурила Г. Павлуцького, після

чого представники ради об'єднаних художніх організацій залишили збори¹⁴.

Пояснюючи згодом дії ради училища Г. Дядченко в листі до Секретаріату Центральної Ради від 9 серпня писав: *«Рада школи давно розуміє свій «Устав» як тягар, котрого надіялась б збутись, але до часу революції не робило ніяких заходів на се, бо не було надії, що ся річ в ті часи здійснилась. З часу ж революції Рада (рада школи.— В. В.), обміркувавши головні завдання і висловившись за бажаність утворення в Києві Вишньої Школи, передала діло на Комісію, щоб вона виробила тим часом приблизний проект. Той проект 10 червня було надіслано всім членам ...і кому треба з сторонніх осіб.*

За цей час школі стала небезпека, не одержувалось ніяких відомостей з Академії. На засіданні 12 липня висловлено було, щоб хтось з членів поїхав в Петроград, бо було багато діла по школі, котрому школа без Академії не могла дати ради. Тут же з'явилась думка, як уже їхати кому, то заразом везти проект реформи школи и заявить про бажання утворення в Києві Вишньої Школи...» Про подальшій хід подій ми уже знаємо. Незважаючи на конфлікт, Г. Дядченко все ще сподівався на спільну роботу з розробки статуту з радою об'єднаних художніх організацій через створену нею комісію з художньої освіти Києва, із залученням приватних осіб, представників від міської думи і представника Центральної Ради. *«Рада школи мислить таким чином розпочати реформу школи, вважаючи сю справу не своєю, а общеською»¹⁵.*

Але конфлікт набрав безупинних обертів і проект статуту Української академії мистецтв уже розроблявся поза стінами училища і без участі його викладачів

Невдовзі після вищеописаних подій до Центральної Ради були надіслані дві пояснювальні записки (без дати і авторства), що обстоювали необхідність саме національного художнього закладу. В одній з них зазначалося: *«Мистецтво не може бути космополітичним, утворено по чужим зразкам, не вичерпавши великих можливостей свого самобутнього розвитку. Особи, які*

¹⁴ ЦДАВОВУ, ф. 2581, оп. 1, од. зб. 191, арк. 7–8. Протокол засідання.

¹⁵ ЦДАВОВУ, ф. 2581, оп. 1, од. зб. 191, арк. 6–6 зв.

складали Статут мали на увазі, що Українська Академія Мистецтва у Києві поставить штуку на зовсім національному ґрунті, дасть самостійну техніку, звоює почесне місце в лавах Європейських художніх шкіл, створить українське будівництво, в якому відчувається така потреба для Країни, збудить мистецьке життя у себе вдома, тоді як до сеї пори кращі сили висилали по столицях. Було б приступним дати можливість грати головну роль у ділах штуки Київській Художній школі, в лиці її окремих особ, яка творить в даний момент з особливою енергією русифікацію в межах Мистецтва»¹⁶.

Важко сказати, що мали на увазі автори записки під «русифікацію в межах мистецтва», але 8 вересня 1917 р. до Секретаріату освіти був поданий проект Статуту Української академії мистецтв і список обраних комітетом по заснуванню академії професорів. Жодного представника від училища, зрозуміло, до академії не потрапило.

Щодо статуту, то він наслідував загальні положення щодо реформування Петроградської академії (ліквідація загально-освітніх класів, запровадження майстерень тощо), але основний наголос робився на її національному характері і вихованні художньої індивідуальності (так звана «заміна школи індивідуальністю»).

Після проведення виборів академію очолив Ф. Г. Кричевський. Внаслідок конфліктної ситуації, що склалася між академією і училищем, 23 вересня Ф. Г. Кричевський пише заяву про складання з себе обов'язків директора і викладача училища¹⁷.

Вибори професорів нової академії викликали незадоволення серед частини художників, у тому числі і викладачів училища, які вважали себе ображеними. Так, Ф. Красицький у редакції Д. Антоновичем «Робітничій газеті» різко виступив проти обраного складу академії. Щоправда, бажання молодих професорів дистанціюватися від старої академічної «гвардії» стосувалося не лише місцевих знаменитостей. М. Бурачек у своїх спогадах про Нарбута в період гетьманату згадує такий епізод: «Наш новий меценат виявив бажання зазнайомитися з наши-

¹⁶ ЦДАВОВУ, ф. 2581, оп. 1, од. зб. 191, арк. 53.

¹⁷ ЦДАВОВУ, ф. 2581, оп. 1, од. зб. 191, арк. 9.

ми професорами й запросив декого до себе на обід. Там же на обіді ясновельможний гетьман запропонував професорам запросити до Української Академії Рєпіна та Волод. Маковського. І хоч наша професура й шанувала цих видатних художників, але пропозицію Скоропадського одхилила»¹⁸.

Після відкриття академії училище продовжувало свою діяльність як середній навчальний заклад, хоча у вересні 1917 р. йому довелося передати частину своїх приміщень (9 кімнат) 2-й Українській гімназії (директор Г. Сушицький)¹⁹.

На початку 1918 р. було створено комісію з реорганізації Київської художньої школи відповідно до статуту академії, до якої увійшли: від відділу пластичних мистецтв Г. Павлуцький, В. Г. Коробцов, від академії — Г. І. Нарбут, Ф. Г. Кричевський, О. О. Мурашко, від художньої школи — М. А. Козик та Макушенко, від архітектурного інституту — С. Г. Германович. 1 лютого 1918 р. відбулося її засідання, на якому було прийнято Статут Інституту пластичних мистецтв (так, вірогідно, мало називатися реорганізоване училище) і затверджено штатний розклад та кількість годин для викладачів²⁰. Зрозуміло, що після відкриття академії більшість учнів училища перейшла до останньої. Училище ледве животіло. Річне навантаження на викладача училища на початку 1918 р. складало 12–15 годин на рік, а бюджет училища залежав, як і раніше, від платні за навчання. Щодо організації навчального процесу, то, як було сказано в пояснювальній записці, *«в інтересах найкращого використання часу науки по художніх школах, викинути звітіль загальноосвітні класи, скупчити завдання школи на художній освіті та навчанні»*²¹.

Навесні 1918 р. (з приходом до влади Скоропадського) ситуація дещо змінюється, позиції академії і училища настільки зблизились, що навіть обговорювалася думка про об'єднання академії і училища. *«В четвер (10 квітня.— В.В.) одбудеться засідання Ради Київської художньої школи. На цьому засіданні*

¹⁸ Бурачек М. Спогади про Г. І. Нарбута/Бібліологічні вісті.— 1926.— № 7.— С. 96.

¹⁹ ДАК, ф. 93, оп. 2, од. зб. 150, арк. 22.

²⁰ ЦДАВОВУ, ф. 2581, оп. 2, од. зб. 191, арк. 38

²¹ ЦДАВОВУ, ф. 2581, оп. 2, од. зб. 191, арк. 52.

повинно остаточно вирішитися питання: чи з'єднається школа з Академією чи ні»²². У травні створюється чергова комісія «щодо розробки програм усієї постановки справи, художньої освіти в Києві і на Україні», до якої увійшли той самий Г. Г. Павлуцький, від училища — В. В. Менк, Г. К. Дядченко, М. А. Козик, Ф. С. Красицький і архітектор В. М. Риков. Але об'єднання не відбулось, а училище в подальшому продовжувало існувати, тільки зі зміною політичної влади змінювалася його назва. У 1922 р. академія припиняє своє існування, а у 1924 р. створюється Інститут пластичних мистецтв, що оселяється в будинку на Сенній площі, а згодом переїжджає до приміщення колишньої Духовної семінарії, де знаходиться і до сьогодні.

Наслідками описаного прикрого конфлікту між училищем і академією, який загострювався як політичними чинниками, так і особистими, стала зрештою не лише втрата майна, відсутність власного приміщення, про яке писав Ф. Ернст, а й втрата професійної школи. Якщо на початку існування академії до майстерень вступали юнаки більш-менш професійно підготовлені тим самим училищем, то згодом на зміну прийшло покоління переважно робочої та селянської молоді, яке не мало жодного уявлення про ази професійного малярства, скульптури тощо і почувалося безпорадним при вирішенні концептуальних художніх питань. Так давалася взнаки теза «заміни школи індивідуальністю». На відновлення цієї школи пішли ще довгі роки.

²² Відродження.— 1918.— 10 квітня (28 березня).

*Анатолій ІЗОТОВ,
мистецтвознавець,
завідуючий сектором пам'яткоохоронних проблем
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника*

ВІДОМІ ТА НЕВІДОМІ ТОПОНІМИ Й ПІДРОНІМИ НА МАПІ ГОЛОСІЇВСЬКОГО РАЙОНУ КИЄВА

Голосіївський — один з районів сучасного Києва. Після 1923 р. мав назву Китаївський, за часів німецької окупації — «Jaroslawskyj Bez.»¹, пізніше — Московський. А до того це була київська околиця, яка складалася з сіл, хуторів, робітничих поселень тощо, через які проходили численні річки, струмки, подекуди утворюючи мальовничі ставки. Багато з названого сьогодні вже не існує, а те, що залишилось, увійшовши до складу району, стало невід'ємною складовою його топонімічних та гідронімічних визначень територій та систем. Саме на цьому автор хотів би зосередити увагу у даному дослідженні, коротко звернувшись до походження окремих назв досліджуваних об'єктів з їх просторовою локалізацією у структурі Голосіївського району. Зважаючи на необхідність більш зручного розгляду об'єктів, їх буде подано у алфавітному порядку.

Багринова, гора. Назва походить від хутора Багринова, що існував тут колись. На сьогодні на висотах гори розташовується с. Жовтнєве. Біля підніжжя гори виявлено поселення трипільської культури та могильник часів зарубинецької культури, який представлено курганными насипами

Болгарський, урочище. Назва пішла від болгарського уніатського архієпископа Йосипа Сокольського, який у 1860–1870-х роках мав тут свій маєток. Первісна назва — Болгарський хутір. За радянських часів територія мала назву Болгарські городи.

¹ Див.: Stadplan Kiew. Sonderausgabe A Ausgabe NR 1 Stand. Nicht für die Öffentlichkeit bestimmt. 1943 г. План представлено в експозиції третього поверху Державного музею-заповідника «Битва за Київ в 1943 р.». Його складено напередодні контрнаступу радянських військ на Букринському та Лютізькому плацдармах.

Борзаковщина, хутір. Розташовувався неподалік с. Пирогова. Назва з 1798 р., коли ці землі відійшли за відступним записом колезькому секретарю Леву Борзакову.

Виноградний, хутір. Розташовувався на висотах Китай-гори на південь від дитинця. Назву отримав від виноградників, які були влаштовані тут ще у XVIII ст. Згадується у документах, пов'язаних з часами гайдамаччини.

Володарка, хутір. Розташовувалась неподалік Лісників. Одна з назв території Церковщини. Поява назви відноситься до XVII ст. Неподалік Церковщини розташовувався Гадючий яр, хутір. Його назва походить від того, що тривалий час тут була неупорядкована територія, «лише гадюки повзали», а в 1876 р. Володимиром Антоновичем тут виявлено комплекс печер. Уперше його обстежили співробітники Музею історії міста Києва в 1992 р.

Голосіїв, хутір. Уперше згадується у грамоті короля Сигізмунда. З 1617 р.— хутір. Назва місцевості, за переказами, має дві версії походження. За першою, ніби було тут голе поле, на якому посіяли ліс, тобто від словосполучення «голо» та «сіяти». Друга, пов'язана із розбійником Голубом, який ніби взяв у полон молоду дівчину та заточив її у поруб. Люди, що проходили неподалік, чули, як вона голосила.

Китаїв, урочище. «Одні твердять, що тут у незапам'ятні часи жив якись розбійник, на ім'я Китай. Інші говорять, ніби в глибоку давнину поселилися тут якись китайці, які зайшли сюди разом з татарами. Їм сподобався ліс, що буйно розрісся на гористому дніпровському березі, і вони покопали в горах печери, влаштували у них сховища і займалися розбоєм. Існує навіть таке припущення, що Китаїв ще старіший від Києва, що він під іменем Кітави згадується в одній із західноєвропейських хронік – у хроніці Тітмара»². Щодо походження назви Китаїв, то слід зазначити, що на руїнах літописного міста Пересічення, після татаро-монгольської навали, життя вже не відродилося, а городище, зі зміною історичної та політичної ситуації втратило своє первісне функціональне призначення, як форпост на південних

² Жуф П. Легенди та бувальщина Китаївської пустині. В кн.: Шевченківський Київ.— К.: Дніпро, 1991.— С. 134.

рубежах міста. Тому Р. Храпачевський (2000) вважав, що приблизно у ці самі часи була забута і первісна назва міста — Пересічень, будучи заміненою на Китайв (від слова «скит»)³. Проте слід наголосити, що багато давньоруських міст, окрім власної, мали ще й назву Китай-місто, «ймовірно від слова «кита» — в'язка, жердет, що використовувалися в конструкціях дерев'яно-земляних укріплень, які передували мурованим»⁴. У тлумачному словнику В. Даля дійсно зазначається, що «кита — ... для в'язки одопьєв та крівель із виці, хворосту або соломи»⁵. А. Мардер же пише, що «сруб — це споруда з колод або брусів, які вкладають горизонтальними рядами, з'єднуючи в кутах і місцях перетинання врубками «в'язанням»⁶. У іншій роботі зазначається, що «Китайвська пустинь назвою своєю вказує на якийсь прикметник, не виключено, не слов'янського походження, але такого, що досить часто повторюється»⁷. Про наявність на території Київської Русі міст з подібною назвою повідомляється у енциклопедичному словнику: Китай-місто — містечко Київської губернії, Липовецького повіту, у деяких документах мало назву Янполе, а також містечко Подільської губернії, Ушицького повіту та містечко Полтавської губернії, Кобеляцького повіту⁸. Також згадується село «Насташка (...) у 17 кілометрах на північний захід від залізничної станції Рокитне (на річці Рось.— А. І.). У селі виявлено залишки городища часів Київської Русі, а на околицях є два кургани. За переказами (...) тут існувало велике стародавнє місто — Китай-город, яке зруйнували татари»⁹.

³ Храпачевський Р. Великий западный поход чингизидов на Булгар, Русь и Центральную Европу.— К., 2000.

⁴ Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти томах. Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е. Т.12. Кварнер — Конгур.— М.: Советская Энциклопедия, 1973.— С. 242.

⁵ Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. II. И-О.— М.: Русский язык, 1979.— С. 111.

⁶ Мардер А. «...Сотвориша град». Короткий словарь архитектурных терминов//Нерухомість.— К.: Янус, 1998.— № 10.— С. 13.

⁷ К. Б. Китаевская пустынь в археологическом отношении//Киевлянин.— 1911.— № 236.— С. 3.

⁸ Энциклопедический словарь. т. XV Керосин-Коайе. Издательство Ф. А. Брокгауз/Лейпциг/, И. Л. Ефрон/С.- Петербург, 1895.— С. 226.

⁹ Історія міст та сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Київська область.— К.: Головна редакція УРЕ, 1973.— С. 561.

Київський Афон (або Руський Афон). Таку назву мала частина Голосіївського лісу з Голосіївською та Китаївською пустинями та ці дві святині. Термін уведено митрополитом Філаретом (Амфітеатровим). З другої половини XIX ст. вирази Київський Афон та Руський Афон були в широкому обігу у тодішніх Великоросії та Малоросії.

Коник, дачі. Таку назву мали дачі, розташовані неподалік Китаєва на березі Дніпра, вірніше його правого рукава — Коника, звідки походить і назва, власне, самих дач.

Княжа, вулиця. Сучасна вулиця Плещеева. Історично була центральною вулицею дач «Коник». Нині вона розділена на дві частини столичним шосе. Походження назви — невідоме. Появу вулиці слід відносити до другої половини XIX ст.

Корчувате (або Корчувата), селище. Історична місцевість. Колись — передмістя Києва понад р. Либідь неподалік її впадіння у Дніпро. Пізніше назва ця перейшла на житловий масив Корчувате, що сформувався південніше від історичної території. Сьогодні житловий масив поділяється на Корчувате I і Корчувате II. Появу назви Корчувате слід відносити не раніше ніж до 1870-х років, тобто почату будівництва Лисогірського укріплення. Власне, Корчувате — це територія з великою кількістю коріння дерев.

Лиса, гора. У Києві налічується кілька Лисих гір: 1) гора на правому березі р. Либеді, у 3 км на південь від Видубичів, 2) на Подолі, на північ від Шекавиці (називається ще Юрковиця), 3) під Михайлівською гіркою, біля фунікулера, так зване Чортове, або Хрещатицьке, беремище (вершина тієї гори, під якою знаходиться пам'ятник Володимирі), 4) висота на лівому березі Дніпра лівіше від бульвару Перова (від Русанівської протоки до Вигурівщини). У даному випадку йдеться про Лису гору у Голосіївському районі Києва. Історична місцевість, розташована на південний захід від Видубичів на правому березі р. Либідь. Вона межує з Саперною слобідкою і Теличкою. Це природний останець площею 160 га і висотою 160 м. Згідно з «Описом Київського намісництва» (1775), згадується як гора Либідь. В описі пояснюється, що тут було місто Либіді, однієї із засновниць Києва. Дійсно, за часів Київської Русі тут існував Лисогірський форт, який входив до системи форпостів Києва. На початку

XIX ст. згадується як Дівич-гора. Сучасна назва з середини XIX ст. Назву пов'язують з відсутністю на верхівці гори насаджень. На горі, в другій половині XIX ст. (з 1872 р.) було зведено Нову Печерську фортецю, а 12 вересня 1911 р. біля її підніжжя страчено вбивцю П. Столипіна — Д. Багрова. Київська поетеса Євдокія Миронівна Ольшанська свого часу написала такі рядки:

Сады в желтеющей одежде
Стоят на страже у Днепра.
А наверху совсем, как прежде,
Колдует Лысая гора.
Поднявшись вровень с куполами,
Что Лавра вскинула в зенит,
Гора стрекозьими крылами
В избытке радости звенит.
Тут все твердит о вечной славе,
И что история жива.
И пахнет, как при Святославе,
Полынь и влажная трава.

Мишоловка, село. За окремими історіографічними джерелами, під час Визвольної війни 1648—1654 рр., козаки на чолі із Богданом Хмельницьким, відступаючи під тиском переважаючих сил їх під командуванням Януша Радзівілла, у цьому районі заманили ворога у пастку. Бій між козаками та литовцями відбувся в сучасному селі Мишоловці. Мабуть, саме через цю подію селище отримало свою сучасну назву. Гіпотетичним підтвердженням цього факту можуть слугувати вже названі зміни в укріпленні Китаївського городища, проведені у XVII ст. та визначені обстеженням 1914 р.

Орехово, хутір. Згадується також як Ореховатиця, Орехуватка. Історична місцевість, що розташовувалась у районі сучасної Голосіївської площі. Свого часу хутір належав лаврському архітектору Степану Ковніру, який, збудував і Троїцьку церкву Китаївської пустині. На плані Китаєво-Голосіївської лісової дачі 1911 р., зображено вже дві Орехуватки: Велику та Малу. Велика Орехуватиця сформувалася пізніше. Вона розташовувалася південніше від Малої, яка колись була, власне, хутором С. Ковніра. Назва походить від висаджених тут приблизно у XVII ст. горіхових дерев (рос.— орех).

Пересічень, місто. Літописна назва Китаєва. Мабуть, розташування на перехресті великих торгових шляхів і визначило його топонімічну основу. В. Коваленко вважав, що назва походить від валу, визначеного Л. Добровольським та М. Наркевичем, як Пересп. Проте цей фортифікаційний термін з'явився набагато пізніше і не має ніякого стосунку до Пересічення. В «Літописі Руському» також зустрічається ще одне місто Пересічень — коло лівого берега річки Ікіль (сучасний Дністер). Місто було столицею уличів. Можливо, сьогодні — це село Пересічене, Оргеєвського району Молдови.

Самбурки, хутір. Історична місцевість на захід від Китаївської пустині. Походження назви місцевості достовірно не відомо. Автор вважає, що назва, ймовірно, може походити від слова Самбуки. На планах кін. XIX — поч. XX ст., знятих військовими топографами, — іменується як «хутор Самбургь». Існують й інші версії топоніміки місцевості: Самбук трактується як бузина, Самбір — лозняк, або Самбор (давніослов.) — єдиноборець богатир. Хутір існував як володіння Києво-Печерської лаври, де розташовувався Самбірській замиський дім. На початку XIX ст. тут розташовувався Самбурський замиський двір Києво-Печерської лаври.

Шахравщина, хутір, до складу якого входила сучасна Феофанія у XVII ст. На картах (ця назва зберігається до 1940-х років) розташовується неподалік сучасного с. Юрівки. У XVIII ст. вона була заселена нащадками вихідця з Молдавії — Давида, який одружився в с. Монастирище на малоросіянці. Тому в XIX ст. мешканців хутора називали Давиденками. В середині XIX ст. назву хутора місцеві жителі пов'язували з ім'ям князя Шахрая, який мав свою резиденцію на горі між Шахравщиною та Крюковщиною і володів довколишніми землями. З XVIII ст. до 1800 р. назва території — Лазаревщина, що походить від імені монаха Лазаря. Лазаревщина називалася Шахравщиною в XVII ст. Сучасна назва Феофанія з'явилася у 1800 р., коли на тодішньому хуторі Лазаревщина, Феофаном (Шиановим, Шияновим) було облаштовано скит. Його ім'я і лягло в основу назви території.

Крім топонімів, варто розглянути також і окремі гідроніми Голосіївського району, походження яких пов'язувалося або з

територіями, якими проходили водні артерії, або з тією чи іншою подією чи обставиною.

Жуківка, річка. Історична річка, що протікала південніше Китаєва. Походження назви невідоме. Протікала у межах сучасного Пирогівського кар'єру. На плані 1788 р. позначена як «неизвестный ручей». У книзі «Опис Київського намісництва» за 1785 р. згадується річка Жуківка, що впадає у Дніпро «нижче пустині Китаївської, а має вершину вище оной. Шириною — від двох до трьох сажнів (4,3–6,4 м), а глибиною — один з половиною аршин (1,06 м)»¹⁰.

Китаївський, струмок. Починаючись із західного кордону Китаївських висот, протікає поряд з Китаївською пустинню. Струмок утворює каскад однойменних ставків. Назва походить від назви місцевості Китаїв.

Либідь, річка. Права притока Дніпра. Огинає з півдня та південного заходу центральну частину сучасного Києва, правила за природну межу найближчої київської околиці до середини ХІХ ст. У наш час річка впродовж майже усієї своєї довжини тече у бетонному колекторі, в окремих місцях — у підземних трубах. Ще в 1915 р. либідська вода була настільки забруднена нечистотами, які спускалися з прилеглих до ріки приватних садиб, що від смороду важко було дихати. На думку фахівців, назва Либідь у праслов'янські часи могла означати «волога», «мокре місце». Проте легендарна традиція виводить походження назви річки від імені сестри засновників Києва — Либіді: вона жила у повній самоті у палаці, який побудували їй брати на Дівич-горі. З усіх сторін приїжджали до неї свати, але вередлива красуня всім відмовляла. Минали роки і свати перестали оббивати пороги. Годинами сиділа Либідь у високій вежі, дивлячись з тугою на безлюдну дорогу. З очей її текли сльози. Їх було так багато, що утворилася ціла ріка.

Лисогірська, затока. Історична права затока Дніпра в межах Лисої гори. Назва походить від назви Лисої гори. Проте на сьогодні ця водна артерія зникла. В межах її акваторії розташовується ТЕЦ-5.

¹⁰ Опис Київського намісництва 70–80-х років ХVІІІ ст. розділ: Опис рік, озер, боліт та гір Київського намісництва 1785 р.— К.: Наукова думка, 1989.— С. 167.

Любка, річка. Перша назва річки — Мишоловка. У книзі Л. Похилевича (1864) згадується й однойменний хутір Любка у Києві. Він розташовувався у чотирьох верстах на північ від Біличів (Булечей), в усамітненому місці серед лісу. Налічував усього 3 хати та 15 мешканців. Через хутір протікав ручай, на якому ще за часів монастирського володіння був млин. Була тут і криниця з чистою водою. В основі назви лежить слово «любо» (красиво, гарно). Маючи «вершину (...) за пустинею Голосеевскою (...) впадает (в р. Дніпро, що видно з планів, зокрема 1803, 1871–1873 рр. тощо.— А. І.) ниже с. Мышеловка. Ширина оной — сажень (2,134 м), глубина аршин (0,7114 м)»¹¹. В іншому довіднику пояснюється, що ця річка є невеликим правим притоком Дніпра¹². Річка ця, згідно з «Картой Киевского военного округа» (1887) впадає в Чернечу затоку (на плані 1914 р.— «Чернечий рукав»).

Мишоловка, річка. Пізніша назва річки — Любка, гідронім якої походить від села Мишоловки, а не навпаки. На сьогодні, в межах села Мишоловки її втрачено, залишилося лише кілька ставків,— у самому селі, та поблизу Голосіївської пустині. Біля останньої вони мають назву Голосіївські, або Дідорівські, ставки. Пізніше отримала назву Голосіївський струмок, яка збереглася до сьогодні.

Ореховатка, річка. Протікала з південного заходу на північний схід у межах західного кордону Голосіївського лісу. Ця річка сформувала сучасні Голосіївські ставки в парку ім. М. Рильського паралельно проспекту 40-річчя Жовтня. Подекуди ці ставки, як і раніше, називають Орехуватськими. Гідронім походить від назви хутора Орехово, який тут колись існував. Річка з однойменною назвою протікала й у Сквирському повіті

¹¹ Опис Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. розділ: Опис рік, озер, боліт та гір Київського намісництва 1785 р.— К.: Наукова думка, 1989.— С. 167.

¹² Киев. Энциклопедический справочник. Изд. 2-е.— К.: Главная редакция Украинская Советская Энциклопедия, 1985.— С. 410.

¹³ Сказания о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся/Собрал Л. Похилевич. Репринтное издание 1864 года.— Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005.— С. 171.

Київської губернії, впадаючи в річку Рось біля містечка Борщагівка¹³.

Чернечий, рукав. Назва походить від того, що у XVIII ст. сучасний острів Галерний належав ченцям Києво-Печерської лаври і мав назву Чернечий, звідси пішов і його гідронім. Сучасна назва, паралельно з первісною, використовується з XIX ст.

*Ірина ПРЕЛОВСЬКА,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу джерел з новітньої історії
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*

ДО 80-РІЧЧЯ II ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ УАПЦ 1927 р.

Свята Покрова – це особливе свято в житті православних українців. Саме на Покрову було передбачено скликання усіх подальших, після першого, Соборів Української автокефальної православної церкви. Але в період першого відродження Української церкви у 1920-х роках було тільки два Собори, які можна вважати такими, що відбулися згідно з усіма канонами і приписами цієї церкви. Проте якщо ставлення до I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. як до «Собору відродження» залишалося позитивним, то навколо II Всеукраїнського Православного Церковного Собору 17–30 жовтня 1927 р. утворився певний інформаційний вакуум, який не порушували ні в українській діаспорі, ні в самій Україні. Матеріали й документи I і II Соборів УАПЦ 1921 і 1927 рр. вже були опубліковані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України в ході виконання наукових програм пошуку та публікації архівних документів з історії православної церкви в Україні ХХ століття¹.

Історія УАПЦ 1921–1930 рр., керівний центр якої знаходився у самому центрі Києва — у великому Софійському соборі, в радянську добу була виключена з наукового обігу. Лише у ви-

¹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: Документи і матеріали/Упоряд.: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І.—Київ; Львів: Жовква, 1999.—560 с.; Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали. Серія: «Джерела з історії церкви в Україні», кн. 2/Упоряд. С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко.— К.: Оранта, 2007.—698 с.

даннях, які упродовж тривалого часу виходили друком в українській діаспорі, нарешті потрапили в Україну. Після проголошення незалежності української держави в 1991 р. сюди потрапили документи й матеріали УАПЦ², спогади її провідних діячів³, праці митрополита Василя Липківського⁴ та багато інших цінних матеріалів, збережених і надрукованих у Західній Європі, Канаді, США, Австралії — там, де утворилися громади УАПЦ після знищення цієї церкви в Україні. Багато зусиль для цього доклало організоване після Другої світової війни у США Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, завдяки діяльності якого не були втрачені назавжди доку-

² Діяння Всеукраїнського Православного Церковного Собору в м. Києві 14–30 жовтня н. с. 1921 р.; І. Кано́ни Української Автокефальної Православної Церкви. ІІ. Ухвали Собору в окремих питаннях життя Української Церкви.— К.: Вид. В.П.Ц.Р., 1921.— 43 с.; Мартирологія українських церков: В 4-х т.— Т. І. Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України.— Балтимор; Торонто: Українське Видавництво «Смолооскп» ім. В. Симоненка, 1987.— 1207 с.; *Явдась М.* Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви.— Мюнхен; Інгольштадт: Вид. Краєвої Ради УАПЦ у ФРН, 1956.— 228 с.; та ін.

³ *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви.— Новий Ульм (Німеччина): Вид. Вищого Церковного Управління УАПЦ, 1971.— 68 с.; *Бурко Демид*, протопресвітер. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж., США: Вид. Оселя Св. Ап. Андрія Первозванного, 1988.— 392 с.

⁴ *Митрополит Василь Липківський.* Відродження Церкви в Україні. 1917–1930.— Торонто: Укр. видавництво «Добра Книжка», 1959.— Вип. 160.— 335 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви.— Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961.— 181 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Проповіді на Апостольські Послання.— Чикаго: Вид. «Православний Українець», 1966.— 209 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Проти наклепів, ніби УАПЦ прямує до унії (проповідь).— Нью-Йорк: «Наша Батьківщина», 1967.— 16 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Православна Христова Церква українського народу.— Мюнхен: Православна Церковна Рада УАПЦ, 1951 (Репринтне видання).— Нью-Йорк, 1974.— 32 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Листи (1933–1937).— Торонто: Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А.— 1980.— 167 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Проповіді на неділі і свята. Слово Христове до українського народу.— Торонто: Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А., 1988.— 609 с.; *Митрополит Василь Липківський.* Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі і свята.— К.: Бібліотека журналу «Пам'ятки України», 1993.— С. 305–404. та ін.

менти і матеріали УАПЦ 1921 р., було продовжено видавництво часопису УАПЦ «Церква і Життя», видруковані брошури, книги, збірники документів і матеріалів, які дозволили у 1990-х роках у незалежній Україні розпочати новий етап дослідження історії УАПЦ.

З документів II Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 р. опубліковано лише незначну частину в збірнику матеріалів українського християнського самвидаву «Мартирологія українських церков»⁵. У цьому збірнику почасти видруковані матеріали, зібрані прот. Митрофаном Явдасем⁶, витяги з «Історії Української Православної Церкви», автором якої є митрополит УАПЦ Василь Липківський (1921–1927)⁷, а також звернення Собору до вірних УАПЦ⁸ та частину інтронізаційного слова новообраного на цьому Соборі митрополита Миколая Борецького (1927–1930)⁹. Аналітичний огляд діяльності цього Собору вже почасти було здійснено проф. Іваном Власовським у його «Нарисі історії Української Православної Церкви»¹⁰ та українським істориком Арсеном Зінченком у його праці про життєпис митрополита Василя Липківського¹¹.

Президія ВПЦР просила НКВС дати дозвіл на скликання з 17 жовтня до 1 листопада 1927 р. у м. Києві в Софійському соборі II Всеукраїнського Православного Церковного Собору для вирішення нагальних питань церковного життя. Делегатів планувалося розмістити у приміщеннях, які мали надати місцеві парафії УАПЦ. Як делегатів планувалося запросити Президію ВПЦР, науковців, учасників I Всеукраїнського Собору УАПЦ

⁵ Мартирологія українських церков...— С. 137–150.

⁶ Опубл. у кн.: Матеріали до Патерика Української Автокефальної Православної Церкви/упоряд. прот. Митрофан Явдась. — Мюнхен, УАПЦ, 1951.— Ч. I.— С. 18–21, 42–44. Друге видання цих матеріалів: Мартирологія...— С. 137–141.

⁷ Передрук з машинопису у кн.: Митр. Василь Липківський «Історія Української Православної Церкви», розд. VII з архіву УАПЦ в США, Бавнд-Брук, Н. Дж./Мартирологія...— С. 142–144.

⁸ Мартирологія...— С. 145–148.

⁹ Там само.— С. 149–150.

¹⁰ Власовський І., проф. Нарис історії Української Православної Церкви...— Т. IV.— Ч. I.— С. 198–207.

¹¹ Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського.— К.: Дніпро, 1997.— С. 268–279.

1921 р., представників УАПЦ за кордоном (за кошти УАПЦ разом з клопотанням про візу) та представників інших православних церков в Україні. Окремою пропозицією було внесене запрошення колишніх членів Президії ВПЦР як почесних гостей. Планувалося також запрошення представників УАПЦ в Америці, Оренбурзі й Семиріччі. Було запропоновано, аби під час Собору були проведені служби «Слово Хрестне» і «Визволення», автором яких був Володимир Чехівський, але потім від цієї пропозиції відмовились.

Програма Собору включала такі пункти з богословських напрямів: сучасний стан релігії взагалі і християнства зокрема у світовому житті; сучасні антагонізми в оцінці релігії; роль і місце християнства в сучасному житті; характеристика різних християнських течій; методи організації християнського світогляду й церковної думки; основні вимоги сучасного християнського світогляду в галузі учення віри; основні апологетичні питання сучасності; характеристика сучасних богословських течій; вчення про церкву як громаду Христову та її благодатне життя. Планувалося також заслухати доповіді з основних вимог сучасного християнського світогляду в галузі учення моралі. Зокрема, про погляд УАПЦ на смертну кару, війну та вбивство, на соціальні й національні взаємовідносини, на засоби й форми християнської благодійності, на сім'ю, дітей та юнацтво, на засоби боротьби з пияцтвом, злодійством та марнославством. Кілька доповідей з цих питань підготував Володимир Чехівський – благовісник УАПЦ, який до кінця життя залишався прихильником соціал-демократичних ідей і намагався впровадити їх у церковному житті¹².

У справі змін основ організації церкви, значення канонів та розуміння соборноправности було ухвалено переглянути «Канони» УАПЦ 1921 р. «за вимогами церковного життя», а також здійснити кодифікацію канонів, обговорити засоби підтримання церковної дисципліни та принципи повернення до УАПЦ тих, що відійшли від неї. Очевидно, йшлося про тих, хто ухи-

¹² Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України». — Х.: Вид. Держтрест «Харполіграф», 2-га друкарня ім. В. Блакитного, 1930. — 229 с.

лився в розкол під назвою «Діяльно-Христова Церква» (ДХЦ), яку очолювали Микола Пивоварів і Володимир Бржосньовський.

II Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ розпочався після Божественної Літургії в храмі Св. Софії Київської та урочистого молебну. Перше засідання почалося о 17 год. 35 хв 17 жовтня 1927 р. На Собор за попередніми підрахунками повинно було з'явитися від 250 до 300 делегатів. За столом для Президії Собору сиділи Найпочесніший о. Митрополит Василь Липківський, його заступник архієпископ Нестор Шараївський і весь склад Президії ВПЦР на чолі з Головою Президії єпископом Петром Ромодановим. Представництво Державного уряду на Соборі репрезентували «товариші М. Іванов та І. К. Мамас».

80 років тому впродовж двох тижнів відбувалися соборні події, під час перебігу яких сталося багато подій. Завдяки проведеним дослідженням, можна твердити, що проведення «спецоперації НКВС» по організації та подальшого усунення митрополита УАПЦ Василя Липківського було успішним. Новим митрополитом було обрано єпископа Гайсинського УАПЦ Миколу Борецького. Окрім заслухання і обговорення числених доповідей з багатьох напрямів тогочасного церковного життя та урочистих богослужінь у Святій Софії Київській, соборяни стали свідками втілення нової політики карних органів радянської влади у справі маніпулювання церковними керівниками та нав'язування певних рішень всій церковній громаді.

Після II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. цій церкві залишалося існувати до січня 1930 р., коли митрополит Микола Борецький під тиском карних органів влади підписав акт про «самоліквідацію» УАПЦ. Фактично українські парафії проіснували іще років десять, як невеликі громади десь на периферії та окремі священики і диякони, які якимось дивом zostалися жити...

*Євген ГОРОХОВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Київського музею О. С. Пушкіна*

КАМЕНКА В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ АЛЕКСАНДРА ПУШКИНА

Живописный уголок Среднего Поднепровья — дворянская усадьба Каменка Чигиринского уезда Киевской губернии являлась выдающимся центром общественной и культурной жизни южнорусского края первой четверти XIX в. Это гостеприимное имение Екатерины Давыдовой, племянницы светлейшего князя Григория Потемкина, матери легендарного героя Отечественной войны 1812 г. генерала Николая Раевского и славного ветерана той же войны, одного из лидеров Южного общества декабристов, полковника Василия Давыдова, стало в 1820-х годах местом неоднократных съездов и собраний виднейших членов тайного союза дворянских революционеров. Тогдашняя Каменка являлась, по выражению Пушкина, средоточием «...умов оригинальных, людей известных в нашей России». Среди них, кроме самого Давыдова и Раевского с его сыновьями, Александром и Николаем-младшим, были супруги дочерей Раевского — генералы Михаил Орлов и кн. Сергей Волконский, а также их единомышленники — декабристы Павел Пестель, Сергей Муравьев-Апостол, Михаил Бестужев-Рюмин, Иван Якушкин, Константин Охотников, братья Александр и Иосиф Поджио, другие заметные люди той поры. Характеризуя Василия Давыдова как человека и роль Каменки в истории декабристского движения, Сергей Волконский писал: «Василий Львович Давыдов личность замечательная по уму и теплоте чувств к делу. Я назову его коноводом по влиянию его бойких убеждений и ловкого увлекательного разговора, а местожительство его в селе Каменка Чигиринского уезда было сборным пунктом для совещаний». Исторические источники, изучавшиеся различными исследователями, в том числе и самими каменчанам — нашими современниками, позволили реконструировать следующий яркий образ давыдовской усадьбы: «Посреди села над речкой

Тясмин раскинулся красивый парк. В нем — просторный двухэтажный помещичий дом, обставленный со всей роскошью, присущей быту екатерининских вельмож XVIII века. В парке — изысканные оранжереи, с редкостными цветами и растениями; прекрасные аллеи роз; парково-архитектурные украшения — грот, беседки, скульптуры. В большом доме (...) всегда было шумно и весело от большой компании гостей. Играл крепостной оркестр, гремели хоры певчих, а во время праздничных торжеств, в честь хозяйки дома даже палили из небольшой старенькой пушечки. Недалеко от главного дома стоял «Зеленый домик» — давыдовский флигель, входивший в состав т.н. «большого двора». Там находились бильярдные и карточные столы, а также хранилась часть огромной библиотеки Давыдовых». Вместе с тем, уникальное историческое и культурное значение Каменской усадьбы состоит еще и в том, что здесь, в период своей т.н. «южной ссылки», неоднократно находился Александр Пушкин, увековечивший в своем творчестве и этот дивный край, и его радушных хозяев, и окружавшее их общество. Темой настоящего доклада являются, таким образом, каменские эпизоды биографии поэта и отражение их в поэтическом, прозаическом, а также — эпистолярном наследии гения.

1

В кратком плане-наброске автобиографических записок, составленном Пушкиным в 1833 г., сюжет о пребывании поэта в усадьбе Давыдовых выделен отдельным пунктом: «Каменка». Несомненно, сам Пушкин придавал этому эпизоду особое значение, несмотря на то, что в течение четырехлетнего периода своей «южной ссылки» он провел в усадьбе Давыдовых всего несколько месяцев: с 18 (22?) ноября 1820 по 26 февраля (3 марта?) 1821 года. (Исследователи предполагают, что поэт вторично приезжал в Каменку в ноябре — начале декабря 1822 г. Правда какие-либо подробности об этом визите отсутствуют). Тогдашние каменские впечатления запомнились поэту на всю жизнь, о чем ярко свидетельствуют и его собственные воспоминания (например, письмо Николаю Раевскому-сыну от 30 января или 30 июня 1829 г.), и мемуары его знакомых. В этом

отношении, весьма характерны следующие слова кишиневского приятеля Пушкина, полковника Ивана Липранди: «Я слышал уже неоднократно прежде о ласках Пушкину, оказанных в Каменке, и слышал от него восторженные похвалы о находившемся там семействе». С Василием Давыдовым поэт был знаком еще с лицейских времен, в бытность того корнетом лейб-гвардии гусарского полка, расквартированного в Царском Селе. Знакомство Пушкина с его братом — отставным генерал-майором Александром Львовичем — состоялось в начале ноября 1820 г. в Кишиневе в доме Михаила Орлова. Там, в отсутствие хозяина проживали его друзья и будущие родственники Давыдовы. Именно Александр Давыдов ходатайствовал перед пушкинским начальником, генералом Иваном Инзовым, чтобы тот отпустил поэта в Каменку на празднование именин почтенной матушки давыдовского семейства Екатерины Николаевны. Первые каменские восторги Пушкина отражены в его известном письме Николаю Гнедичу от 4 декабря 1820 г.: «...теперь нахожусь в Киевской губернии, в деревне Давыдовых, милых и умных отшельников, братьев генерала Раевского. Время мое протекает между аристократическими обедами и демагогическими спорами. (...) Женщин мало, много шампанского, много острых слов, много книг, немного стихов». Участниками тех обедов и теми спорщиками были, кроме хозяев дома Орлов, Якушкин, Охотников и Раевские! Стихов там было действительно немного, но каких стихов! Именно в усадьбе Давыдовых, поэт приступил к составлению своей рукописной антологии (т.н. «третьей кишиневской тетради»), открывающейся стихотворениями «Нереида» и «Редет облаков летучая гряда...», под беловыми автографами которых помечено: «Каменка». Пейзаж, запечатленный во втором из них, интерпретируется иногда как навеянный свежими впечатлениями от скальных берегов Тясмина, тихого течения реки и осенних степных просторов:

*Звезда печальная, вечерняя звезда!
Твой луч осеребрил увядшие равнины,
И дремлющий залив, и черных скал вершины.
Люблю твой слабый свет в небесной вышине;
Он думы разбудил, уснувшие во мне.*

Между прочим, заполнение листов этой тетради было продолжено в Киеве (во время поездки «на контракты» с 28 января по 10 или 12 февраля 1821 г.), когда там появились «Земля и море», «Красавица перед зеркалом» и «Увы, зачем она блистает...». А всего два дня спустя после возвращения в Каменку (22 февраля) рождается пушкинский шедевр «Я пережил свои желанья...», предназначенный поначалу для включения в текст поэмы «Кавказский пленник», завершённой 23 февраля и посвященной Николаю Раевскому-младшему! На исходе той же «Каменской зимы», появляются еще несколько пушкинских стихотворений: едкая эпиграмма «На Каченовского» («Клеветник без дарованья...»), дружеские строки «К портрету Вяземского» и знаковые стихи «В альбом» («Пройдет любовь, умрут желанья...»). Они завершают «каменско-киевский» цикл лирики Пушкина, озаглавленный автором «Эпиграммы во вкусе древних». По памятным каменским впечатлениям, уже в Кишиневе, создается поэтическое послание, адресованное Василию Давыдову, опубликовать которое при жизни Пушкина было немислимо не столько по политико-цензурным, сколько по совершенно другим причинам. Сочинявшееся в первой декаде апреля 1821 г., одновременно с печально известной поэмой «Гавриилиада», оно также содержало кощунственные строки, оскорбительные для религии и церкви. Уже после смерти автора и просмотра его архива первым из ученых-пушкиноведов Павлом Анненковым они были замазаны в рукописи. По-видимому, это сделал сын поэта — Александр Александрович. Соответственно, процесс публикации текста послания «В. А. Давыдову» растянулся более чем на полвека и завершился лишь после Октябрьской революции. В нем приняли участие ведущие пушкиноведы второй половины XIX и первой трети XX века — от самого Анненкова до советских ученых Бориса Томашевского и Мстислава Цявловского. Для публикации канонического текста стихотворения в Полном академическом собрании сочинений Пушкина замазанные строки были восстановлены и прочитаны при помощи фотографирования через специальные светофильтры во Всесоюзном институте юридических наук. Впрочем религиозное вольнодумство и революционность молодого Пушкина, сформировавшиеся под влиянием идеологии французского Просвещения

и прочих «модных» идей, бытовавших в декабристской среде, соседствуют в этом произведении с просто забавными строками, отражающими искренние дружеские чувства поэта к адресату послания и его родне:

*Меж тем как ты, проказник умный,
Проводишь ночь в беседе шумной,
И за бутылками аи
Сидят Раевские мои —
Когда везде весна молодая
С улыбкой распустила грязь,
И с горя на берегах Дуная
Бунтует наш безрукий князь...
Тебя, Раевских и Орлова
И память Каменки любя,
Хочу сказать тебе два слова
Про Кишинев и про себя.
(...)
Когда и ты, и милый брат,
Перед камином надевая
Демократический халат,
Спасенья чашу наполняли
Беспенной, мерзлой струей
И за здоровье тех и той
До дна до капли выпивали!..
Но те в Неаполе шалят,
А та едва ли там воскреснет...
Народы тишины хотят,
И долго их ярем не треснет.*

Из рукописных вариантов этого стихотворения видно, что его автор намечал разные варианты строки о своем отношении к Каменке: «Душою Каменку любя...» или «Всем сердцем Каменку любя...»

Увы, ни Пушкин, ни славные каменчане тогда не знали, не могли знать, чем закончится попытка их родных и друзей — российских *тех* возжечь вожделенную *ту*: и на севере — в Петербурге, и на юге — совсем неподалеку от милого теплого дома над Тясмином. Пять лет спустя после разгрома декабристского движения, поэт вспомнит его начало: и в столице, и в южной провинции — там, где кипели те самые «демагогические

споры». Вспомнит и напишет обо всем этом в строфах «славной хроники» — Десятой главы «Евгения Онегина». Вспомнит и сожжет все написанное, оставив потомству пару-тройку листочков: несколько десятков разрозненных строчек зашифрованного текста:

*Так было над Невой льдистой.
Но там, где ранее весна
Блестит над Каменкой тенистой
И над холмами Тульчина,
Где Витгенштейновы дружины
Днепром подмытые равнины
И степи Буга облегли,
Дела иные уж пошли,
Там Пестель...
(...)
Сначала эти заговоры
Между лафитом и клико
Лишь были дружеские споры,
И не входила глубоко
В сердца мятежная наука.
Все это было только скука,
Безделье молодых умов,
Забавы взрослых шалунов.*

Увы, закончилось все — серьезно, жестоко и кроваво.

Поражение декабристов означало для Василия Давыдова, как и многих его друзей-единомышленников, каторгу и ссылку в Сибирь. Оттуда пушкинский друг домой так и не вернулся.

Кроме поэтического послания «В. А. Давыдову», в творческом наследии Александра Пушкина есть и три письма, предположительно адресованные каменскому декабристу. Первое из них написано почти сразу после возвращения поэта из Каменки в Кишинев (первая половина марта 1821 г.), а остальные — много времени спустя (июнь–июль 1824 г.). Они касаются революционных событий на Балканах — антитурецкого освободительного движения греческих и румынских повстанцев. Но если текст 21-го года отражает романтическое восхищение Пушкина первыми шагами инсургентов, то последующие письма свидетельствуют о более глубоком понимании поэтом скрытого существа событий, в том числе — малосимпатичной психологии их дви-

жущей силы. Все это, к сожалению, актуально не только для той поры...

«Жалея, что принужден оправдываться перед тобою, повторю и здесь то, что случилось мне говорить касательно греков.

Люди по большей части самолюбивы, беспонятны, легкомысленны, невежественны, упрямы; старая истина, которую все-таки не худо повторить. Они редко терпят противуречие, никогда не прощают неуважения; они легко увлекаются пышными словами, охотно повторяют всякую новость; и, к ней привыкнув, уже не могут с нею расстаться.

Когда что-нибудь является общим мнением, то глупость общая вредит ему столь же, сколько единодушие ее поддерживает. Греки между европейцами имеют гораздо более вредных поборников, нежели благоразумных друзей».

(...)

«Мы видели этих новых Леонидов на улицах Одессы и Кишинева — со многими из них лично знакомы, мы можем удостоверить их полное ничтожество — они умудрились быть болванами даже в такую минуту, когда их рассказы должны были интересовать всякого европейца — ни малейшего понятия о военном деле, никакого представления о чести, никакого энтузиазма — французы и русские, которые здесь живут, выказывают им вполне заслуженное презрение; (...) дело Греции вызывает во мне горячее сочувствие, именно поэтому-то я и негодную, видя, что на этих ничтожных людей возложена священная обязанность защищать свободу».

К сожалению, объем дошедших до нас пушкинских текстов, посвященных замечательному человеку, личности «высокой пробы» декабристу Василию Давыдову существенно уступает количеству стихов и прозы, своеобразно «обессмертивших» его старшего брата — особу совершенно иного рода, а также — очаровательную супругу и детишек генерала Александра Львовича.

2

«В молодости моей случай сблизил меня с человеком, в коем природа, казалось, желая подражать Шекспиру, повторила его

гениальное создание. *** был второй Фальстаф: сластолюбив, трус, хвастлив, не глуп, забавен, без всяких правил, слезлив и толст. Одно обстоятельство придавало ему прелесть оригинальную. Он был женат. Шекспир не успел женить своего холостяка. Фальстаф умер у своих приятельниц, не успев быть ни рогатым супругом, ни отцом семейства; сколько сцен, потерьных для кисти Шекспира!

Вот черта из домашней жизни моего почтенного друга. Четырехлетний сынок его, вылитый отец, маленький Фальстаф III, однажды в его отсутствие повторял про себя: «Какой папенька хлаблй! Как папеньку госудаль любит!» Мальчика подслушали и кликнули: «Кто тебе это сказывал, Володя?» — «Папенька», — отвечал Володя».

Такими изображены Александр и Владимир Давыдовы в пушкинских «Table-Talk» 1835–1836 гг. Поэтические и эпистолярные вариации на ту же тему появились много раньше, еще в Одессе, в 1823 и 1824 гг., когда два Александра — Пушкин и Давыдов, после каменского расставания, повстречались вновь. Одесские контакты бывших кишиневско-каменских знакомцев были не из приятных. По этому поводу поэт писал Александру Раевскому (15–22 октября 1823 г.): «Ваш дядюшка, который, как вам известно свинья, был здесь, перессорил всех и сам со всеми поссорился. Я готовлю ему замечательное письмо под-аккорд №2, но на этот раз он получит изрядную ругань, дабы быть, как и все посвященным в секрет». «Ругательное» письмо Пушкина (если, конечно, оно было написано) до нас не дошло и означенный «секрет» остался для потомства не раскрытым. Однако показательно, что в том же году родились хрестоматийные строки из XII строфы Первой главы «Евгения Онегина», где изображен некий:

*...рогоносец величавый,
Всегда довольный сам собой,
Своим обедом и женой.*

Вскоре это определение уже цитировалось в письме Сергея Волконского к Пушкину (от 18 октября 1824 г.) применительно к Александру Давыдову. А приблизительно тогда же появилось остро сатирическое стихотворение: «Нельзя мой толстый Ари-

стип...», тоже адресованное генерал-гурману. Считается, что Пушкин невзлюбил Александра Давыдова уже вскоре после их первого знакомства в Кишиневе. Ведь самодовольный помещик, выхлопотавший для поэта разрешение съездить в Каменку, позволял себе проявлять высокомерно-покровительственное отношение к молодому человеку, чего тот терпеть не мог. Своеобразная пушкинская «мечь» не замедлила себя ждать. В Каменке у поэта возник недолгий, но бурный роман с тридцатитрехлетней супругой Давыдова — генеральшей Аглаей Антоновной, урожденной герцогиней де Граммон. Некогда эта очаровательная аристократка-француженка была придворной короля-эмигранта Людовика XVIII, а потом высочила замуж за симпатичного толстяка Александра Львовича, родив ему мальчика Володю и двух девочек — Адель и Екатерину. По обыкновению эмансипированных дам своего времени, она не раз «украшала» рогами буйну голову своего супруга и в 1829 г. удостоилась упоминания в знаменитом «донжуанском» списке Пушкина. Судя по всему, отношения поэта и каменской красавицы складывались непросто. Об этом прямо говорится в его послании «Кокетке»:

Сначала были мы друзья,
(вариант: Я вами право был пленен)
Но скука, случай, муж ревнивый...
Безумным притворился я,
(вариант: Я притворился, что влюблен)
И притворились вы стыдливой;
Мы поклялись...потом...увы!
(вариант: Мы сблизились...)
Потом забыли клятву нашу;
Клеона полюбили вы,
(вариант: Себе гусара взяли вы)
А я наперсницу Наташу.

На деле, впрочем, измена любовницы с неким «гусаром Клеоном» явно не оставила Пушкина равнодушным. Ведь красotka Аглая стала после этого мишенью трех или четырех весьма откровенных эпиграмм на русском и французском языках, две из которых поэт поместил в текстах писем своему брату Льву (24 января 1822 г.) и другу — кн. Петру Вяземскому (март

1823 г.). Это — редчайший случай в его творчестве. В первом случае Пушкин пишет: «Если хочешь, вот тебе еще эпиграмма, которую (...) не распускай, в ней каждый стих правда».

*Иной имел мою Аглаю
За свой мундир и черный ус,
Другой за деньги — понимаю,
Другой за то, что был француз,
Клеон — умом ее стращая,
Дамис — за то, что нежно пел.
Скажи теперь, мой друг Аглая,
За что твой муж тебя имел?*

Прочие тексты того же рода («Оставя честь судьбы на произвол...» и «A son amant Egle sans resistance...») не менее, если не более красноречивы. В письме Вяземскому автор прямо называет их «пакостями» и просит не показывать «никому — ни Денису Давыдову». Но, по-видимому, какие-то из упомянутых произведений все же стали известны их «адресату», воспылавшему негодованием по адресу их автора. О настроенности Аглаи Антоновны против Пушкина уже в марте 1822 г. пишет Липранди, навещавший чету Давыдовых в Петербурге. Впрочем, «прохладные» отношения поэта с этой супружеской парой отнюдь не помешали поэту написать в том же году милейшее послание их дочурке Адели. Будучи в Каменке, он шутивно «ухаживал» за двенадцатилетней девочкой:

*Играй, Адель,
Не знай печали;
Хариты, Лель
Тебя венчали
И колыбель
Твою качали.
Твоя весна
Тиха, ясна:
Для наслажденья
Ты рождена.
Час упоенья
Лови, лови!
Младые лета
Отдай любви
И в шуме света*

*Люби, Адель,
Мою свирель.*

Таким образом, охарактеризованные тексты Александра Пушкина позволяют судить о том, что его сравнительно недолгое пребывание в каменной усадьбе Давыдовых (в конце 1820 – начале 1821 гг. и, возможно, в конце 1822 г.), а также взаимоотношения с хозяевами имения, оставили ощутимый след в творческом наследии поэта. С одной стороны, это – различные образцы классической пушкинской лирики; задушевные строки из послания другу-декабристу Василию Давыдову; завершающие стихи «Кавказского пленника», посвященного племяннику того «милого каменского отшельника» — Николаю Раевскому; а также — фрагменты сожженной Десятой главы «Евгения Онегина», где упоминаются и сама Каменка, вкупе с именами друзей и соратников ее героического обитателя, и славные дела декабристов-южан, одни из которых уже казнены, а другие томятся «во глубине сибирских руд». С другой, это — остросатирические тексты, касающиеся каменского сибарита Александра Давыдова и его любвеобильной супруги, а также доброе послание их дочери. Своеобразным дополнением и комментариями к поэтическим произведениям Пушкина, так или иначе связанным с Каменкой и ее обитателями, служат соответствующие тексты из его прозаического и эпистолярного наследия.

*Марія КАДОМСЬКА,
головний мистецтвознавець
Інституту «НДІпроектреконструкція»*

ПАМ'ЯТЬ СЕРЦЯ
(Тарасівська, № 20)

Працюючи з першоджерелами, вкотре переконуєшся, наскільки слушним є трюїзм щодо відсутності нецікавих парцел у Києві. Тим часом, в умовах науково невідпрацьованої активізації процесу реконструкції елементів історичного ареалу міста, відбувається нівелювання значущості автентичного довкілля, стирання унікальних рис міської культури і візуального комфорту. Швидка зміна художньо-стильових нашарувань в ідеалі вимагає чіткої фіксації історичної спадкоємності об'єктів з урахуванням містобудівного та культурно-історичного контексту.

Отож випадкова зацікавленість садибою по вул. Тарасівській, № 20 з цілком невиразним сучасним будинком дозволила з'ясувати несподівані факти щодо видатних пожильців та власників ділянки.

Вулиця Тарасівська, що зберегла первісну назву, офіційно затверджену ще у 1869 р., входить до складу історичної місцевості — слободи Паньківщина. Одну, ще й досі популярну легенду, пов'язану з Паньківщиною, наводить киевознавець Ф. Сенгалеви́ч-Бахтинський: «...оселився там студент Пантелеймон Куліш і жив деякий час. Приїхав до Києва й Тарас Шевченко та оселився на маленькій вуличці, що тільки-но намічалася, поруч з П. Кулішем. От і дало українофільське студентство тим двом вулицям назви Паньківська і Тарасівська»¹. Важко погодитися з такою думкою, до того ж назва Паньківщина побутує вже понад 400 років.

Київський літописець ХІХ ст. Микола Закревський щодо Паньківщини нотує: «Увесь цей простір землі... у ХVІ столітті належав до Софійського кафедрального собору Київських митрополитів; та оскільки ці первосвященники самі в Києві тоді не мешкали, то для порядкування землями, угіддям і взагалі при-

¹ Бахтинський Ф. «Латинський квартал» у Києві. Паньківщина//Глобус.— 1931, № 9/10.— С. 135.

бутковими статтями мали своїх намісників, що були здебільшого світські особи, які вважались на службі в митрополитів»². У XVI ст. посаду намісника займали представники роду Паньковичів (Панькевичів). Отож місцевість знаходилась у володінні Софійського монастиря до секуляризації 1786 р., а згодом перейшла до міського господарства.

Формування міських кварталів і регулярна забудова району починається у 40-ві роки XIX ст. згідно з генеральним планом Києва 1837 р., що визначив на подальші роки архітектурно-планувальний розвиток міста в південному та північно-західному напрямках³.

Саме тоді Паньківщина набуває характерних рис, за які і отримує назву Латинський квартал. «На великій площі від університету до Либеді і від Хрещатика до Галицького базару не було будинку, де б не мешкав студент або професор»⁴.

Тарасівська вулиця забудовується первісно одно-, двоповерховими дерев'яними будівлями за «зразковими проектами», затвердженими в 30–50-ті роки XIX ст.⁵ Такий провінційний характер забудови району був закріплений генеральним планом Києва 1861 р.: Тарасівську вулицю було віднесено до 3-го розряду, за яким дозволялося будівництво дерев'яних будинків⁶.

Забудова місцевості впродовж тривалого часу залишалася малоповерховою, в цілому дерев'яною, до того ж сильно розрідженою: між будинками розташовувалися великі двори з господарськими будівлями, сади і городи.

Такою була і ділянка, яку ми розглядаємо, коли її у 1884 р. придбала дружина генерал-лейтенанта — Єлизавета Осипівна Кашнєва. Садиба (трохи більша за 268 кв. саж.) сформувалася на порівняно невеликій ділянці вздовж червоної лінії забудови вулиці.

² Захревський Н. Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— С. 384.

³ «План города г. Киева с показанием в Старокиевской части проекта на заселение мест, где производится постройка зданий университета св. Владимира сообразно линии, в прошлом 1836-м году одобренной для постройки оных с разделением на кварталы слободки Паньковщины, предместия Кудрявца и слободки Лукьяновки сходно местному оных положению». — НБУВ. — Відділ картографії, № 16371.

⁴ Бахтинський Ф. «Латинський квартал» у Києві. Паньківщина//Глобус.— 1931, № 9/10.— С. 135.

⁵ ДАКО, ф. 1542, оп. 1, спр. 129; 533.

⁶ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 134.

20 лютого 1885 р. домовласниця подає до будівельного відділення міської управи листа з проханням дозволити будівництво нового двоповерхового дерев'яного будинку на цегляному фундаменті. Проект склав архітектор Р. Г. Тустановський, а дозвіл на будівництво було видано міською управою за два дні, 22 лютого 1885 р. У фонді будівельного відділу Київської міської управи зберігся проект будинку, його головний фасад вражає вишуканим дерев'яним мереживом декору⁷.

Р. Тустановський продовжував опікуватися благоустроєм садиби і в подальшому: у фондах архіву м. Києва є підписаний ним у 1887 р. проект дерев'яного флігеля у дворі⁸. Судячи з планів ділянки 1887 р., 1896 р.⁹ і описів садибних споруд 1896, 1908, 1918 р.¹⁰, садиба мала характерну структуру тогочасного міського домовласництва середнього статку: на вулицю виходив дерев'яний двоповерховий особняк і житловий флігель, у глибині двору стояли служби, де звичайно розміщувалися каретний сарай, стайня, льохи, льодовня тощо.

Власниками такої врешті-решт звичайної садиби були непересічні особистості, знані у вітчизняній історії і культурі. З 1894 р. садибу придбав відомий у Києві інженер В. П. Стельмахович, який через два роки перепродав ділянку Ганні Миколаївні Чубинській: «1896 года мая 18 дня. Я, нижеподписавшийся, дворянин Михаил Павлович Чубинский, действующий по доверенности жены своей Анны Николаевны Чубинской, выдал настоящую подписку Киевскому Городскому Обществу Взаимного Кредита в том, что, приобрел покупкою от инженера надворного советника Владимира Павловича и жены его Раисы Ивановны Стельмаховичей по купчей крепости, совершенной 10 мая сего года недвижимое имение, состоящее в г. Киеве Лыбедского участка по Тарасовской улице под № 20, заключающееся в дворовом усадебном месте с постройками, заложенное в Обществе Взаимного Кредита по открытому кредиту в сумме 12 тыс.400 рублей серебром, обязываюсь не обременять приобретенного верительницей моей имущества никакими другими долгами, кроме

⁷ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 2996.

⁸ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 3379, л. 4–5.

⁹ ДАМК, ф. 163, оп. 41, спр. 3379, л. 3, 6; Ф. 143, оп. 2, спр. 2198.

¹⁰ ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 2198, л. 2–3; ф. 143, оп. 2, спр. 1471.

долга Обществу, доколе таковое имущество будет обеспечивать означенный кредит в Обществе. По доверенности жены моей Анны Николаевны Чубинской дворянин Михаил Павлович Чубинский»¹¹.

З різноманітних джерел маємо відомості про яскравий життєвий шлях чоловіка офіційної власниці садиби, що за її генеральним дорученням підписував усі документи.

Чубинський Михайло Павлович (1872–1943) — правник-криміналіст, ординарний професор права, представник соціологічної школи у кримінології. Співробітничав у журналі «Украинская жизнь», який у 1912–1917 рр. редагували у Москві О. Самковський та С. Петлюра. Державний діяч періоду гетьманату: у травні–липні 1918 р.— міністр судових справ Української Держави. З липня 1918 р.— сенатор, голова Карного Генерального Суду. Був прихильником федеративного об'єднання України з Російською державою. Після падіння гетьманського уряду виїхав на Дон до А. Денікіна. Обіймав посаду обер-прокурора. На еміграції, у 20–30-х роках ХХ ст. жив у Югославії. Професор у вищих навчальних закладах Белграда і Суботиці¹².

На час перебування родини в будинку по вул. Тарасівській, № 20 вже пішов з життя батько М. П. Чубинського — Павло Платонович Чубинський (27.01.1839–26.01.1884) — випускник юридичного факультету Петербурзького університету, талановитий етнограф і фольклорист, поет, соціолог і громадський діяч, учений-україніст. Він — автор слів українського Національного гімну «Ще не вмерла України». Вірш написаний влітку–восени 1862 р., того ж року за його українофільську діяльність П. Чубинського було вислано до Архангельської губернії на 7 років (1862–1869)¹³. Його дружина, Катерина Іванівна (у дівоцтві Прозорова), матір М. П. Чубинського,— активно займалася у Києві благодійною діяльністю¹⁴.

26 березня 1898 р. садиба по вул. Тарасівській, № 20 перейшла у власність дружини статського радника Олександри Іва-

¹¹ ДАМК, ф. 143, оп. 2, спр. 2198, л. 21. Цитата подається мовою оригіналу.

¹² Енциклопедія українознавства.— Т. 10.— Paris; New York.: Молоде життя, 1984.— С. 3776; Довідник з історії України.— К.: Генеза, 2001.— С. 1064.

¹³ Степан Мишанич. Павло Чубинський — автор українського гімну.— К.: «Бібліотека українця», 2001.

¹⁴ В. Ковалинський. Меценаты Киева.— К.: Кий, 1998.— С. 125–126.

нівни Маньковської: «Тысяча восемьсот девяносто восьмого года марта двадцать шестого дня явились к Александру Яковлевичу Шебанову, киевскому нотариусу... лично ему известные: поверенный жены своей Анны Николаевны Чубинской, действующий на основании представленной ему в подлиннике доверенности... и жена статского советника Александра Ивановича Маньковская, живущие в Киеве: первый по Тарасовской улице в доме № 20, а вторая по той же улице в доме № 12, ... с объявлением, что они совершают купчую крепость на следующих условиях: из тех двоих Михаил Павлович Чубинский в силу вышешпрописанной доверенности жены своей Анны Николаевны Чубинской, продал жене статского советника Александре Ивановне Маньковской собственно доверительнице его Анне Чубинской принадлежащее недвижимое имение: дворовое усадебное место с домом и всеми другими постройками, состоящее в городе Киеве Лыбедского участка по Тарасовской улице – под № 20... в границах с фронта Тарасовская улица, с правой стороны при входе во двор усадьба вдовы священника Сикорской, с левой усадьба англичанина Дуглеса, а сзади усадьба Уйни, доставшееся ей, Анне Чубинской от инженера надворного советника Владимира Павловича и жены его Раисы Ивановны Стельмахович по купчей крепости, утвержденной старшим нотариусом Киевского окружного суда 11 мая 1896 года...А взял он, Чубинский, для доверительницы своей Анны Чубинской от нея, Маньковской, за то проданное ей имение денег серебром двадцать тысяч пятьсот рублей, включая в эту сумму переводимый на покупщицу Маньковскую долг Киевскому Земельному Банку, коего за произведенными погашениями к 1 июля 1898 года числится 15.945 рублей 6 коп.»¹⁵.

В архівній справі є документи 1908 і 1911 рр., підписані чоловіком домовласниці — дійсним статським радником Микитом Івановичем Маньковським. Після його смерті у 1911 р. удова О. І. Маньковська залишається одноосібно власницею садиби до самої націоналізації приватної забудови.

Вочевидь, у будинку Маньковських частина приміщень здавалась у найми: відомо, що на межі ХІХ–ХХ століть (до 1901 р.)

¹⁵ ДАМК, ф. 31, оп. 1, спр. 300, л. 23-24; ДАКО, ф. 84, оп. 6, спр. 144, л. 238-242. Цитата подається мовою оригіналу.

тут проживав визначний вчений природознавець, ботанік-фізіолог Костянтин Андріанович Пурієвич (1866–1916). З 1898 р. він — доктор наук, згодом професор кафедри ботаніки Київського університету, голова секції рослин Київського товариства любителів природи. Один з перших вітчизняних дослідників проблем фотосинтезу¹⁶.

У цьому будинку виріс один з основоположників української школи невропатологів Борис Микитович Маньковський (11.03.1883–24.11.1962), академік АМН СРСР, доктор медичних наук, заслужений діяч науки УРСР. Ім'я видатного вченого присвоєно клініці неврології (зараз — Міський неврологічний центр), де на фасаді встановлено у 1964 р. меморіальну дошку з чорного граніту з бронзовим барельєфним портретом Б. Маньковського.

Красномовним свідченням професійних і людських якостей цього блискучого лікаря є численні свідчення сучасників. Так, дочка київського військового інженера І. І. Лільє¹⁷ пригадує, що її батько «був близький з професором Б. Н. Маньковським (у роки революції і громадянської війни завідував неврологічним відділенням військового госпіталю). Коли Ів. Ів. захворів на менінгіт, що і стало причиною його смерті, Борис Микитович практично не відходив від нього»¹⁸.

Чільним лікарем-нейроревматологом став і син Б. М. Маньковського — Микита Борисович Маньковський (р. 11.12.1914) — доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР (1978), лауреат Державної премії УРСР (1984), у 1961–1964 рр. — проректор з наукової роботи Київського медичного інституту.

Творчий шлях і шляхетна діяльність Маньковських, видатних вчених і лікарів, має чималу бібліографію, їм присвячені численні статті, розміщені у спеціальних словниках та розвід-

¹⁶ Звід пам'яток історії та культури України. Кн. 1, ч. 2. — К.: 2004. — С. 991, 1037, 1043; ДАК, ф.16, оп. 465, спр. 4808.

¹⁷ Пам'ять про інженера Івана Івановича Лільє (1870–1927) увічнена у меморіальній дошці, закріпленій на фасаді одного із збудованих ним корпусів військового госпіталю.

¹⁸ М. П. Бойчак. История Киевского военного госпиталя. Кн. 1. — К.: Преса України. — Кн. 1, 2006. — С. 600.

ках з історії медицини¹⁹. Ця сім'я з міцним київським корінням має і своє продовження — у Києві живе і працює прямий нащадок останніх власників будинку по вул. Тарасівській, № 20 — дійсний член Академії будівництва України Борис Сергійович Дамаскін.

Зважаючи на проживання у садибі справжніх представників національної еліти та їхній вплив на розвиток вітчизняної науки і культури, будинок по вул. Тарасівській, № 20 мав би стати пам'яткою історії, але первісна забудова садиби вже не існує.

¹⁹ Большая медицинская энциклопедия.— Изд 3-е.— Т. 13.— М., 1980.— С. 97–98; *И. М. Макаренко, И. М. Полякова*. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841–1991).— К.: «Здоровье», 1991.— С. 68–69; *М. П. Бойчак*. История Киевского военного госпиталя.— К.: Преса України, 2005.— С. 415–420; Кн. 1, 2006.— С. 600; Звід пам'яток історії та культури України.— К., 2004. Кн. 1, ч. 2.— С. 810 тощо.

*Людмила УСПЕНСЬКА,
завідуюча відділом Музею Г. П. Світлицького*

ГРИГОРІЙ СВІТЛИЦЬКИЙ
З вірою в серці.
До 135-річчя від дня народження

27 вересня 2007 року виповнилося 135 років з дня народження видатного українського художника Григорія Світлицького, творчість якого посідає одне з провідних місць в історії українського реалістичного живопису кінця XIX – першої половини XX століття. Він належить до покоління майстрів образотворчого мистецтва, талант яких формувався під впливом високої художньої культури XIX століття.

Вихованець Київської рисувальної школи Миколи Мурашка (1886–1892) і Петербурзької академії мистецтв (1893–1900), учень Іллі Рєпіна, Миколи Кузнєцова, Павла Чистякова та Архипа Куїнджі — Григорій Світлицький протягом усього свого творчого життя втілював високі традиції реалістичного мистецтва в український живопис. Ще за життя його шанували як визначного майстра станкового живопису — автора великих жанрових творів а також чудових ліричних пейзажів, у яких оспівана неповторна краса краєвидів української землі з сільськими хатами, тополями та місячними ночами, у яких художник вбачав особливу чарівність та якусь таємничу загадковість. «Поетом місячних ночей» увійшов Г. Світлицький в історію українського мистецтва своїми ліричними, сповненими мелодійного звучання картинами. Виняткова мелодійність його живопису є саме тим особливим, що визначає творчу неповторність та особистість майстра. Відомим він був також як автор значної кількості майстерно написаних портретів, натюрмортів, тонких виразних акварельних творів, але мало хто знав, що Григорій Світлицький працював також у галузі монументального живопису, тематично пов'язаного з релігією, і що в Києві на Подолі у Хрестовоздвиженській церкві й сьогодні можна побачити настінний живопис, виконаний видатним майстром.

Склалося так, що революційна ідеологія тогочасного суспільства розділила людей на атеїстів, що категорично відкида-

ли релігію, і тих, хто про віру в Бога, про своє світосприйняття здебільшого мовчав. До останніх належав і Григорій Світлицький. Художник народився у ті часи, коли у школах ще викладали Закон Божий, а в родині шанували Святих і жили у вірі і з Богом у душі. Тому й хрестили свого первістка — Раба Божого Григорія сквирський міщанин Петро Дмитрович Світлицький — музикант Київського оперного театру, та дружина його — киянка Гликерія Йосипівна Левицька — обидва православного віросповідання. Таїнство хрещення відбулося 16 вересня (за старим стилем) у тій самій Хрестовоздвиженській церкві, що знаходилася на вулиці Воздвиженській, неподалік садиби на Дехтярній, 30, де мешкала родина Світлицьких.

День народження Григорія Світлицького 27 вересня 1872 р. співпав з великим храмовим святом — Воздвиження Святого Хреста. І, можливо, у збігу цих обставин є певний взаємозв'язок «Божественного начала» та іскри Божої, що так яскраво засяяла художньою та музичною обдарованістю ще в ранньому дитинстві Григорія Світлицького, зумовивши подальшу творчу долю художника й музиканта.

Свій перший художній твір Григорій Світлицький написав у п'ять років, зобразивши Святого Миколая з ікони, що висіла у їхній оселі. З цим образом пов'язана цікава історія біографії, про яку розповів художник у своїх спогадах. А саме, коли йому ще не виповнилося й 6 років, він дуже занеміг і після тривалого, але марного лікування, батьки, втративши усяку надію на його зцілення, понесли хвору дитину до церкви й приклали до чудотворної ікони Святого Миколая. Вони відслужили молебень і після цього хлопчик почав видужувати. Мати наказала йому ніколи не забувати 6 грудня — день свого зцілення. Протягом усього життя Григорій Світлицький цього дня завжди відвідував церкву і молився перед іконою святого Миколи Чудотворця. «Праздник Николая Мерлікійского — день, в который мне наказано быть всегда на Акафисте. Ежегодно я этот обет выполняю. Поднялся в 7 часов утра и пошел в церковь... После утренней начался Акафист, в церкви стало просторней я мог уже стоять очень близко около иконы Святого Николая» — такий запис було зроблено Світлицьким у щоденнику 6 грудня 1897 р. В щоденниках Світлицького майже на кожній сторінці

звучить звернення до Бога. Він був віруючою людиною, таким і залишився, незважаючи на те, що частина його життя припала на радянську добу, з її атеїстичною пропагандою і невірою у Бога.

Оспівуючи у своїй творчості природу, художник віддавав данину її творцю, тому Божественному началу, що лежить в основі всього Всесвіту. І таке глибоке філософське бачення притаманне усій творчій діяльності Світлицького.

Про релігійність художника, про творчість, пов'язану з церковним живописом, до сьогоднішнього дня майже не говорилося. Тим часом монументальний живопис, пов'язаний з релігійною тематикою, займає певне місце у творчій біографії митця. Ще в роки навчання у Київській рисувальній школі Миколи Мурашка Світлицький разом з іншими учнями на прохання Михайла Врубеля допомагав у роботі над орнаментами Володимирського собору у Києві. Згодом, по закінченні Петербурзької академії, він працював у мозаїчних майстернях під керівництвом Павла Чистякова, де виконувалися різні мозаїчні панно за оригіналами Ісаакіївського собору. Художник згадував, що цікавішою була робота по виконанню приватних замовлень за оригіналами художників В. Васнецова та М. Нестерова. У 1897 р., перебуваючи у Києві, Світлицький узяв участь у роботі, пов'язаній з оновленням живопису Успенського собору Києво-Печерської лаври. Він працював у групі, яку очолював художник В. П. Верещагін. По завершенні робіт, як згадував сам Світлицький, він отримав 1200 карбованців. А ще, у 1912 р., перебуваючи у Болгарії, він протягом одного місяця написав три Образи на стіні в церкві Святої Софії.

І, нарешті, Хрестовоздвиженська церква, яка зберегла чудовий настінний живопис, до якого доклав рук талановитий майстер.

Живопис Михайлівського вівтаря — його сюжети, композиції, стильові та стилістичні особливості наслідують, а в окремих випадках і повторюють живописне оформлення Володимирського собору в Києві. Живопис виконаний професійними майстрами з оточення Віктора Васнецова та Михайла Нестерова. Живопис Казанського вівтаря (північного) відносять до творчості Світлицького, на що вказує малюнок, манера письма, розу-

міння специфіки монументального живопису. Тут можна побачити сюжети: «Покрова Божої Матері», «З'явлення Ісуса Христа самарянці», «Моління про чашу», «Введення у Храм», «Відвідини Божою Матір'ю Праведної Єлизавети» та ін.

Існує думка, що в композиції «Покрова Божої Матері», згідно з традиціями майстрів минулого, Світлицький написав автопортрет, зобразивши себе в образі диякона.

У радянські часи мало хто знав, що професор Київського художнього інституту, перший, кому було присуджено звання народного художника УРСР, працював над розписами церкви.

На сьогоднішній день цей напрям творчості складає одну з найменш відомих сторінок великої духовної спадщини художника, який ніс у собі та своїй роботі високі почуття Віри, Любові, Добра.

До ювілею митця науковцями Музею історії міста Києва Л. Успенською та Л. Горбенко підготовлено ґрунтовну працю — книгу «Григорій Світлицький. 1872–1948. Сторінками життя і творчості», в якій життєвий і творчий шлях митця подано на документальних матеріалах, що зберігаються в архівах та музеях Києва і опубліковані вперше у цьому виданні.

Шанувальники творчості Григорія Світлицького зможуть ознайомитися з рукописами художника — його щоденниками, датованими 1896–1898 рр., а також спогадами «Фарби і звуки, звуки і фарби», написаними у 1944 р., де він розповідає про своє дитинство, роки навчання у Київській рисувальній школі Миколи Мурашка та Петербурзькій академії мистецтв; про вчителів — відомих українських та російських художників, які мали вплив на його формування як майстра жанрових реалістичних творів, ліричних пейзажів, портретів, натюрмортів.

Окремі розділи книги присвячені музичній спадщині Григорія Світлицького, його педагогічним роздумам, а також пам'ятним місцям у Києві, зокрема на Подолі, пов'язаним з ім'ям художника.

Розповідь про Григорія Світлицького — художника, музиканта, педагога — доповнюють спогади його учнів — В. Гнезділова, А. Крисаченка, Я. Мацієвської, Б. Рапопорта, Г. Севрук.

Книга проілюстрована фотографіями Григорія Світлицького та його родини з фондів Музею історії міста Києва та репродукціями творів художника.

Презентує книгу київське видавництво «Кий». Обсяг видання — 240 сторінок, 232 чорно-білі ілюстрації та 32 кольорові репродукції.

Видання розраховане на широкий читацький загал тих, хто цікавиться історією українського мистецтва, історією міста Києва та визначними постатями, які залишили по собі пам'ять нащадкам. Здійснено видання у серії «Бібліотека Музею історії міста Києві» за сприяння та фінансової підтримки Головного управління культури і мистецтв Київської міської держадміністрації.

Любов **СТЕННИК**,
заступник директора
Державного історико-меморіального
Лук'янівського заповідника

ЦЕРКВА СЯТОЇ КАТЕРИНИ НА ЛУК'ЯНІВСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ КЛАДОВИЩІ

В опублікованих краєзнавчих і літературних джерелах відомостей про Лук'янівське цивільне кладовище дуже мало.

В загальних рисах історію кладовища, в тому числі і про церкву Святої Катерини, на основі архівних документів, викладено в праці відомого київського історика-некрополезнавця Проценко А. А. «Історія Київського некрополя» (К., 1995), короткі біографічні дані про похованих, зокрема про засновника церкви І. Мировича — у путівнику «Лук'янівське цивільне кладовище» (К., 1998, 2001 р.).

Некрополістичні матеріали по Лук'янівському, зібрані у наукових фондах заповідника, містять інформацію про діяльність Київської міської думи щодо облаштування Лук'янівського кладовища на європейський лад, надання йому статусу Центрального, заснування церкви Св. Катерини.

Спорудження каплиці на кладовищі датується 1887 роком. На цей час припадає проведення й забрукування під'їзних шляхів до нього та інші опоряджувальні роботи. Загалом на ці роботи міською думою було витрачено понад 11 тис. руб.

«В ЗАСЕДАНИИ ГОРОДСКОГО КЛАДБИЩЕНСКОГО КОМИТЕТА ВЧЕРА ПОСТАНОВЛЕНО РАСПЛАНИРОВАТЬ ВСЕ НОВОЛУКЪЯНОВСКОЕ КЛАДБИЩЕ, ЗА ИСКЛЮЧЕНИЕМ ТОЙ НЕЗНАЧИТЕЛЬНОЙ ЧАСТИ ЕГО, ГДЕ МОЖЕТ БЫТЬ ПОСТРОЕНА ЧАСОВНЯ», — писала газета «Киевлянин» 23 січня 1887 р.

Відомо, що зведена в цьому ж році дерев'яна будівля каплиці поєднувала в собі риси російського і готичного стилів. Проект склав архітектор В. М. Ніколаєв. Спорудив за 1580 руб. підрядчик Матвеев. У ній містився невеликий кіот з іконою. Поруч із каплицею знаходилося жиле приміщення наглядача кладовища.

Питання переобладнання каплички в церкву постало вже через два роки після її спорудження. Як видно з листів І. Мировича, він ще тоді пропонував 750 руб. на облаштування іконостасу. Міським архітектором А. Геккером був розроблений його проект, але намір цей не був здійснений.

13 липня 1889 року газета «Киевлянин» так повідомляла про цей факт:

«ДЛЯ ЧАСОВНИ НА ВНОВЬ УСТРОЕННОМ ЛУКЬЯНОВСКОМ КЛАДБИЩЕ ГОРОДСКИМ АРХИТЕКТОРОМ ГЕККЕРОМ СДЕЛАН ПРОЕКТ ИКОНОСТАСА ИЗ ЧЕРНОГО ДУБА. ВМЕСТЕ С ТЕМ ВОЗНИК ВОПРОС О ПЕРЕОБОРУДОВАНИИ ЭТОЙ ЧАСОВНИ В НЕБОЛЬШУЮ ЦЕРКОВЬ. ТАК КАК ОСНОВАНИЕ ЧАСОВНИ ИМЕЕТ КВАДРАТНУЮ ФОРМУ, ТО ПОТРЕБУЕТСЯ СДЕЛАТЬ У ВОСТОЧНОЙ СТЕНЫ НЕБОЛЬШОЕ ПОЛУКРУЖИЕ, В КОТОРОМ ПОМЕЩАЛСЯ БЫ АЛТАРЬ».

В результаті історико-архівних досліджень віднайдені схематичні відомості про неї. 1903 р. відбувся виїзд спеціальної комісії з розслідування зловживань по Лук'янівському кладовищу.

У протоколі №3 засідання комісії знаходимо:

п. 2 *«МЕСТО ПЕРЕД ЧАСОВНЕЙ, ПРЕДНАЗНАЧЕННОЕ СУДЯ ПО ПЛАНУ, ДЛЯ ЦВЕТНИКА, ЗАНЯТО НЫНЕ МОГИЛАМИ»;*

п. 4 *«ЧАСОВНЯ СОДЕРЖИТСЯ В ДОСТАТОЧНОМ ПОРЯДКЕ, А КВАРТИРА ПРЕВРАЩЕНА В МАСТЕРСКУЮ, СМОТРИТЕЛЬ ЗАВЕЛ МАСТЕРСКУЮ ДЛЯ УВЕЛИЧЕНИЯ СВОЕГО СКУДНОГО ЖАЛОВАНИЯ РАБОТОЮ РУК СВОИХ».*

У зв'язку зі збільшенням кількості поховань на початку ХХ ст. постало питання про облаштування на Лук'янівському православному кладовищі церкви з постійним причтом.

9 листопада 1904 р. позаштатний священник Степан Синявський, який жив неподалік від кладовища, звернувся до міського голови із проханням надати йому дозвіл відспівувати покійників. Він був готовий:

«УСТРОИТЬ ЗА СВОЙ СЧЕТ В ЧАСОВНЕ ИКОНОСТАС ДЛЯ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ СЕЙ ЧАСОВЕНКИ В ЦЕРКОВЬ».

Міська управа передала його листа до Консисто́рної комісії, а Благочинницька рада відповіла, що влаштування церкви на кладовищі бажано, але за умови, щоб міська управа передала кладовище у відання єпархії.

На засіданні консисторії від 4.07.1905 р. було записано рішення:

«ТАК КАК ПРИЧТ КИЕВО-ЛУКЪЯНОВСКИЙ ФЕОДОРОВСКОЙ ЦЕРКВИ, В ТЕРРИТОРИЮ ПРИХОДА КОТОРОЙ ВХОДИТ ГОРОДСКОЕ ЛУКЪЯНОВСКОЕ КЛАДБИЩЕ, В ВИДУ ОБШИРНОСТИ СЕГО ПРИХОДА, НЕ ВСЕГДА МОЖЕТ БЕСПРЕПЯТСТВЕННО УДОВЛЕТВОРЯТЬ ПРОСЬБЫ РОДСТВЕННИКОВ ПОГРЕБЕННЫХ НА СЕМ КЛАДБИЩЕ ЛИЦ О СОВЕРШЕНИИ НА ИХ МОГИЛАХ УСТАНОВЛЕННЫХ МОЛЕНИЙ, ТО ПОСЕМУ КОНСИСТОРИЯ ПРИЗНАЕТ НЕОБХОДИМЫМ УСТРОЙСТВО НА СЕМ КЛАДБИЩЕ ОСОБОЙ ЦЕРКВИ С ОТДЕЛЬНЫМ ПРИЧТОМ, А ПОТОМУ ПОЛАГАЛА БЫ ПРОСИТЬ КИЕВСКОЕ ГОРОДСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ АССИГНОВАТЬ НЕОБХОДИМЫЕ НА СЕЙ ПРЕДМЕТ СРЕДСТВА... ДО ВРЕМЕНИ ПОСТРОЙКИ СЕГО ХРАМА В НЫНЕШНЕЙ КЛАДБИЩЕНСКОЙ ЧАСОВНЕ МОЖЕТ БЫТЬ УСТАНОВЛЕН ИКОНОСТАС И ОСВЯЩЕН АЛТАРЬ».

У вересні консисторією ще раз було уточнено:

«...НАЗНАЧЕНИЕ ПРИТЧА ДЛЯ ЛУКЪЯНОВСКОГО КЛАДБИЩА ИЗ СВЯЩЕННИКА И ПОМОЩНИКА — ВЕСЬМА ЖЕЛАТЕЛЬНО, НО ПРЕДВАРИТЕЛЬНО НЕОБХОДИМО В СУЩЕСТВУЮЩЕЙ ЧАСОВНЕ НА СЕМ КЛАДБИЩЕ ПОСТАВИТЬ ИКОНОСТАС ДЛЯ ПРИСПОСОБЛЕНИЯ ЕЯ К НАДОБНОСТЯМ ХРАМА И СНАБДИТЬ ХРАМ ВСЕМ НЕОБХОДИМЫМ (РИЗНИЦА, УТВАРЬ, БОГОСЛУЖЕБНЫЕ КНИГИ), А ТАКЖЕ НАЗНАЧИТЬ ОТ ГОРОДА ХОТЯ НЕБОЛЬШОЕ СОДЕРЖАНИЕ БУДУЩЕМУ ПРИЧТУ...»

Листування велось протягом 9 місяців, але рішення щодо церкви так і не було прийнято.

У 1911 році піклуванням гвардії полковника у відставці Івана Васильовича Мировича каплиця все-таки була перебудована на церкву.

12 квітня 1910 р. І. В. Мирович знову звернувся до Київської духовної консисторії з проханням на його власні кошти

перебудувати каплицю на Лук'янівському кладовищі на церкву на честь Св. Катерини.

«НА КИЕВСКОМ ЛУКЪЯНОВСКОМ КЛАДБИЩЕ ИМЕЕТСЯ ОБШИРНАЯ ЧАСОВНЯ КОТОРАЯ ЛЕГКО МОЖЕТ БЫТЬ ОБРАЩЕНА В ЦЕРКОВЬ КРАЙНЕ ДЛЯ КЛАДБИЩА НЕОБХОДИМУЮ ТАМ ЖЕ, НА ЛУКЪЯНОВСКОМ КЛАДБИЩЕ ПОГРЕБЕНЫ: ОТЕЦ МОЙ ВАСИЛИЙ, МАТЬ ЕЛИЗАВЕТА И ЖЕНА ЕКАТЕРИНА. ЖЕЛАЯ ПОЧТИТЬ ПАМЯТЬ БЛИЗКИХ МНЕ УСОПШИХ, Я ПОКОРНЕЙШЕ ПРОШУ НЕ ОТКАЗЫВАТЬ В СЛЕДУЮЩЕМ: ПРЕОБРАЗОВАТЬ ЛУКЪЯНОВСКУЮ КЛАДБИЩЕНСКУЮ ЧАСОВНЮ В ЦЕРКОВЬ СВ. ЕКАТЕРИНЫ (ПАМЯТЬ ПРАЗДНУЕТСЯ 24 НОЯБРЯ), НА ЧТО ИЗ СВОИХ СРЕДСТВ ПО ПОЛУЧЕНИИ РАЗРЕШЕНИЯ, ВНЕСУ 750 РУБ. ПРОСЯ ПРИНЯТЬ ОТ МЕНЯ ПОЖЕРТВОВАНИЕ, ДОСТАТОЧНОЕ ПО ИСЧИСЛЕНИЮ ЛИЦ КОМПЕТЕНТНЫХ НА УСТРОЙСТВО АЛТАРЯ И ИКОНОСТАСА (МНОГОЕ ЕСТЬ), ХОДАТАЙСТВУЮ, ЧТОБ ЕЖЕГОДНО 7 ЯНВАРЯ И 24 НОЯБРЯ СЛУЖИЛИ ЛИТУРГИЮ И ПАНИХИДУ ОБ УПОКОЕНИИ РАБОВ БОЖЬИХ ВАСИЛИЯ, ЕЛИЗАВЕТЫ, ЕКАТЕРИНЫ И СРОДНИКОВ. УСТРОЙСТВО ЦЕРКВИ БЕЗ ОПРЕДЕЛЕНИЯ К НЕЙ ПОСТОЯННОГО ОТДЕЛЬНОГО СВЯЩЕННИКА НЕ ДОСТИГНЕТ ЦЕЛИ, А МЕЖ ТЕМ КЛАДБИЩЕ, ГДЕ ПОГРЕБАЮТ В ГОД ДО 500 ПОКОЙНИКОВ, МОЖЕТ ОБЕСПЕЧИТЬ МАТЕРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ СВЯЩЕННИКА И ДАЖЕ ШИРОКО, ЕСЛИ ОПРЕДЕЛЕННЫЙ НА МЕСТО СВЯЩЕННИК БУДЕТ В ТО ВРЕМЯ И СМОТРИТЕЛЕМ КЛАДБИЩА, ТОГДА БУДЕТ ИМЕТЬ КВАРТИРУ И СОДЕРЖАНИЕ ОТ ГОРОДА».

Києво-Лук'янівській Феодорівській церкві було запропоновано надати свої міркування з цього приводу.

Мабуть, через бачення в новій церкві конкурента, рапорт від Феодорівської церкви до консисторії був складений невизначено: підтверджуючи бажаність облаштування храму на Лук'янівському кладовищі, пропонувалося не перебудовувати каплицю, а будувати нову кам'яну церкву, але спершу передати кладовище із відання міського управління духовному відомству.

Напевне, влаштування церкви на Лук'янівському було б знову відкладене, якби І. В. Миревич був менш настійливим.

Міський голова Дьяков, співчуваючи «благому намерению» І. Мировича у січні 1911 р. відповідав йому:

«Я ЛИЧНО ПРЕДЛОЖИЛ ПОДВЕДОМСТВЕННОМУ МНЕ ЗЕМЕЛЬНОМУ ОТДЕЛЕНИЮ УПРАВЫ ПРИНЯТЬ ЗАВИСЯЩИЕ МЕРЫ К ЕГО ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ, В ВИДУ ЧЕГО НАЗВАННОЕ ОТДЕЛЕНИЕ 7. 12 1910 Г. ЗА № 960 СООБЩИЛО ОТДЕЛУ НАРОДНОГО ЗДРАВЬЯ О НЕИМЕНИИ ПРЕПЯТСТВИЙ К ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ВАШЕГО НАМЕРЕНИЯ. ОТДЕЛ ЖЕ НАРОДНОГО ЗДРАВЬЯ 10 ДЕКАБРЯ ЗА № 1099 В СВОЮ ОЧЕРЕДЬ СООБЩИЛ ОБ ЭТОМ ЕГО ВЫСОКОРОДИЮ КИЕВСКОЙ ДУХОВНОЙ КОНСИСТОРИИ. Т. О РАЗРЕШЕНИЕ ИНТЕРЕСУЮЩЕГО ВАС ВОПРОСА ЗАВИСИТ ТОЛЬКО ОТ СЕГО ПОСЛАНИЯ».

Наказом Духовної консисторії від 20.12.1910 було повідомлено:

«ОБЪЯВИТЬ ЖИТЕЛЮ Г. КИЕВА ИОАННУ МИРОВИЧУ, А ТАКЖЕ ПРИЧТУ КИЕВО-ЛУКЪЯНОВСКОЙ ЦЕРКВИ, ЧТО СО СТОРОНЫ КОНСИСТОРИИ НЕ ВСТРЕЧАЕТСЯ ПРЕПЯТСТВИЙ К ПЕРЕСТРОЙКЕ НА СРЕДСТВА МИРОВИЧА ЧАСОВНИ, НАХОДЯЩЕЙСЯ НА ЛУКЪЯНОВСКОМ КЛАДБИЩЕ В ЦЕРКОВЬ, НО С ТЕМ, ЧТОБЫ ПЕРЕСТРОЙКА ЕЕ ПРОИСХОДИЛА ПОД НАБЛЮДЕНИЕМ НАСТОЯТЕЛЯ КИЕВО-ЛУКЪЯНОВСКОЙ ЦЕРКВИ И ТЕХНИКА».

Отримавши таку відповідь міського голови і від консисторії, Мирович не заспокоївся, а 4 березня 1911 р. знову пише листа до міської думи. Вітаючи Дьякова з обранням міським головою, настійливо просить розглянути питання переобладнання каплиці на церкву на кладовищі:

«УВЕРЕН, ЧТО ПОДНЯТЫЙ МНОЮ ВОПРОС, ВСТРЕЧЕННЫЙ ВАМИ С ПОЛНЫМ СОЧУВСТВИЕМ, КАК ВЫ ПИШИТЕ МНЕ В СООБЩЕНИИ 22 ЯНВАРЯ С. Г. ВСТРЕТИТ ТАКОЕ ЖЕ В ЧЛЕНАХ НОВОЙ ДУМЫ, КОТОРЫЕ, ВСТУПАЯ В ХОЗЯЙСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ СВОИМ ГОРОДОМ, НА ПЕРВЫХ ЖЕ ПОРАХ РАЗРЕШАТ В БЛАГОПРИЯТНОМ СМЫСЛЕ ВОПРОС О БЛАГОУСТРОЙСТВЕ ПРАВОСЛАВНОГО КЛАДБИЩА, Т.Е. ЧТО ЛИШЬ ПО СЛУЧАЙНОМУ БЫЛО ПРОСМОТРЕНО РАНЬШЕ».

І. В. Мирович 7 березня 1911 р. завіз ліс на кладовище. Прийшов і підрядчик з робітниками, але наглядач Лук'янівсько-

го кладовища І. Каденко, посилаючись на те, що в нього немає офіційного дозволу властей на проведення робіт, до каплиці не допустив.

У відповідь на рапорт І. Каденка від 8.03.1911 р. міською управою йому було надіслане спеціальне розпорядження, в якому повідомлялось:

«ПО ЛИЧНОМУ РАСПОРЯЖЕНИЮ ГОРОДСКОГО ГОЛОВЫ ВЫ ПОСТАВЛЯЕТЕСЬ В ИЗВЕСТНОСТЬ О ТОМ, ЧТО ГВАРДИИ ПОЛКОВНИК И.В. МИРОВИЧ ИМЕЕТ УСТАНОВИТЬ В ЛУКЬЯНОВСКОЙ КЛАДБИЩЕНСКОЙ ЧАСОВНЕ НОВЫЙ НА СВОИ СРЕДСТВА ИКОНОСТАС, ПОСЕМУ СО СВОЕЙ СТОРОНЫ ОКАЖИТЕ ЕМУ НАДЛЕЖАЩЕЕ СОДЕЙСТВИЕ И НЕ ЧИНИТЕ НИКАКИХ ПРЕПЯТСТВИЙ».

До чотирикутної у плані каплиці було прибудовано до її східного краю невелике вівтарне приміщення. Тут було обладнано із чорного дуба іконостас, проект для якого був складений архітектором А. К. Геккером.

В «Киевских епархиальных ведомостях» було повідомлення про освячення церкви Святої Катерини 18.04.1911 р. Священик церкви був призначений і наглядачем кладовища, висловлювалось припущення, що міське самоуправління не відмовиться взяти на себе будівництво нового храму на кладовищі.

Однак побажання це не було здійснено. Друга церква на кладовищі не була збудована.

У списку старокиївських церков 2-го округу м. Києва за 1911 р. значиться, що церква Святої Катерини збудована в 1911 р. старанням відставного гвардії полковника Івана Васильовича Мировича, дерев'яна, дзвіниці на ній теж дерев'яна.

Короткі відомості про церкву знайдено в архівних документах за 1915 р., зокрема клірова відомість про церкву Свято-Катерининську містить таку інформацію:

«ЗДАНИЕМ ДЕРЕВЯННАЯ, КОЛОКОЛЬНЯ НА НЕЙ ТОЖЕ ДЕРЕВЯННАЯ... ПРЕСТОЛОВ В НЕЙ ОДИН ВО ИМЯ СВ. ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЫ ЕКАТЕРИНЫ, УТВАРЬЮ БЕДНА. КРУЖЕЧНЫХ ДОХОДОВ 1915 Г. ПОЛУЧЕНО 993 Р. 44 КОП. ДРУГИЕ ИСТОЧНИКИ ДОХОДА 13 РУБ. 07 КОП. ПРОЦЕНТЫ ДЕНЕГ ПО ТРЕМ БИЛЕТАМ. РАССТОЯНИЕ В 4-ЕХ ВЕРСТАХ ОТ УЕЗДНОГО ГОРОДА ПОЧТОВЫЙ

АДРЕС: Г. КИЕВ, ГОРОДСКОЕ № 3 ПОЧТОВОЕ ОТДЕЛЕНИЕ. ЦЕРКОВНЫЕ ДЕНЬГИ В ЦЕЛОСТИ ЗА КЛЮЧОМ ЦЕРКОВНОГО СТАРОСТЫ И ПЕЧАТЬЮ ЦЕРКОВНУЮ».

Цей же документ містить цінну інформацію про засновника церкви Івана Мировича. Священик А. Юшкін зробив такий запис про нього:

«ОТСТАВНОЙ ПОЛКОВНИК ИВАН ВАСИЛЬЕВИЧ МИРОВИЧ 64 ЛЕТ. ИМЕЕТ РУССКИЕ ОРДЕНА ДО АННЫ 2- ОЙ СТ. ВКЛЮЧИТЕЛЬНО И РАЗНЫЕ ИНОСТРАННЫЕ.

ОКОНЧИЛ КУРС 2-ГО ВОЕННОГО КОНСТАНТИНОВСКОГО УЧИЛИЩА В Г. ПЕТРОГРАДЕ, В СЛУЖБУ ПОСТУПИЛ 1868 Г. 8-ГО АВГУСТА В ГВАРДИЮ.

УЧАСТВОВАЛ В ПОХОДАХ И СРАЖЕНИЯХ В РУССКО-ТУРЕЦКУЮ ВОЙНУ 1877–1878 Г.»

У 1912 р. священика А. Юшкіна було призначено після смерті наглядача кладовища Іллі Каденка на цю посаду. Відразу почав писати листи до Київської міської управи про необхідність облаштування кладовища, зокрема будівництва огорожі навколо нього та проведення ремонту церкви, квартири наглядача.

Відсутність огорожі, вільний прохід по кладовищу, псування території худобою, солдатами сирецьких таборів, які влаштовували тут свої заняття — такий вигляд мало Центральне кладовище у 1912 р.

Іван Мирович, який став старостою церкви, продовжував опікуватися долею кладовища і церкви; в листах до управи міста Мирович вказував на необхідність зробити ремонт церкви, обклавши її ззовні цеглою, зсередини пофарбувати стіни, стелю й підлоги, приєднати під ризницю до церкви одну кімнату з квартири наглядача, найняти одного сторожа, який би виконував обов'язки дяка при церкві, налагодити відпуск дров для нагрівних печей. Він звертався до депутатів міської думи навіть від імені похованих на Лук'янівському кладовищі:

«ГОСПОДА ГЛАСНЫЕ! НИКТО ИЗ ВАС НЕ ВЕДАЕТ О СВОЕМ СМЕРТНОМ ЧАСЕ. ВЫ В НЕДАЛЕКОМ БУДУЩЕМ ТОЖЕ ПРИМКНЕТЕ К НАШЕМУ СОСЕДСТВУ И НЕ ГАРАНТИРОВАНЫ ОТ РАЗГРАБЛЕНИЯ СОБСТВЕННЫХ МОГИЛ, ТАК, РАДИ БОГА, ПОЖАЛЕЙТЕ ХОТЯ БЫ СВОЙ ПРАХ».

Намагаючись пробудити почуття патріотизму в депутатів, наводив приклад достойного збереження могил на єврейському кладовищі:

«ВЗГЛЯНИТЕ 22 ГЛАСНЫЕ ИЗБРАННИКИ ДРЕВНЕГО ПРАВОСЛАВНОГО КИЕВА НА ЛУКЪЯНОВСКОЕ КЛАДБИЩЕ И ПОСРАВНИТЕ ПОРЯДКИ И БЛАГОУСТРОЙСТВО НАШЕГО ПРАВОСЛАВНОГО КЛАДБИЩА С ЕВРЕЙСКО-ИУДЕЙСКИМ, НАПРОТИВ РАСПОЛОЖЕННОГО, И ВЫ БЕЗ ЗАМЕДЛЕНИЯ ПОТОРОПИТЕСЬ ИСПОЛНИТЬ ВАШ ДОЛГ, ПОЧТИТЕ ПАМЯТЬ ПОГРЕБЕННЫХ И ТЕМ ОТЧАСТИ СГЛАДИТЕ КРУПНЫЕ ПРОБЕЛЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕЖНИХ СОСТАВОВ ДУМЫ И НАЧАЛО ВАШЕЙ».

Напевне звернення І. Мировича і А. Юшкіна не досягли мети, бо лише в 1916 р. завдяки І. Мировичу було організовано «Общество благоустройства Киево-Лукьяновского городского православного кладбища», завдяки якому було збудовано кам'яний будинок садівника, заведено квітництво, проведено телефон, водогін тощо. Відомостей про те, що було зроблено по церкві не знайдено, але одним із його завдань, судячи зі статуту цього товариства, було: «Заботиться о благолепии находящегося на кладбище храма и совершающегося в нем богослужения». Позначення церкви на планах Києва зустрічається вже в 1914 р.

Збереглися креслення церкви за 1924 р., дерев'яного будинку біля неї.

Відомо, що церква залишалась у віданні православної громади. З 1940 р. через аварійний стан дерев'яних стін, залізної покрівлі, а також відсутність купола над будівлею, використовувалась конторою поховального обслуговування як склад для цементу та інших будматеріалів.

Після Великої Вітчизняної війни храм відновив свою діяльність.

У «Списку діючих церков, розташованих у м. Києві та в його передмістях» за 1960 р. значиться і церква Святої Катерини на Лук'янівському кладовищі, при ній священик — протоієрей Петро Євтихійович Доморацький, другий — священик протоієрей Аполінарій Антонович Стасюк і дяк Петро Володимирович Семенчук.

Закрито церкву було 1961 року.

Згідно з рішенням Шевченківської районної Ради депутатів трудящих № 448 від 10 квітня 1972 року аварійну будівлю колишньої церкви було знесено.

Лук'янівське кладовище було закрите в 1961 р. згідно з рішенням Київського міськвиконкому № 2013 від 10.X. 1961 р.

У 1995 р., на виконання урядової постанови, на кладовищі створено історико-меморіальний заповідник. Відповідно до генерального плану розвитку заповідника на сьогодні майже завершені роботи по будівництву церкви Святої Катерини на її історичному місці. Автор проекту архітектор Г. Лукошкіна.

Цікавий факт, що на кладовищі серед тисяч могил киян збереглися поховання людей, які свого часу опікувалися його долею.

Серед них: склеп міського голови С. М. Сольського, який заповідав ще за життя поховати його саме тут, за передмістям Лук'янівки. Це при тому, що всіх іменитих горожан, на той час ховали на Аскольдовій могилі — аристократичному, прекрасно благоустроєному поховальному комплексі; поховання члена міської думи, надвірного радника І. І. Зейферта, який входив до складу депутатської комісії міської думи, яка опікувалася кладовищами. Архівні документи свідчать, що він помер 1888 р. просто на засіданні думи від крововиливу в мозок, захищаючи інтереси Лук'янівського кладовища; засновника церкви І. В. Мировича, священика С. І. Синявського, архітектора А. К. Геккера — автора іконостасу в церкві.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. ДАМК, ф. 163, о. 38, с. 678.
2. ДАМК, ф. 163, о. 37, с. 90.
3. ДАМК, ф. 163, о. 7, с. 1525.
4. ДАМК, ф. Р-391, о. 1, с. 2.
5. ДАМК, ф. 163, о. 7, с. 1811.
6. ДАМК, ф. 163, о. 40, с. 100.
7. ДАМК, ф. Р-312, о. 1, с. 33.
8. ЦДІАУ, ф. 127, о. 1057, с. 345.
9. ЦДІАУ, ф. 127, о. 1066, с. 271.
10. ЦДІАУ, ф. 127, о. 1056, с. 271.

11. ЦДІАУ, ф. 442, о. 1, с. 3367.
12. ЦДІАУ, ф. 127, о. 1011, с. 1740.
13. ДАКО, ф. Р-4828, о. 1, с. 51.
14. Киевлянин.— 1887.— 23 января.
15. Киевлянин.— 1887.— 24 февраля.
16. Киевлянин.— 1889.— 13 июля.
17. Киевские епархиальные ведомости.— 1911.— № 17.
18. Проценко Л. А. Історія Київського некрополя.— 1995.
19. Проценко Л. А. Лук'янівське цивільне кладовище.— К., 1998, 2001.

*Анатолій ЗБАНАЦЬКИЙ,
завідуючий відділом «Київ сучасний»
Музею історії міста Києва*

АНАТОМІЯ ЗЛОЧИНУ

Таємний спецоб'єкт НКВС № 23 у Биківнянському лісі

Сосновий ліс біля Києва продовжує поступово відкривати свої таємниці. 2006–2007 рр. долучилися до цього і українські та польські археологи, які проводили поблизу Києва на місці, позначеному злочинами сталінського режиму, багатомісячні розкопки з метою встановлення справжніх масштабів вчиненої трагедії, що стосується історичної долі народів обох країн. Ця наполеглива та цілеспрямована праця вже дала перші результати.

Життя постійно підтверджує давно відому стару істину: «Немає нічого таємного, що б не стало явним». Повною мірою це стосується і зловісного місця у Биківнянському лісі, якому судилося стати братською могилою для тисяч жертв репресованих сталінським режимом. Десятиліттями про його існування знало вкрай обмежене коло людей, а точніше б сказати, не-людів. Спочатку це були кати з НКВС, які здійснювали криваві злочини. А потім мародери, що безсоромно протягом багатьох років грабували безіменні поховання, покинуті напризволяще у лісовому масиві, який знаходиться майже у передмісті Києва.

До кінця 1936 р. громадяни, які були засуджені до вищої міри покарання, утримувалися у Лук'янівській в'язниці і після виконання вироку захоронювалися на околиці однойменного кладовища, розташованого безпосередньо у місті. У той час смертні вироки в СРСР за контрреволюційну діяльність застосовувалися порівняно рідко. Проте ситуація різко змінюється у гірший бік уже в другій половині 1930-х років. Виходячи з ідеологічного постулату, виголошеного вождем усіх часів і народів Й. Сталіним на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., вважалося, що у міру просування до соціалізму зростатиме опір класово ворожих, антирадянських елементів, з якими необхідно вести нещадну боротьбу. Як наслідок цього, ЦК ВКП(б) 2 липня 1937 р. приймає рішення «Про антирадянські елементи». У розісланих по всій країні телеграмі наказувалося у п'яти-

денний термін представити до ЦК партії склад «трійок», кількість людей, які підлягали винищенню, а також кількість громадян, що мали бути виселені у північні та східні райони країни. На розвиток цього рішення невдовзі з'явився зловісний наказ наркома НКВС СРСР М. Єжова за № 00447 «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів», який містив детальну програму позасудових дій з наперед встановленими лімітами репресованих для кожної області країни. Спочатку планувалося провести масштабні репресії протягом чотирьох найближчих місяців, але фактично вони тривали понад два роки. Каральні органи на місцях не лише неухильно реалізовували ці плани, а й самі намагалися значно їх перевиконувати. Політично неблагонадійних громадян країни тоді репресували за двома категоріями: за першою передбачався розстріл, за другою — етапування до таборів на тривалі терміни ув'язнення. Таким чином, масові репресії також набули планового характеру в країні тотального планового господарства.

В Україні з вересня по грудень 1937 р. новопризначений нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський (невдовзі розстріляний у 1938 р. за звинуваченням в участі у правотроцькістській антирадянській терористичній організації) заподадливо тричі звертався до керівництва НКВС Радянського Союзу з проханням виділити для республіки додаткові ліміти на масові арешти людей. У вересні 1937 р. І. Леплевський надіслав М. Єжову відповідну записку такого змісту: «У відповідності з Вашим наказом № 00447 про операцію щодо куркулів, кримінальних злочинців та інших кр. елементів для України був встановлений ліміт по 1-й категорії — 8 тис. чоловік і по 2-й категорії — 20 800 чоловік. За моїм клопотанням від 5 вересня ц.р. ліміт 1-ої категорії був Вами збільшений на 4 тис. 200 чоловік» і далі за текстом: «На 28 вересня на Україні є ще 13 764 заарештованих по куркульській операції, справи на яких не розглянуті трійками, крім того, в обласних трійках НКВС УРСР є матеріали, на основі яких можна ще репресувати понад 15 тис. чоловік. ...Прошу затвердити додатково ліміти для України по 1-й категорії — 4500 чол., по 2-й категорії — 15 200 чоловік» Але особливо жорстокого характеру репресії набули після призначення

в січні 1938 р. наркомом НКВС УРСР О. Успенського, який виявився справжнім людоджером. За час його керівництва різко збільшилася кількість вироків за 1-ю категорією. Тисячі киян та мешканців Київської області були розстріляні у в'язницях Києва, Черкаса, Умані, Білої Церкви і до цього часу ще остаточно не встановлені місця їхнього поховання. Його особисто також не обійшла стороною лиха доля. Відчувши небезпеку і намагаючись будь-що уникнути покарання за вчинені беззаконня, Успенський наприкінці 1938 р. був змушений перейти на нелегальне становище і тривалий час переховуватися. Проте уникнути кари йому не вдалося. Його вистежили і в 1940 р. як цапа відбувала за гріхи сталінської системи цинічно засудили до страти за «порушення» соцзаконності. Це було справжнє блюзнірство, оскільки подібні «порушення» були звичним явищем і нормою навіть після прийняття 17 листопада 1938 р. постанови Ради Народних Комісарів та Політбюро ВКП(б) про перекручування, що мали місце в боротьбі з ворогами народу. Після політичної відлиги 1939 р., коли арешти значно послабшали, досить швидко під керівництвом нового наркома внутрішніх справ Л. Берія та його посіпак на місцях ці позитивні зміни було зведено нанівець. Безпосередньо під його контролем знову запрацював такий позасудовий орган, як Особлива нарада, права якої було значно розширено. У 1940 р. країною знову прокотилася хвиля масових арештів.

Слідчі НКВС нещадно катували заарештованих, які не виявляли бажання обеззброїтися перед слідством, вибиваючи потрібний компромат, який, у свою чергу, брався за основу в ході фабрикування нових кримінальних справ у арифметичній прогресії. І це була не самодіяльність слідчих-садистів, а вимога найвищих партійних інстанцій. 20 січня 1939 р. Й. Сталін надіслав телеграму керівництву республіканських та обласних партійних органів та управлінь НКВС на місцях, у якій говорилося наступне: «ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 року, було дозволено ЦК ВКП(б)...» Мотивувався цей дозвіл тим, що буржуазні розвідки застосовують тортури проти представників пролетаріату. Ось чому «ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні як виняток застосовуватися до відомих і запеклих во-

рогів народу і розглядатися у цьому випадку як допустимий і правомірний метод».

Важко навіть уявити, якими методами велося слідство і які засоби впливу застосовувалися під час допитів для вибивання бажаних «добровільних» зізнань. Майже всі заарештовані — у переважній своїй більшості загартовані життям люди, часто військові з героїчною біографією, зізнавалися у тому, до чого не мали жодного стосунку і не скоювали ніколи в житті. Під тортурами «вороги народу» нерідко зводили наклепи на своїх знайомих, товаришів по роботі і навіть на власну рідню, чим фактично заперечували їхнє подальше існування. Зазвичай, остаточне вирішення справи залежало від того, зламається людина чи ні. Але вистояти у цьому пеклі вдавалося небагатьом. Однак навіть таке всесильне і ніким, окрім Сталіна, не контрольоване відомство було змушене дотримуватися бодай видимості певної законності. Навіть його слідчі були зобов'язані належним чином оформляти обвинувальні справи. Якщо підозрюваному все-таки вдавалося витримати тортури і не підписати обвинувачення, він мав певні шанси вийти на волю живим. Так, зокрема, сталося з молодим і перспективним командиром кавалерійського корпусу, поляком по батькові, Костянтином Рокосовським, якого заарештували у 1937 р. за абсурдним звинуваченням в участі у військовій змові та у зв'язках із польською та японською розвідками. Під час «слідства» йому вибили дев'ять зубів та зламали три ребра, нещадно катуючи, відбили молотком пальці ніг. Намагаючись зламати психологічно, його двічі виводили на розстріл, але давали холості залпи. Незважаючи на тверду відмову визнати себе винним і підписати потрібні слідству документи, в майбутньому уславленого полководця, якому судилося відіграти одну з вирішальних ролей у роки війни з гітлерівською Німеччиною, майже три роки тримали за Польярним колом у норильській в'язниці. На відміну від багатьох інших його колег, Рокосовському ще пощастило. У березні 1940 р. його раптом звільнили, прикривши «справу». Після лікування він отримав звання генерал-майора і посаду командира кавкорпусу. Неважко уявити, яку послугу третьому рейху та його осканженілому фюреру зробили б «доблесні» чекісти, коли б довершили розпочату справу та обірвали життя майбутнього

маршала Великої Вітчизняної, вчинивши це напередодні найстрашнішої з воєн в історії людства. Подібні історії зі щасливим кінцем тоді були скоріше винятком, ніж правилом. Багато неординарних і талановитих особистостей, вірних Батьківщині, які могли принести їй значну користь, у розквіті сил і можливостей, були назавжди викреслені з земного буття через доведену до абсурду підозріливість, «шпигуноманію» та параноїдальну схильність шукати повсюди ворогів. У Німеччині повідомлення про репресії серед військових викликали неймовірну радість. Результатом таких божевільних дій стало те, що перед війною лише 7 відсотків офіцерів мали вищу військову освіту і переважна їх більшість працювала на своїх посадах менше року. Маршал Радянського Союзу І. Баграмян в інтерв'ю московській «Литературной газеті» 17 квітня 1965 р. засвідчив, що знищення напередодні війни як «ворогів народу» видатних радянських полководців по суті було однією з причин катастрофічних невдач, що спіткали Червону армію у початковий період війни.

Буквально на волосинці трималося життя співробітника прокуратури Сталінської області Руденка, якому у 1946 р. довелося стати головним представником обвинувачення від Радянського Союзу на історичному Нюрберзькому процесі. У 1940 р. його звільнили з роботи і понад рік тримали на грані арешту. Після того як усе владналося, він зміг досягти вершин фахової кар'єри в юриспруденції. Не один рік відсидів у тюрмі, а потім пропрацював у одному із закритих тюремних конструкторських бюро, що мали зневажливо-презирливу назву «шарашка», видатний конструктор Сергій Корольов. Одного разу, коли арештанта Корольова збиралися переправляти на Камчатку, він лише дивом не потрапив на судно, яке під час рейсу затонуло разом з усіма своїми пасажирами. Всупереч трагічній долі, уготованій йому сталінізмом, він лишився живим і 12 квітня 1961 р. здійснив віковічну мрію всього людства про політ людини в космос.

Репресивна машина НКВС стирала на порошок кожного, хто бодай чимось викликав у неї підозру. Ось чому нездатність слідчого НКВС довести обвинувальну справу до винесення вироку розглядалася як неприпустимий «брак» у роботі і не кращим чином позначалася на його службовій репутації та кар'єр-

ному зрості. Такі факти викликали невдоволення і навіть лють у начальства. Подібний «саботаж» у розслідуванні міг стати для слідчого фатальним. Обвинувачення майже завжди мало стандартний характер, в основу якого було покладено статтю № 54 Кримінального кодексу УРСР. Заарештований був або «ворог народу», якому інкримінувалося шпигунство на користь однієї (або кількох) іноземних держав, або мав окремі злочинні наміри з метою повалення радянської влади, терору, вбивства керівників партії та уряду, або був винний у шкідництві народному господарству і т.п.

Навесні 1937 р. органи держбезпеки звернулися до тодішньої міської влади Києва з вимогою виділити для «спецпотреб» цього відомства ділянку землі поблизу Києва. Призначення її, як це з'ясувалося значно пізніше, полягало в тому, щоб служити місцем захоронення знищених «ворогів народу», розстріляних у Києві на підставі рішень позасудових органів з грубим порушенням радянського законодавства. Про те, що людей заарештовувало НКВС, і після цього вони безслідно зникали невідомо куди, знали всі. Особливо у випадку, коли виносилися вироки про 10 років ув'язнення без права листування. Усі добре знали, що встановити подальшу долю цих людей було не лише неможливо, а й вкрай небезпечно. Тільки через десятиліття, почав поступово розкриватися весь зловісний механізм ліквідації та поховання трупів «ворогів народу».

Сталінська репресивна машина набирала небачених обертів, і органи держбезпеки, які вже не справлялися зі зростаючим потоком ув'язнених, робили усе можливе, щоб зустріти кульмінацію боротьби сталінського режиму з власним народом у всеозброєнні. Ось чому всі приготування намагалися завершити прискореними темпами. Будівництво біля селища Биківня почалося влітку 1937 р. в природній низині, порослій дрібноліссям, і недалеко від автостради, що вела з Києва у бік Броварів. Встановлення навколо спецоб'єкта площею близько 4-х гектарів високого триметрового зеленого дерев'яного паркану з колючим дротом зверху (ідентичним, виявленому у білоруських Куропатах) та будівництво будиночка для охорони на його території відбувалося «стахановськими» темпами і не зайняло багато часу. Одночасно під керівництвом чекістів туди облаштовувалася

під'їзна дорога, вкрита товстим шаром чорного гравію, щоб вантажні машини з притлумленими фарами могли без затримки у будь-яку погоду діставатися пункту кінцевого призначення. А вони протягом кількох років регулярно кілька разів на тиждень прямували сюди з Києва. Вже на початку серпня 1937 р. об'єкт почав функціонувати — за його огорожею з'явилися перші свіжо-засипані ями з трупами розстріляних у київських в'язницях. Попри особливу секретність об'єкта № 23, відомості про нього все ж таки просочилися назовні. Колишній вагоновожатий трамваю, що ходив з Броварів до Микільської Слобідки, Д. Макаревич пізніше згадував: «Бачив, як туди ходили машини, по-моєму, ЗІСи. Вони були закриті, а попереду і позаду їхали легкові. Бувало по три машини їхало, бувало чотири, бувало й більше. Я часто їх бачив, коли працював у нічну зміну – через два дні на третій. ...А їздили вони кілька років, починаючи з 1937-го й аж до війни... У лісі нікого не вбивали. Пострілів не було, бо, якби були, то люди чули б. І німці там не розстрілювали. То наші перед війною туди вже вбитих привозили ховати».

Безпосередніми місцями розстрілів у Києві були внутрішня в'язниця міського управління НКВС, яка знаходилась у дворі колишнього інституту шляхетних дівчат. Ця будівля, спроектована славетним архітектором Беретті, тривалий час за радянських часів помпезно іменувалася Жовтневим палацом культури. Розстріли відбувалися у допоміжному приміщенні, яке стояло окремо. До більшовицької революції там зберігали харчові припаси для студенток. Воно мало глибокі зручні підвали. Під час реконструкції цього будинку, яка відбувалась у 50-х роках ХХ ст., робітники знайшли камери для утримування та тортур в'язнів, обгорілі кістки. Криваві екзекуції здійснювалися також у підвалі внутрішньої в'язниці обласного управління НКВС, колишній будинок якого нині знаходиться по вул. Липській та в Лук'янівській в'язниці. У останньому випадку розстріли відбувались у кабінеті коменданта з особливих доручень, який щоночі позбавляв там життя більше сотні людей. Засуджених до страти підіймали до нього поодиночі з підвалу на ліфті. Присутній у кімнаті прокурор зі спецсправ ретельно пересвідчувався, що перед ним дійсно потрібна людина. Потім смертника ставили навколішки на підлогу, обличчям до стіни, нахилиючи

голову до низу. Після цього лунав постріл, зроблений у потилицю жертви з дрібнокаліберного пістолета іноземного виробництва. Подібна зброя застосовувалася, щоб уникнути надмірної кровотечі. Іноді траплялося, що однієї кулі не вистачало, і катам в уніформі доводилося повторювати цю процедуру кілька разів, перш ніж констатувалася смерть жертви. На це вказують знайдені сьогодні у Биківні численні черепи вбитих людей, які зберігають сліди чотирьох вхідних отворів від куль та сліди ударів тупими твердими предметами, які йшли у хід, коли потрібно було добити людину, що ніяк не хотіла вмирати. Відразу ж після екзекуції ліфт ішов у зворотному напрямку, опускаючи вниз ще теплі тіла людей, де на них уже чекали у дворі вантажні машини, щоб відвезти у Биківнянський ліс.

Перші поховання трупів «ворогів народу» почалися там 3 серпня 1937 р. і з невеликими проміжками у часі тривали безпосередньо до 17 вересня 1941 р. Вони припинилися лише напередодні відходу військ Червоної армії з міста під натиском німців. Тривалий час встановити точне місцезнаходження цього таємничого об'єкта було неможливо, оскільки деякі співробітники НКВС, що безпосередньо провадили слідство, страчували людей та по-зłodійському закопували їхні тіла у лісі, були також репресовані, розділивши долю своїх жертв. Тих же, хто вцілів, згодом поглинув вир війни. Кривавий режим, якому не потрібні були зайві свідки, замітав сліди.

Ситуація почала кардинально змінюватись після сенсаційної промови Микити Хрущова з викриттям культу особи Сталіна, яку він виголосив на XX з'їзді КПРС, що відбувся у 1956 р. Після цього в країні розпочався активний процес реабілітації жертв сталінізму. Верховний суд СРСР одержав право на підставі протестів Генерального прокурора переглядати рішення колишніх колегій ДПУ, сумнозвісних «двійок» і «трійок», так званих «особливих нарад» при НКВС та окремих судових органів. Цей процес тривав протягом багатьох років і був поступово згорнутий під час брежнєвського «застою».

Реабілітація жертв політичних репресій в Україні розпочалася у 1956 р. зі створенням Республіканської комісії з питань реабілітації жертв політичних репресій 1930-х років. Очолив її видатний поет і громадський діяч Микола Бажан. За перші три роки існування вона реабілітувала 250 тисяч невинно постражд-

далих громадян. Далі процес загальмувався і йшов досить мляво.

Реабілітовані політичні в'язні почали повертатися додому з північних районів СРСР та інших віддалених місць країни. Проте безпосередній механізм нищення «ворогів народу» та місця їх захоронення залишалися невідомими ще багато років. Незважаючи на опір та намагання деякого із зацікавлених осіб загальмувати цей процес, сховати кінці у воду не вдалося.

Як це не парадоксально, першими, хто відкрив завісу таємничості над биківнянськими могилами, були ще більші кати та людоджери — гітлерівці, які, сповідуючи расову теорію, рвалися до світового панування. Вступивши у вересні 1941 р. в Київ, вони одразу ж, з пропагандистськими намірами, розрили ще свіжі могили біля селища Биківня і потурбувалися, аби ці матеріали негайно були опубліковані в іноземних та окупаційних засобах масової інформації з метою дискредитації радянського режиму. Ось що писала 8 жовтня 1941 р. газета «Українське слово», яка видавалася в окупованому Києві: «Безпосередньо за Броварами у віддалі 2 кілометрів від шляху, що веде з Києва до Чернігова, німецькі війська в околицях озера Рибне знайшли кілька великих, свіжо насипаних з піску насипів. Після розкопання знайдено в них на глибині півметра страшно спотворені людські тіла. Дальші розкопання, зроблені на терені коло 15 000 квадратних метрів, довели до того самого жахом проймаючого результату. Як стверджено була це спільна могила, в якій шеф київського НКВС звелів закопати сотні жінок і чоловіків. ...Це кидає нам промінь світла, де поділися сотні визначних українців, мешканців Києва та в'язнів київських в'язниць НКВС». (Подається текст оригіналу).

Після звільнення Києва від фашистів восени 1943 р. і повернення сюди органів радянської влади спеціальна державна комісія встановлювала кількість громадян СРСР, знищених під час окупації. У поле її зору потрапили урочище Бабин Яр, Дарницький та Сирецький концтабори, де фашистські окупанти вбили величезну кількість військовополонених та цивільних осіб загальною кількістю понад 200 тисяч чоловік. Проте комісія чомусь залишила поза увагою місцевість у Биківнянському лісі, де також були виявлені поховання з трупами забитих людей. І це було не випадково. Почерк вбивства у цьому місці був абсолют-

но відмінний від німецького, і там все вказувало, що до їхнього знищення фашисти не мали жодного стосунку.

У період брежнєвського «застою» знову з особливою гостротою постало це питання, оскільки громадськість була дуже обурена фактами мародерства та знущання над трупами, що мали місце поблизу селища Биківня. Покинуті напризволяще могили грабувалися з метою наживи. Мародери порушували вічний спокій померлих людей, викидаючи їхні кістки на поверхню землі, вириваючи зі щелеп зубні протези, зроблені з дорогоцінних металів та шукаючи інші коштовні речі. Їх потім збували за безцінь випадковим перехожим. Моторошну картину малює у своїх спогадах Микола Лисенко, який все це бачив на власні очі: «Йшли ми стежкою вздовж Чернігівського шосе у напрямку Києва. Пройшли близько 400 метрів, а потім повернули ліворуч і пішли лісовою просікою у напрямку відділку радгоспу «Рибне». Через метрів 800–900 дісталися до того зловісного місця. Машиною сюди дістатися було неможливо — лісова служба перекопала все за вказівкою начальства. Зупинилися ми біля поваленого квартального стовпа з цифрами на чотирьох гранях: 12, 13, 19, 20. Як з'ясувалося згодом, людські поховання якраз і були в 19 і 20 кварталах Дарницького лісництва міста Києва. Пройшовши ще кілька десятків метрів, ми опинилися на звалищі людських кісток. Нас охопив жах: кістки рук, ніг, ребра, черепи. Безліч черепів валялося навкруги на великій галявині у траві та ямах. У черепях дірки в потиличній частині — сліди від куль. Разом із людськими кістками рештки зотлілого одягу. Взуття, з якого стирчали кістки... Серед кісток валялися й дитячі черепи, і уламки дитячих іграшок... Діти «ворогів народу»!... Ми хрестилися, жінки плакали».

У 1971 р. Уряд УРСР був змушений створити державну комісію, яка за кілька днів своєї роботи зібрала значну кількість людських решток і урочисто перепоховала їх у братській могилі. Попри кричущі факти, комісія дійшла сфальсифікованого висновку, що у цьому місці знайшли вічний спокій радянські громадяни, знищені фашистами під час окупації Києва в 1941–1943 роках. То був час, коли подібні таємниці продовжували тримати за сімома замками. Вони не були доступні навіть найвищим партійним діячам та посадовим особам України. Про це

свідчать рядки з особистого щоденника першого секретаря ЦК Компартії України Петра Шелеста: «Під Києвом, в районі хутора Биківня, в лісі, знайдено 200 могил-горбиків з рештками захоронень» і далі: «На цьому місці було розстріляно не менше 500 чоловік, в тому числі чоловіки, жінки, підлітки. Наявні сліди насилля. Багатьох розстріляли зі зв'язаними руками. Було знайдено багато особистих речей: металеві кружки, ложки, гребінці, сумки, деякі дрібнички. Був особисто на місці – моторошна картина людської трагедії. Слідчі органи проводять розслідування, хто ці нещасні, коли це сталося і хто винуватець цієї трагедії? Багато речей з іноземними марками та клеймами. Хто ці люди, за що їх стратили та хто їх страчував, поки невідомо, але ж можливо знайти сліди цього злочину». Не бажаючи заплямувати честь мундира, тодішні представники органів державної безпеки, які особисто не мали жодного стосунку до злочинів сталінізму, все ж намагалися перешкодити встановленню істини, не бажаючи розголошувати негативну для радянської влади інформацію. Є відомості, що зберігся документ, у якому тодішній шеф КГБ СРСР Семичасний прямо вказував на недоцільність розголошення подібних компрометуючих фактів, оскільки вони можуть нанести шкоду авторитету керівної у радянському суспільстві комуністичної партії. Експерти, які неодноразово, протягом багатьох років проводили дослідження у Биківнянському лісі, отримували від компетентних органів настійливі поради не давати категоричних висновків про присутність у Биківні також і польських поховань.

З цією метою після офіційних розкопів 1971 р., щоб ввести суспільство в оману, працівниками компетентних органів було знищено багато особистих речей та документів репресованих людей, що нині неймовірно ускладнює процес їх ідентифікації.

Однак і після втручання держави самовільні розкопки на цьому проклятому Богом місці не припинилися. Оскільки питання не було вирішено остаточно, виникла необхідність повернутися до нього знову. У 1987 р. було призначено чергову комісію, яка мала завдання детально вивчити проблему. Як і слід було сподіватися, вона також дійшла попередніх висновків. У результаті її діяльності 6 травня 1988 р. у Биківнянському лісі на багатолюдному мітингу у присутності ветеранів війни та піо-

нерів урочисто відкрили пам'ятник жертвам фашистських окупантів. Пролунав військовий салют, і коли сповзла тканина з гранітного пам'ятника, присутні побачили викарбувані на камені слова: «Вічна пам'ять. Тут похоронені 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, замучених фашистськими окупантами в 1941–1943 рр.». Проте цього разу фальсифікація проіснувала недовго, оскільки всі відчували, що ставити остаточну крапку у справі було зарано. Наприкінці 1988 р створюється чергова, вже третя за рахунком комісія, що також спробувала звалити провину за знищення людей на гітлерівських нелюдів. У черговий раз було проведено розкопки і віднайдено рештки ще 504 людей, яких з почестями перепоховали у братській могилі. Таким чином, було встановлено, що загальна кількість розстріляних сягнула 6827 осіб. Але цього разу спустити все на гальмах не вдалося. Процеси «перебудови», що вирували в СРСР, не дозволили знову викривити реальні факти. Під тиском громадської думки, публікації у московській літературній газеті матеріалу «Таємниця Биківнянського лісу» у листопаді 1988 р. керівники комісії були змушені звернутися за допомогою до прокуратури УРСР, яка 5 грудня 1988 р. відкрила кримінальну справу. Ведення цієї справи було доручено групі досвідчених фахівців на чолі зі старшим слідчим з особливо важливих справ Київської міської прокуратури Володимиром Ігнат'євим. Цей слідчий був здатний мати особисту думку, яка базувалася, насамперед, на неупередженому і об'єктивному слідстві, і не був схильний підтасовувати факти на догоду чиємусь бажанню. І лише ця група протягом досить короткого часу встановила істину. Вона дійшла остаточного висновку, що поблизу селища Биківня насправді поховані радянські громадяни, знищені сталінською репресивною машиною під час політичних репресій 1930-х років. За чотири місяці роботи В. Ігнат'єв, який допитав близько 250 свідків, повністю відтворив механізм злочину, який мав місце у Києві з 1936 по 1941 р. Було встановлено, що останньою жертвою Биківні стала колона солдатів та офіцерів Червоної армії, які вийшли з оточення і були розстріляні за три тижні до приходу німців у Київ. Сфальсифікований брехливий напис на гранітному камені братської могили довелося прибрати. Залишилися тільки два слова «Вічна пам'ять».

Тоді ж з'ясувалося, що у Биківнянському лісі навічно спочили не лише радянські люди, а й громадяни іноземних країн. В основному Польщі, яка у 1939 р. була розчавлена ударами з різних боків: збройними силами Німеччини та Радянського Союзу. У полон до Червоної армії тоді потрапило 250 тисяч польських військовослужбовців, які виконали наказ свого командування і не чинили збройного опору. Вони здавалися добровільно. В нагороду за це багато хто з них отримав кулю у потилицю у підвалах в'язниць НКВС.

За рішенням Політбюро ВКП(б) від 5 березня 1940 р., яке скріпили своїми підписами Сталін, Молотов та інші члени політбюро, підлягали розстрілу десятки тисяч офіцерів, державних чиновників та службовців органів правопорядку, як тоді говорили, «панської» Польщі. У ході його виконання на території УРСР було знищено тисячі громадян Польщі. Поляків розстрілювали переважно у Києві, Харкові та Херсоні.

Після здобуття Україною незалежності з новою силою продовжився процес реабілітації жертв політичних репресій та встановлення конкретних злочинів сталінського режиму. Було зроблено реальні кроки для вшанування їхньої пам'яті. 30 квітня 1995 р. у присутності великої кількості людей відбулося відкриття Биківнянського меморіального комплексу із скорботною скульптурною композицією, присвяченою пам'яті людей, знищених режимом. На гранітній брилі було викарбувано правдиві слова: «Тут у 19 кварталі Биківнянського лісу, поховані жертви політичних репресій».

У 2001 р. створюється Державний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили», який згодом мав отримати статус національного, але і донині він офіційно фактично не існує.

З огляду на додаткові відомості про те, що в Биківні поховані польські громадяни, цією інформацією зацікавилися офіційні кола та громадськість Польщі. Уряд цієї країни виділив необхідні кошти та надав матеріальні засоби для проведення масштабних пошукових робіт. Після тривалої підготовчої роботи у 2006 р. українські та польські археологи нарешті розпочали планомірні розкопки і дослідження території заповідника «Биківнянські могили» по всій площі наявних там поховань. Малося на меті

нарешті провести дослідження у повному обсязі. Очолив польську експедицію професор А. Коля — авторитетний дослідник, який раніше вже брав участь у розкопках та дослідженнях поховань у Німеччині, у Катині та Харкові. За його спостереженнями, поховання, що знаходяться в Биківнянському лісі (на відміну від Німеччини, де все зроблено з характерною німецькою педантичністю та порядком), розташовані безладно, хаотично і без усякої системи. Завдяки спеціальному обладнанню, привезеному з Польщі, протягом літа було встановлено точні межі об'єкта. Зокрема, продемонстрували свою високу ефективність спеціальні бури, що давали змогу встановлювати місцезнаходження поховань, їхні точні контури та глибину залягання. Набагато більше часу займав процес безпосереднього розкопування пограбованих раніше могил, оскільки необхідно було дуже обережно знімати верхній шар землі, щоб не ушкодити вміст поховання. Це особливо важливо тому, що вони вже зазнали багатьох санкціонованих та несанкціонованих втручань у попередні роки, коли ця земля безладно перекопувалася сучасними вандалами.

Під час розкопок археологами виявлено у 200-ти досліджених могилах рештки близько 2 тисяч людських істот. Було встановлено, що деякі фрагменти знайдених кістяків є жіночими. Окрім цього, у розкопах знаходили різні особисті речі вбитих — гребінці, зубні щітки, мильниці, чашки, окуляри, шкіряне та гумове взуття, монети з написами, зробленими, переважно, російською та польською мовами. В основному це були звичайні побутові речі, що супроводжують людей у житті. У шкіряних гаманцях іноді зберігалися майже зотлілі тюремні квитанції з переліком вилучених у арештантів речей. На жаль, на папері уже практично нічого не можна було прочитати. У ході робіт вдалося віднайти і розкопати залишки фундаменту будинку охорони та частину лісової дороги, яку і досі вкриває чорний гравій, утримуваний колесами автомашин, що прибували сюди зі своїм скорботним вантажем. Знайшлися фрагменти металевих частин паркану, що оточував територію об'єкта, та колючого дроту, який вінчав його верхню частину. Своєрідною сенсацією стала знахідка печатки Державного політичного управління УРСР (аббревіатура російською мовою ГПУ). Вірогідно, що у

зв'язку з перейменуванням цього відомства на НКВС, вона стала непотрібною, тож бажаючи її позбутися, її просто закопали разом з трупами розстріляних людей у тому місці, куди вхід простим смертним було заборонено. Малоімовірно, проте можливо, що це міг бути знак невідомої людини майбутнім поколінням, який недвозначно вказував, хто насправді відповідальний за скоєні там злочини. Неспростовними доказами того, що під київським небом у катівнях НКВС зустріли свій останній день польські громадяни — військовополонені, службовці поліції та адміністрації, є різні дрібні особисті речі з написами польською мовою, монети довоєнного зразка та численні зразки польської військової амуніції — залишки конфедераток, шкіряні застібки від хутряних танкістських безрукавок, велика кількість гудзиків від військової форми із зображенням на них польського орла. Польські фахівці виявили у розкопах залишки близько сотні своїх співвітчизників, убитих чекістами. Частину знайдених речей, загальним обсягом близько трьохсот одиниць, українські та польські археологи передали на вічне зберігання до музеїв Києва — Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та Музею історії міста Києва. Оскільки подібні експонати є унікальними, вони дадуть змогу більш повно відобразити в експозиціях музеїв цю трагічну сторінку вітчизняної історії. Це особливо важливо тому, що документів та матеріальних свідчень, пов'язаних з політичними репресіями 1930-х років, зі зрозумілих причин, бракує.

Незважаючи на багато років, що минули відтоді, підвищений інтерес до вивчення маловідомих сторінок вітчизняної історії не лише не вщухає, а й зростає. І особливо тих її сторінок, що мають гіркий присмак. Якщо хтось сподівався на те, що таємницю Биківні з часом поглине морок забуття, то він дуже прорачувався. Цього не сталося. І, очевидно, не станеться ніколи. Майже кожного року у друкованих виданнях, у періодиці з'являються нові статті, які оприлюднюють нові відомості з цього приводу. Значною подією 2006 р. став вихід у світ фундаментальної книги А. Амонса «Биківнянська трагедія», у якій наведено багато документальних свідчень про ці трагічні події, які сталися на київській землі у другій половині 1930-х років. У книзі вміщено також списки людей, яким довелося випити гірку

чашу до дна і нині покоїться у землі Биківнянського лісу. Єдиним суттєвим недоліком цього видання є його обмежений наклад, який не може повністю задовольнити існуючий на нього попит.

Щоденно, протягом багатьох місяців, десятки людей спостерігали за ходом розкопок на колишньому таємному об'єкті НКВС у Биківнянському лісі. Вони мали змогу наочно перекоонатися, наскільки драматичним було не таке вже й далеке наше минуле. Побачене утверджувало кожного в думці, що про це необхідно знати, яким би гірким та гнітючим таке знання не було. Ніхто не має права забути про об'єкт № 23, аби подібної трагедії більше ніколи не повторилося в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної Історії.—К., 1993.
2. Лисенко М. Биківня: злочин без каяття.— Бровари: Криниця, 1996.
3. Звід пам'яток історії та культури України.— Кн., ч.1.— К., 1999.
4. Амонс. А. І. Биківнянська трагедія: Документи і матеріали.— К., 2006.
5. Журнали «Известия КПСС» з матеріалами про політичні репресії 30-х років ХХ ст. (за 1987–1989 рр.)
6. Военно-исторический архив.— 2006.— Декабрь.— № 12.— Стр. 3–4.
7. Українське слово.— 1941.— 8 жовтня.
8. Комсомольское знамя.— 1990.— 9 октября.
9. Архипелаг Быковня//Литературная газета.— 1990.— 10 жовтня.— № 41.
10. Війна проти власного народу//Літературна Україна.— 1993.— 29 липня.
11. Стаття про наркома НКВС УРСР Леплевського//Літературна Україна.— 1993.— 29 липня.
12. Зеркало недели.— 2006.— 11 листопада.

*Олександр КУЧЕРУК,
директор Бібліотеки ім. О. Ольжича*

**МИКОЛА ПЕРВАЧ: «... І ВИ ПОЧУЄТЕ ЩЕ ЗНОВУ
І ЗНОВУ ПОЕТОВУ ПРОРОЧУ МОВУ»
(Епізод з часів німецької окупації Києва у час
Другої світової війни)**

О. Теліга 15 січня 1942 р. у листі до провідного діяча ОУН О. Лащенка (це передостанній з відомих її листів), розповідаючи про події і настрої в окупованому гітлерівцями Києві, пише серед іншого: «Я[ків] засипає мене тепер дуже добрими віршами з присвятами і без присвят мені, але віршами наскрізь «нашими»¹.

У першодруці цього листа, опублікованого у збірнику «Прапори духа. Життя і творчість О. Теліги», що вийшов у Німеччині 1947 р., упорядник О. Штуль (був у 1941—42 рр. у Києві) подав до цього імені такий коментар: «Мова тут про молодого поета караїмського походження, що приносив дійсно талановиті поезії, не бажаючи їх містити в «Новому Українському слові», ні в російськомовному журналі², що виходив за редакцією Дудіна, який виявився більш принциповим, як українець — Штепа. Я[ків] залишався у Києві, й його прізвища не розкриваємо зі зрозумілих причин»³.

Тепер, власне, про самого Якова, Якова Гальперіна. Єврейський хлопчик, народився у квітні 1921 р. у Києві. Родина в останні роки перед війною мешкала на тодішній Малій Васильківській (нині Шота Руставелі). Один з тогочасних знайомих Якова згадував: «його родина складалася з чотирьох осіб: його самого, його батька, матері і сестри. Вони учотирьох займали дві суміжні кімнати в комунальній квартирі, у бельетажі»⁴.

¹ *Теліга Олена*. Листи Спогади.— 2-е вид., випр.— К., 2004.— С. 228.

² Йдеться про газету «Последние известия», що з кінця грудня 1941 р. почала виходити замість «Останні вісті» (редактор М. Ситник) додатка до «Українського слова».

³ *Прапори духа. Життя і творчість О. Теліги*.

⁴ *Коржавин Н.* В соблазнах кровавой эпохи//Новый мир.— 1992.— № 8.— С. 168.

Літературознавець і поет Р. Заславський зібрав свідчення окремих людей, які знали Я. Гальперіна, вони, зокрема, описують його зовнішність: «Невисокий на зріст. Кругловидий. Зуби великі, але рідкі, можливо тому, ховаючи їх, завжди стискував губи», «не дивлячись на сильну кульгавість, він ходив швидко, легко»⁵.

Вчився Яків у 6-й середній школі з українською мовою викладання, що на Урядовій площі, нині — це Михайлівська площа (у цьому перебудованому приміщенні зараз міститься Дипломатична академія України).

Потяг до віршування, а він писав українською і російською мовами, привів його до гуртка в Палаці піонерів і жовтенят, який містився у приміщенні нинішньої Національної філармонії (сучасна адреса — Володимирський узвіз, 2), керував на той час цим гуртком літературний критик Є. Адельгейм. Там, серед іншого, проводилися зустрічі з українськими поетами, обговорювалися нові твори гуртківців тощо.

1939 р. до 125-річчя з дня народження Т. Шевченка проведено всеукраїнський літературний конкурс на який подав свої поезії і вісімнадцятилітній поет. За ці поезії, що були визнані журі кращими віршами про Т. Шевченка, Якова нагородили стипендією Народного комісаріату освіти.

1940 р. Я. Гальперін вступив на філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де на той час викладали люди, з якими йому довелося жити в окупованому німцями Києві, зокрема, професори О. Отлоблін, який став першим міським головою окупованого Києва, К. Штепа, який очолив відділ міської управи.

Перша відома прозова публікація Я. Гальперіна під псевдонімом Яків Галич датується 20 червнем 1941 р., коли у «Літературній газеті» (нині це «Літературна Україна») вийшла його стаття «Про ямб і штамп». Автор писав: «Ми вимагаємо від поета тільки одного: шукати нового, не повторювати заучене. Це мінімальна вимога. Мислима, якщо не обов'язкова, боротьба в поезії напрямів, які проводять щось нове і обстоюють старе,

⁵Яков Гальперин (Яків Галич, Микола Первач)//Пятнадцать поэтов — пятнадцать судеб.— К., 2002.— С.78.

вже встановлене, але не повинно бути застою та квітнення все-сильного штампу»⁶. Стаття вийшла за два дні до початку німецько-радянської війни.

1 липня 1941 р. розпочато організовану евакуацію з Києва. Письменник А. Любченко записав у щоденнику, як відбувалася евакуація письменників: «зранку двір «Роліта»⁷ збуджено гудів, сповнений надзвичайного хвилювання і метушні — виїздили письменники, перший день офіційної евакуації, хоч від сусідів приховували цю справу. Автобус прибував і одбував транспортуючи «добровільних утікачів» на вокзал. Ще вночі виїхали на станцію «найвельможніші» (Тичина, Панч, Рильський, Рибак, Гофштейн, Тардова з робітницею, Городський тощо [...])⁸. Зрозуміло, що, молодий поет Я. Галич не міг потрапити до списків на евакуацію, а мобілізувати до війська його також не могли, з огляду на стан здоров'я. Фактично він і йому подібні виявилися нікому не потрібними і мали самостійно подбати про себе.

Яків, за словами його приятеля, киянина Н. Коржавіна «вступив чи то в ополчення, чи то у винищувальний батальйон — добровільне формування, що несло охоронну службу і вилучувало парашутистів-диверсантів. Я зустрів його перед своїм від'їздом у «Гастрономі» на розі Червоноармійської і Саксаганського, там він мені повідомив про це»⁹.

Дійсно НКВД станом на 30 червня організувало у Києві по районах міста дев'ять винищувальних батальйонів. Батальйон Сталінського району налічував 150 осіб, його 3-й взвод з 30 осіб складався зі студентів і викладачів Київського університету. Увесь батальйон мав на озброєнні 40 гвинтівок і 3 пістолети¹⁰. Передбачалося, що «у випадку вимушеного відходу регулярних частин Ч[ервоної] А[рмії], необхідно заздалегідь підготувати перехід батальйонів на рейки партизанських дій, при тому своєчасно вирішити питання дотримання суворої конспірації і особ-

⁶ *Яків Галич*. Про ямб і штамп//Літературна газета.— 1941.— 20 червня.

⁷ Роліт — будинок, в якому жили члени Спілки письменників у Києві, скорочено від *робітники літератури*.

⁸ Щоденник Аркадія Любченка.— Львів—Нью-Йорк, 1999.— С. 42.

⁹ *Коржавин Н.* В соблазнах кровавой эпохи//Новый мир.— 1992.— № 8.— С. 173.

¹⁰ Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб.— К.— Львів, 2003.— С. 105–106.

ливо зв'язку»¹¹. Зрозуміло, що було складено списки членів цих батальйонів для обліку, видачі зброї, харчування, забезпечення необхідним, і не можна стовідсотково твердити, що ці списки, чи їх частина не потрапили згодом до рук німців.

Які функції виконував Яків невідомо, і як довго він пробув у складі винищувального батальйону, гадати важко, бо незабаром батальйони підпорядковували Червоній армії і залучали до оборонних бойових дій. Настрої у Києві перед приходом німців були доволі песимістичні. Так, командир одного з підрозділів винищувального батальйону студент київського вишу говорив (про це сексоти донесли НКВД), що «Радянська влада, яка гнобила народ 24 роки, закінчує своє існування»¹².

Яків дещо романтично, як поет, дивився на війну, він казав, що «Еренбург був єдиним радянським письменником, який бачив, як німці увійшли до Парижа, я хочу бачити, як вони увійдуть у Київ»¹³.

У перші дні гітлерівської окупації Києва до міста прибули похідні групи ОУН, які мали завдання максимально опановувати громадським, адміністративним, економічним та культурним життям міста.

21 вересня 1941 р. зібралася ініціативна група киян, за свідченням очевидця і учасника подій: «На зборах обрано головою Управи міста Києва проф[есора] Олександра Оглоблина, а його заступником сл[авної] п[ам'яті] проф[есора] Володимира Багазія»¹⁴. Найпершими і найважливішими завданнями міської управи було відновлення, наскільки дозволяли обставини воєнного часу, транспорту, електро- водо- і теплопостачання міста,

¹¹ Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб.— К.-Львів, 2003.— С. 133.

¹² Там само.— С. 176.

¹³ *Лазіцкая И.* «...Право на настоящую жизнь...»//Радуга.— 2006.— № 12.— С.148.

¹⁴ *Родзевич К.* Перша київська похідна група ОУН//На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів.— Торонто; Нью-Йорк, 1985.— С. 104.

налагодження реєстрації мешканців, облік і розподіл житла тощо. Необхідно було відновити навчання у школах, планувалося відкрити і вищі школи, зокрема, університет, медичний інститут, політехнічний, сільськогосподарський тощо.

Важливою справою було створення у Києві загальноукраїнського представницького органу революційного передпарламенту Української Національної ради (УНРада), що нагадувало створення Української Центральної Ради у 1917 р. Отож, УНРаду було створено «4 жовтня 1941 року з активною допомогою і порадою д-ра О. Ольжича (Олег Кандиба), що прибув з першою групою емігрантів. У Києві на Подолі, в одному з будинків зібралися визначні громадяни Києва для обговорення сучасного становища. На цих зборах ми одержали деякі інформації від д-ра Ольжича щодо майбутньої німецької політики на теренах України, бо йому, як членові старої еміграції, були більш-менш знані напрямні політики» гітлерівської Німеччини»¹⁵ — писав голова УНРади М. Величківський. До складу УНРади входили, зокрема, голови міської управи О. Оглоблин та його наступник В. Багазій, сестра Лесі Українки І. Косач-Борисова, О. Теліга, О. Ольжич та інші.

Важливого значення надавалося пресі. Вже 29 вересня до Києва перенесено газету «Українське слово», що перед тим виходила у Житомирі, і коротко — у Фастові, перше київське число мало номер 18. Головний редактор — Іван Рогач, член ОУН, політичний діяч Карпатської України. Навколо газети згуртувалася група письменників, журналістів, художників. Особливого звучання надала Олена Теліга, яка в другій половині жовтня 1941 р. прибула до Києва і енергійно взялася до справи, вона починає редагувати літературно-мистецький додаток до «Українського слова» — «Літаври» (замість «Література і мистецтво», що його вів М. Ситник), організовує Спілку українських письменників.

Характерним є спостереження письменника, на той час редактора рівненської газети «Волинь», У. Самчука, який відвідав Київ у останній декаді жовтня 1941 р., і ось його враження від

¹⁵ Величківський М. Сумні часи німецької окупації//Визвольний шлях.— 41.— 1965.— С. 45.

киян: «З виразними ознаками пережитого. Люди, які перейшли смугу советського терору, довготривалої нужди побуту, носили на собі видимі сліди доби. Зникла свіжість, відвертість, певність. Здавалося, що вони тільки вийшли з довголітнього ув'язнення»¹⁶.

У такому Києві й жив Яків. Його обличчя не мало виразних єврейських рис, бо його б давно помітили, арештували і відправили б у Бабин Яр. Проте мати паспорт на єврейське прізвище було досить небезпечно. Тому при реєстрації населення, яку проведено у місті у листопаді 1941 р., він заявив, що паспорт втратив. У подібних випадках необхідно було заповнити відповідну анкету та представити двох поручителів, після чого видавалося посвідчення особи. За словами М. Бердичевського «якісь українські інтелігенти [...] допомогли йому», хто були ці інтелігенти можна лише припустити, що вони були пов'язані, чи принаймні користувалися довірою у міській управі, у того ж О. Оглоблина чи В. Багазія, які ризикнули видати євреєві Я. Гальперіну посвідчення особи на прізвище Галич. Обрано було воно неспроста, бо саме під цим псевдонімом, як ішлося вище, Я. Гальперін друкувався до війни. М. Бердичевський називає лише прізвище Світозара Драгоманова, родича Лесі Українки. Сам Драгоманов нічого не міг зробити, але зробив це через свою родичку І. Косач-Борисову (сестру Лесі Українки), яка була у тісних зв'язках з групою членів ОУН. Найімовірніше саме таким чином міська управа видала посвідчення особи Я. Гальперіну, який став Я. Галичем, що врятувало його від арешту і розстрілу. Як бачимо, українські націоналісти, ризикуючи життям власним, врятували життя єврейському юнакові.

Такому ставленню до юнака сприяла його досить виразна політична позиція, що виявлялася, зокрема, у його співробітництві з газетою «Українське слово». Тут він опублікував дві статті під псевдонімом Микола Первач: 14 жовтня «Крізь піт, сльози і кров» та 18 жовтня «Слова й діла Йосифа Сталіна». Обидві статті було вміщено на першій сторінці відповідних чисел газети. У статті про Сталіна він доволі гостро і пристрасно

¹⁶ Самчук У. На коні вороному: Спомини і враження.— Вінніпег, 1975.— С. 14.

писав: «Сталін казав, Сталін обіцяв, Сталін наказував, а люди мали одне дійсне право, ніколи ніким не затверджене — вмерти чи то з голоду, чи то від куль НКВД.

Сталін казав, Сталін обіцяв, Сталін наказував, а люди мали ще одне дійсне право, теж ніким не затверджене, — мовчати.

Сталін казав, Сталін обіцяв, Сталін наказував, а люди мали ще одне — третє право, знову ніким не зафіксоване на папері і не затверджене на папері — плакати.

Плакати й проклинати, проклинати й чекати слушного часу, чекати й готуватися до помсти, від якої земля здригнеться»¹⁷.

Стаття вказувала, що автор зробив для себе однозначний вибір, він усвідомлював, що в разі повернення радянської влади автора такої статті (і переконань) нічого доброго не чекало.

Про літературне середовище воєнного Києва згадує редактор додатку до газети «Українське слово» — «Література і мистецтво» Михайло Ситник, він розповідає, що О. Теліга, як редактор «Літаврів» «з більшою охотою вміщала твори колишніх підсоветських поетів і письменників (залишилося кілька з молодого покоління), які поступово вилазили з нір і припадали до твердої праці, як до живущого джерела»¹⁸. Серед цих поетів був і Я. Галич (Микола Первач).

У трьох числах «Літаврів» (вийшло всього чотири) — 1, 3 і 4, редактор О. Теліга вмістила твори Миколи Первача. Це поезії «Хуга йде», «Сміх» та стаття «Література в закутті».

Вірш «Сміх» досить характерний для творчості поета, тож наводимо його повністю.

Ви чули —
Весняна злива прийшла,
шпурляючи град і грім?
Поетам снились солодкі сні
та безліч блискавих рим,
Їм бачилось: рима на риму йшла,
оди строчились вшквар —
у видавництві чемний касир
сплачував гонорар.

¹⁷ Микола Первач. Слова і діла Йосифа Сталіна//Українське слово.— 1941.— 28 жовтня.

¹⁸ Ситник М. Кров на квітах//Орлик.— 1948.— ч. 2.— С. 34.

Але не стрінуги Музи їм,
не бачити Музи їм —
вона співуча і навісна
і дасться лише навісним.
Я цілував її губи п'янкi
та на руках ніс.
Осінь ішла, хуга ішла —
зорі падали вниз.
Я говори їй — будь-що-будь,
з тобою життя пройду:
бачу біду, чую біду,
передчуваю біду!
Але залізо в жилах моїх,
племін'я в очах моїх,
А на вустах — тонких і злих —
непереборний сміх.
О, не забути мені, не забудь
синіх осінніх днів.
Стали жорстокими очі мої,
в серці моєму гнів.
Застерігає Коханка мене:
«Плач, скажений, а пиши!».
«Де ти?» — питаюсь я у душі —
і не знаходжу душі.
Але відрізує Гнів: «я тут!»
Ненависть каже: «є!».
—Бери тріпочаче горе це —
воно по праву твоє!
Ні, не шукатиму вороття,
ні не здійму каяття —
болями, radoщами, слізьми,
приймаю тебе, Життя!
Болями, radoщами, слізьми —
останнім хотінням клянусь¹⁹
Я ще, людоньки, посміюсь,
люто ще посміюсь!

12 грудня 1941 р. німці припинили випуск «Українського слова» разом з «Літаврами», редакцію на чолі з редактором І. Рогачем арештували, їх незабаром розстріляли у Бабиному

¹⁹ У газетній публікації помилка набору, замість *хотінням* — *тхінням*.

Яру. 13 грудня почало виходити «Нове українське слово» під редакцією К. Штепи, який до того керував відділом освіти міської управи. В редакційній статті першого числа «Нового українського слова» пояснювалася зміна редактора і редакції: «скрайні націоналісти прийшли з Заходу й змовилися з місцевими комуністами проти німецької влади». А. Любченко так схаарактеризував «Нове українське слово» — «підозріла, погана газетка, ще й мені здається, великодержавницького російського напрямку»²⁰. Він не помилявся.

Київське гестапо повідомляло в Берлін 4 лютого 1942 р., що «через енергійні втручання і розстріли відповідальних редакторів київська українська газета в даний час очищена від шкідливих елементів, однак у редакціях українських провінційних газет сидять, переважно, націоналістичні елементи, які надають газетам не лише бажаної для руху Мельника спрямованості, а й, очевидно, постачають для ОУН нелегальні друковані матеріали»²¹.

Спілка письменників, яку очолювала О. Теліга продовжувала діяти, поетеса раділа, що з нею залишилися «співробітники з «Літаврів», серед них був і Микола Первач.

О. Теліга 23 січня 1941 р. писала до У. Самчука: «Спілка існує, літературний клуб відбувається щосуботи, стягається багато публіки»²², цим клубом керував член управи Спілки Ю. Музиченко. На засіданнях клубу, у яких, зокрема, брав участь і Микола Первач, відбувалися читання поетичних і прозових творів, їх обговорення.

Нам вдалося відшукати у празькому журналі «Пробоем» (№ 1, 1942 р.) ще один вірш Миколи Первача, який у публікації датується 1940 роком. Цей вірш надруковано поруч з двома поезіями М. Ситника та інших авторів. Це була остання прижиттєва публікація поета²³.

²⁰ Щоденник Аркадія Любченка.— Львів—Нью-Йорк, 1999.— С. 48.

²¹ Донесення про події в СРСР № 164//*Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941—1942).— Т. 2.— Львів, 1998.— С. 122.

²² *Олена Теліга: Листи. Спогади.*— К., 2004.— С. 231.

²³ Вперше після довголітнього забуття кілька поезій і нарис про Я. Гальперіна надрукував Р. Заславський у підготовленому ним збірнику «Пятнадцать поэтов — пятнадцать судеб» (2002).

Ти, люта ненависть, володарка моя.
Я тут чужий, тут ворог — кожен стрічний.
Лиш назову своє ім'я
І буду проклятий аж тричі.
Але змовчу, кривавлячи уста
і зуби зціплю — хай конає слово.
Вогнем дихнула б річ —
і не минула б злого,
та — знаю — час ректи бо не настав.
Він прийде ще на вістрях злих мечів,
і ви почуєте ще знову і знову
поетову пророчу мову,
де слово кожне корчить біль і гнів.

Ситуація у Києві ставала дедалі загрозливішою. Арештовано члена ОУН міського голову В. Багазія, багатьох інших членів і прихильників ОУН. На пропозицію виїхати з Києва О. Теліга відповіла: «коли удар буде спрямований проти Спілки, хіба може голова її покинути? Забагато людей я туди втягнула і висунула. Це заломить їх віру, віру в нашу справу, коли залишити їх самими у вирішальний момент»²⁴. В іншій розмові, передчуваючи трагічність долі, вона сказала такі слова: «Наша смерть научить інших, як їм треба жити»²⁵.

8 лютого зранку гестапівці почали арештовувати усіх, хто заходив до будинку Спілки письменників (нині це вул. Десятинна, 9), арешти продовжувалися до 15-ої години наступного дня. Затримали голову Спілки О. Телігу, членів управи і службовців Спілки, решту затриманих випустили. Чи був там Я. Галич, невідомо.

Смерть О. Теліги і подальші репресії проти українських діячів справили гнітюче враження на Я. Галича. Але треба було жити. Характерно, що в «Новому українському слові» він не друкувався, принаймні нам не вдалося виявити матеріалів, підписаних іменами Я. Галич чи Микола Первач. П. Штепа знав Я. Галича як автора «Українського слова», близького до О. Теліги. Він запрошував його писати до нової газети, міг і шантажувати у тій чи іншій формі, бо знав про його єврейське походження.

²⁴ Олена Теліга: Листи. Спогади.— К., 2004.— С. 311.

²⁵ Там само.— С. 326.

Пояснити це моржна тим, що К. Штепа став гестапівським агентом. І. Верба в нарисі про К. Штепу пише про «зобов'язання Костя Тодосьовича (скріплене його особистим підписом) добровільно повідомляти окупаційним властям секретні відомості про все, що бачить, чує чи довідується [...] шкідницькі дії «проти великої Німеччини»²⁶.

До всього цього додалися складнощі Якового приватного життя. Ще у школі він дружив з однокласницею Надією Головатенко, їхні почуття переросли у щось більше, їх вважали подружжям, хоча не відомо, чи оформили вони шлюб офіційно.

Весною 1943 р. Яків несподівано побачив Надію у товаристві угорських офіцерів. Він гостро зреагував на це і, після непростої розмови з нею, перебрався до свого приятеля Б. Каштелянчука, у якого і прожив останні свої дні.

Приблизно у той самий час Яків напіввипадково зустрів довоєнного знайомого, вони тоді мешкали на одній вулиці, Левітіна (батько — єврей, а мати — українка), якого чи то завербували німці, які, ймовірно, знали про його далеко не арійське походження і тим шантажували, чи то працював він перекладачем у гестапо, за іншими даними він служив у міській поліції. Підозрювали його також у тому, що був засланий у поліцію радянськими спецслужбами з відповідними завданнями.

Між Левітіним і Надією (вони також були знайомі з довоєнного часу) існував якийсь зв'язок, схоже на те, що він шантажував її єврейським походженням Якова. Одного квітневого дня від Надії передали записку, у якій вона просила Якова про зустріч із нею²⁷. Б. Каштелянчук відмовляв його, переконуючи, що то — пастка. Але той не послухався. Коли Яків вийшов з будинку, на нього вже чекали Левітін і гестапівці²⁸.

²⁶ Верба В. Кость Штепа//Український історичний журнал.— 1999.— № 4.— С.110.

²⁷ Але, як замітив Н. Коржавін, те, що Надія «з Яшою перед його смертю розійшлися, перестали зустрічатися [...]де не доказ того страшного звинувачення» (Коржавин Н. В соблазнах кровавой эпохи//Новый мир.— 1992.— № 8.— С. 168.)

²⁸ Яков Гальперин (Яків Галич, Микола Первач)//Пятнадцать поэтов — пятнадцать судеб.— К., 2002.— С. 81.

Так закінчилося життя поета, що встиг опублікувати лише кілька своїх статей та кілька поезій...

Автор складає подяку за допомогу у підготовці цього матеріалу пп. І. Лазицькій — вдові відомого літературознавця Р. Заславського, історику М. Ковальчуку та журналістці О. Білозерській.

Лев ДРОБ'ЯЗКО,
кандидат технічних наук

ПОВЕРНЕННЯ ДО ТОПОГРАФІЇ ЗОНИ БАБИНОГО ЯРУ

Сьогодні неможливо встановити першоджерело припущення того, що Сирецький концтабір у Києві було розташовано на території Армійських таборів. Дехто вказує на роман-документ Анатолія Кузнецова «Бабин Яр». А саме на те місце, де автор наводить нібито пряму мову Давидова, де той називає роботи, виконувані в'язнями. Щоб не порушувати авторську стилістику, цитату наведено мовою оригіналу: «3. Шла разборка обветшалых бараков, которые остались от стоявшей на этом месте до войны воинской части. Лагерное начальство решило, что они портят вид и закрывают обзорение»¹. Як бачимо, Кузнецов не вказує, де саме розташовувався концтабір по відношенню до Армійського табору.

Сенс слів Давидова розкривають свідчення охоронця концтабору про те, що той виводив в'язнів «...на розбирання дерев'яних будинків на території колишнього військового містечка (мається на увазі Армійський табір.— Л. Д.), приблизно в ста метрах від Сирецького табору...»². На жаль, текст цього протоколу допиту став відомий широкому загалу після 2000 р. Отже, за майже сорок років повторювання цієї помилки різними авторами³ вона почала сприйматись як аксіома.

Інша причина помилки полягає в тому, що ніхто з дослідників ніколи не бачив об'єктів концтабору на будь-якому топографічному плані, а бачили лише обриси Армійського табору. Відсутність концтабору на мапах пояснюється тим, що після

¹ Кузнецов А. Бабин Яр. Роман-документ.— М., 1967. — С. 171.

² ДА СБУ, ф. 5, спр. 8992.

³ Історико-містобудівний опорний план території Бабиного Яру з прилеглими територіями (Кирилівський яр, Реп'яхів яр, меморіальний комплекс, існуюча забудова тощо) для уточнення місць масового розстрілу населення, встановлення меж охоронних зон: Поясн. зап. Замовлення Г-9950, ВАТ «Київпроект». — К., 1999; Дроб'язко Л., Хорунжа Т. Топографія Бабиного Яру — реальність і легенди // Форум націй. — 2003. — № 3(10); Бабин Яр: человек, власть, история: Документы и материалы. Кн.1. — К.: Внешторгиздат, 2004. — Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб. — К.; Л., 2003.

звільнення Києва, концтабір продовжував функціонувати, в ньому утримувалися німецькі військовополонені.

Отже, інформація про концтабір залишалася конфіденційною і на всі копії мап, що виходили з планового сховища, обриси концтабору не наносилися.

Для того щоб було зрозумілим, де саме і як розташовувався концтабір, ми зібрали усі доступні нам аерофотографії різних ділянок зони Бабиного Яру, зроблені «люфтваффе» 26 вересня 1943 р., привели їх до єдиного масштабу, «сшили» за допомогою комп'ютерної програми, перевели в обрис топографічного плану і наклали на топографічний план 1943 р. Інакше кажучи, ми відновили те, що всі роки приховувалось. Порівняємо бачене на плані з показами свідків.

З показів охоронця Ф. Зубченка: «Увесь Сирецький концтабір було огорожено у два ряди високим парканом з колючого дроту... Усередині цієї, так званої робочої зони, була мала жила зона... Жила зона також була огорожена парканом з колючого дроту»⁴. За спогадами З. Трубакова, «головні ворота табору виходили на сучасну вулицю О. Теліги... Зліва знаходилось караульне приміщення. На відстані 50–70 м від головних воріт знаходились ще одні ворота, внутрішні, а між ними був своєрідний коридор, що вів до робочої зони табору»⁵; «табір складався спочатку з 16, а потім з 32 землянок (два блоки, у кожному два ряди з 8 землянок, де утримувались в'язні-чоловіки.— А. Д.)»⁶. «жіночий табір знаходився справа від входу в табір»⁷.

Чому саме концтабір було перенесено з вул. Керосинної і розташовано напроти місця масових поховань, а водночас поряд почато будівництво експериментального заводу з виготовлення мила⁸, це окрема тема. Проте сам факт того, що концтабір розташовувався напроти місця масового знищення людей,

⁴ ДА СБУ, ф. 5, спр. 51309, л.23.

⁵ Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы. Кн. 1.— К.: Внешторгиздат, 2004.— С. 174

⁶ ДАКО, ф. П-4, оп. 2, спр. 85, л. 176.

⁷ Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы. Кн.1.— К.: Внешторгиздат, 2004.— С. 176.

⁸ Там само.— С.171.

підтверджено показами свідків⁹ і ні у кого (з неупереджених дослідників) не викликає сумніву. На плані видно, що територія між яром і парканом табору (в зоні головних воріт) поділена приярками на дві ділянки. Перша ділянка — напроти вул. Мельникова поряд з головними воротами. Колишній в'язень Каспарян згадує: «Вийшли з воріт табору і спустилися в яр... ми копали ями під землянки, ґрунт — суглинок, копати тяжко було, землянки розташовувалися впоперек яру...»¹⁰ Отже, можна констатувати, що на цій ділянці не роздягали і не вбивали. Вирази «копати тяжко було» і «поперек яру» свідчать про те, що це був материковий непорушений ґрунт днища яру і засипаних землею трупів там не було.

Характеристика другої ділянки, напроти напису «Бабин Яр») складена за матеріалами детального топографічного плану і аерофотографій): велика рівна площа, що має форму каре, за рахунок підвищеного рівня ґрунту з чотирьох боків. До війни тут були кар'єр і стрільбище. На ділянці розташований паркан зі щитів (фото від 26.09.43), що загороджує від дороги те, що діється в яру.

А ось як описували очевидці місце, де примушували роздягатися євреїв перед розстрілом. Письменник І. Кіпніс був учасником першого післявоєнного стихійного мітингу (29.09.1944 р.), коли ще багато хто пам'ятав, де відбулася трагедія. Ось що він написав з цього приводу: «Ті, хто не знає дороги, не питають, тому що бачать, усі йдуть *туди*... усі погляди спрямовані на зарослу площину, схожу за формою на чотирикутну чашу... Лежать пасма жіночого волосся, стара фуфайка, пасма вирваних борід...»¹¹

Про «велику рівну площину» (або «велику площину») вказано у протоколах допитів С. Таужнянського, А. Заворотній,

⁹ Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ.— М., 1967.— С. 171; Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы. Кн.1.— К.: Внешторгиздат, 2004.— С. 171; Кіпніс І. Бабий Яр: К третьей годовщине/Голокост і сучасність.— К.— 2003 р.— № 4(10).— лип.— верес.; Хайкіна Д. Мгновенье вечной темы// Еврейский камертон.— Новости недели.— 1999.— 21 октябрю.— С. 12.

¹⁰ Спогади К. Каспаряна. МІК.

¹¹ Кіпніс І. Бабий Яр: К третьей годовщине/Голокост і сучасність.— К.— 2003 р.— № 4(10).— лип.— верес.

Д. Пронічевой¹², О. Стасюка¹³ та інших. Про стрільбище згадує І. Янович: «... вели їх колонами у Бабин Яр. На площині, де колись було стрільбище, що розташовувалось на території Бабиного Яру, усіх євреїв роздягали догола...»¹⁴ Про кар'єр — А. Євгенєв: «...відбирали особисті речі, коштовності. Заводили для цього до кар'єрів, а потім над яром розстрілювали»¹⁵. М. Луценко: «З нашого двору було добре видно, як неподалік від піщаного кар'єру людей примушували роздягатися...»¹⁶ Про маскувальні щити — А. Кузнецов: «Робота (по вибиранню трупів і спорудженню печей,— Л. Д.) закипіла. Щоб її не було видно, німці поспішно будували щити навколо яру...»¹⁷

Повернемось до опису того ж мітингу 1944 р. письменницею Д. Хайкіною: «Кіпніс зупинився над яром...Тут, як я вже знала від Якова Капера (в'язень концтабору.— Л. Д.), були колись землянки і «вахтшубе» — караульна будка з націленим на землянки крупнокаліберним кулеметом, а неподалік горіло гігантське вогнище, в яке радянські військовополонені звальювали трупи розстріляних»¹⁸.

Порівняння характеристики другої ділянки з висловлюваннями очевидців приводить до висновку, що мова іде про одну і ту саму територію.

ВИСНОВКИ:

— реконструкція плану м. Києва, зроблена за матеріалами аерофотографій 1943 р., дозволяє візуально відтворити історичну топографію певної групи трагічних подій, пов'язаних з Бабиным Яром, і кардинально переглянути деякі усталені стереотипи;

— Сирецький концтабір не був розташований на території Армійських таборів (див. мал. 1), а межував з останнім у напрямку продовження вісі вул. Мельникова (зараз це вул. Академіка Щусєва);

¹² ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1.

¹³ ДА СБУ, ф. 5, спр. 26304.

¹⁴ ДА СБУ, ф. 65, спр. 937, т. 1.

¹⁵ ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1.

¹⁶ ДА СБУ, ф. 7, оп. 8, спр. 1.

¹⁷ Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ.— М., 1967. — С. 218.

¹⁸ ДАКО, ф. П-4, оп. 2, спр. 85, л. 176.

– якщо прив'язатися до існуючих сьогодні вулиць і їх назв, то можна констатувати: Армійський табір розташовувався між вулицями Академіка Щусєва і Лагерною, а Сирецький концтабір — між вулицями Академіка Щусєва і Ольжича (північна стіна паркану концтабору лежала на 200 м від вул. Ольжича);

– за різними джерелами, вбивства чи паплюження пам'яті (спалювання останків і розвіювання попелу) відбувалися на всій території Бабиного Яру. Тому вся територія повинна бути заповідною;

– як вказують усі коректні дослідження, масові розстріли 29–30 вересня 1941 р. відбувалися напроти західної стіни концтабору. А точніше, концтабір збудували напроти того місця яру, де була сконцентрована найбільша кількість трупів;

– ділянка, на якій людей примушували роздягатись перед розстрілом, за всіма свідченнями, знаходилась напроти того місця, де зараз розташований будинок № 23 по вул. Олени Теліги.

За доцільне вважаємо продовження роботи за такими напрямками:

– пошук документів, що можуть розкрити причину передислокації концтабору та, можливо, пов'язаного з цим будівництва заводу з виготовлення мила;

– вивчення (за допомогою сучасних технологій) об'єктів на аерофотографії «люфтваффе», які можуть бути: ділянкою будівництва вказаного заводу, останніми печами, що горіли 26.09.43 р. тощо;

– комплекс робіт, здатних пролити світло на причини записки деяких ділянок приярків Бабиного Яру в період між 1924–1940 рр.

*Тетяна ЄВСТАФ'ЄВА,
завідуюча відділом «Бабин Яр»
Музею історії міста Києва*

КУРЕНІВСЬКА ТРАГЕДІЯ 13 БЕРЕЗНЯ 1961 р.

46 років тому — 13 березня 1961 р. піщано-глиняна пульпа, яку впродовж десяти років накачували у Бабин Яр, прорвала дамбу. Потік грязьових мас заюшив убік вул. Фрунзе і за лічені хвилини затопив околиці. Ця техногенна катастрофа увійшла в історію як Куренівська трагедія. Ще в народі говорили Бабин Яр мстить...

Ми постаралися розглянути історію Бабиного Яру, одного з найбільших на території Києва ярів, де в роки Великої Вітчизняної війни за кілька днів розстріляли майже все єврейське населення міста і протягом усіх двох років окупації тут не змовкали постріли — убивали усіх, хто вважався «ворогом» Третього рейху — військовополонених, євреїв, циган, комуністів, підпільників, партизанів, пацієнтів психіатричної лікарні ім. Павлова, моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії, українських націоналістів, заручників і інших. Бабин Яр став символом страждань мирного населення під час війни, від однієї трагедії (1941–1943 рр.) до іншої (1961 р.). Спробуємо зрозуміти, що ж призвело до останньої трагедії — природа чи людина?

6 листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту визволили Київ. Місто лежало в руїнах і було майже порожнім, у ньому налічувалося близько 180 тисяч жителів. За два роки окупації Києва загинуло понад 200 тисяч чоловік, з них 100 тисяч — у Бабиному Яру.

У перші роки після визволення Києва Бабин Яр зовні не мінявся. Місцеві жителі знаходили там обгорілі кістки, речі, попіл. «В первые послевоенные годы задачи были и поважнее Бабьего Яра, только какие-то темные личности ползали по его дну в поисках то ли бриллиантов, то ли золотых коронок (с документами, деньгами, ценностями)»¹, — писав В. Некрасов.

¹ Некрасов В. По обе стороны океана. Записки зеваки. Саперлипопет, или Если б да кабы, да во рту росли грибы. — М., 1991. — С. 181.

Найважливішим завданням на той час було відновити місто. Розбиралися завали, розчищалися вулиці, відновлювали громадські і житлові будинки. Насамперед почалося відновлення найменш постраждалих будинків. При цьому максимально використовувалися місцеві ресурси, передусім матеріали, отримані при розбиранні зруйнованих споруд і місцева сировина². У жовтні 1944 р. рішенням Міськвиконкому Київському кар'єроуправлінню було відведено на один рік земельна ділянка в районі Бабиного Яру під розробку піщаних кар'єрів для цегельних заводів³, продуктивність яких інтенсивно зростала. Будівельні і дорожні роботи, які проводилися міською владою, поки що не торкалися Бабиного Яру, і він зовні не мінявся. Але вже наприкінці 1940-х років виникла ідея розбити на території Бабиного Яру парк — кияни завжди любили і цінували зелень, уміли перетворювати пустирі на куточки відпочинку, квітучі сади. І за «Планом відновлення і розвитку міського господарства міста Києва на 1948–1950 рр.» було заплановано і будівництво парку в Бабиному Яру:

«...а) восстановление и постройка парков — Голосеевского, Святошинского, Дарницкого, Аносовского, в Бабьем Яру и строительство лесопарков в Пуще-Водице, общей стоимостью в 8 млн рублей»⁴.

За п'ятирічним планом (1946–1950) на будівництво парку в Бабиному Яру в 1950 р. передбачалося виділити 350,0 тис. крб. позалімітних капіталовкладень⁵. Цим самим планом передбачалося будівництво пам'ятника жертвам фашистського терору в Бабиному Яру⁶, автором проекту якого був головний архітектор міста О. Власов. Був визначений і термін уведення в експлуатацію — 1950 р.⁷ Однак у цей період парк і пам'ятник так і не були створені, поворот у внутрішній політиці надовго поховав саму думку про їх створення.

² История Киева.— Т. 3.— Кн. 1.— К., 1985 (далее — История Киева).— С. 419.

³ ДАК, ф. Р-1, оп. 4, спр. 33, арк. 147.

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 79, спр. 191, арк. 281.

⁵ Там само, арк. 183.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 79, спр. 191, арк. 113.

⁷ Там само, арк. 269.

У 1950-х роках починається будівництво житлового масиву Сирець, прокладаються нові вулиці: Ризька (1953), Щусева (1953), Новоокружна (у 1969–1993 рр.— Д. Коротченка, нині — О. Теліги), Грекова (1957 р.).

Для зручного транспортного сполучення між Лук'янівкою і Куренівкою, а також, аби уникнути розростання яру, що знаходиться у зоні міста, й одержання корисної для забудови площі було вирішено ліквідувати Бабин Яр. Досягти цього планувалося шляхом наміву ґрунту, що транспортується сюди по трубах у вигляді пульпи з кар'єрів Петровських цегельних заводів, де проводився видобуток глини, що йде на виготовлення цегли. За словами головного фахівця відділу гірських і земляних робіт Московського інституту «Проектгідромеханізація» К. Шепеленка, одного з авторів цього проекту: «На этом карьере впервые в Советском Союзе рождена схема работы с большой концентрацией ґрунта. Никто в Советском Союзе не работал на таких густых консистенциях»⁸.

Про моральний аспект рішення не думав ніхто.

На цьому зупинимося докладніше і детально розглянемо, як приймалися рішення про замив Бабиного Яру, що й призвело до ліквідації яру і зміни території, а згодом до трагедії 13 березня 1961 р.

Варіант з замивом пульпою відрогів Бабиного Яру був запропонований 11 березня 1950 р. на технічній нараді при заступникові міністра Промбудматеріалов УРСР Н. Іотенка, де розглядалися основні положення щодо гідромеханізації розкривних робіт на глиняних кар'єрах Петровських цегельних заводів № 1 і 2, розроблених Всесоюзною конторою з проектування і виробництва земляних робіт способом гідромеханізації «Будгідромеханізація» Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР. У прийнятій постанові вказувалося:

«1. Принять предложенный Всесоюзной конторой «Стройгидромеханизация» МПСМ СССР вариант производства вскрышных работ на карьерах Петровских кирпичных заводов № 1 и 2 способом гидромеханизации со сбросом пульпы в Бабий Яр»⁹.

⁸ ДАК ф. Р- 1446, оп. 1, спр. 3, арк. 22.

⁹ ДАК ф. Р- 1446, оп. 1, спр. 3, арк. 63, 64.

За клопотанням київського керівництва «Будгідромеханізація» виконком Київської міської ради депутатів трудящих, з огляду на доцільність замиву відрогів Бабиного Яру для налагодження транспортного сполучення між Лук'янівкою і Куренівкою рішенням № 582 від 28 березня 1950 р. затвердив проект і порядок організації гідровідвалів для розкривних порід кар'єрів Петровського заводууправління у відрогах Бабиного Яру.

У рішенні за № 582 говорилося: «Учитывая необходимость вскрышных работ в карьерах кирпичных заводов № 1 и 2 и целесообразность замыва отрогов Бабьего Яра, благодаря чему можно будет между Лукьяновкой и Куреневкой наладить удобное транспортное сообщение, исполнительный комитет городского совета депутатов трудящихся постановил:

1. Утвердить проект и порядок организации гидроотвалов для карьеров Петровских заводов за указанным проектом»¹⁰.

От так і було прийнято рішення № 582, що стало першим у серії рішень щодо Бабиного Яру, які призвели до трагедії 13 березня 1961 р.

Воно стало підставою для складання проекту проведення робіт на відведеній території. У вересні 1950 р. Всесоюзною конторою з проектування і провадження робіт способом гідромеханізації «Будгідромеханізація» Головбуду Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР було складено технічний проект гідромеханізації розкривних робіт на глиняному кар'єрі Петровського цегельного заводу № 1 і поданий на розгляд до Київського міськвиконкому. На засіданні 24 жовтня 1950 р. проект було розглянуто і змінено у частині черговості проведення робіт. Заводу було дозволено робити замиви відрогів № 1 і 2, не замиваючи відрогу № 3. Цим же рішенням було визначено позначки намиву (150–175) в ув'язуванні з плануванням і майбутнім благоустроєм:

«Учитывая, что проектом гидровскрышных работ по кирпичному заводу № 1, разработанным конторой «Стройгидромеханизация», предусматривается залив только второго и третьего отрогов Бабьего Яра и до отметки «143», в то время как для полного заполнения отрогов следует провести намыв до

¹⁰ Там само, арк. 7.

отметок «150–175», Исполнительный комитет Киевского городского Совета депутатов трудящихся постановляет:

1. Представленный проект намыва отклонить.
2. Предложить заводууправлению Петровских кирпичных заводов № 1 и 2:

а) В первую очередь замывать отроги яра № 1 и 2 до отметок поверхности земли возле отрогов;

б) Во вторую очередь предусмотреть намыв основного верховья яра, начиная от ул. Лагерной¹¹, с таким расчетом, чтобы намыв был произведен до отметок поверхности земли возле яра»¹².

Цим рішенням по суті передбачалося цілком зрівняти з землею весь Бабин Яр, починаючи з його верхів'я, біля сучасної вул. Дорогожицької. Пам'ять про десятки тисяч жертв мала бути покрита товстим шаром пульпи.

Разом з тим, переводячи позначку намыву на рівень поверхні землі, міськвиконком на чолі з О. Давидовим закладав підставу майбутньої катастрофи: над житловою частиною міста створили на високих позначках скупчення бруду, при найменшій помилці пульпа могла заюшити всі навколишні райони. Саме це і сталося 13 березня 1961 р.

Рішенням Міськвиконкому від 2 грудня 1952 р. Петровським цегельним заводам було дозволено заливати і відріг № 3 до «отметки поверхности бровки оврага», тобто знову ж до рівня землі¹³.

Намыв відрога № 3 Бабиного Яру здійснювало БМУ-610, але роботи затягувалися через технічні складнощі, пов'язані з демонтажем газопроводу, який тут проходив, тому міськвиконком 16 листопада 1954 р. приймає ще одне рішення про замив третього відрога Бабиного Яру:

«Учитывая большие технические сложности демонтажа 500 м газопровода, уложенного в овраге (отрог № 3 Бабьего Яра) и невозможность отключения газоснабжения стеклотарного завода на период работ по демонтажу, Исполнительный комитет...

¹¹ Нині вул. Дорогожицька.

¹² ДАК, ф. Р-1446, оп. 1, спр. 3, арк. 10.

¹³ Там само, арк. 70.

постановляет:

1. Разрешить заводууправлению Петровских кирпичных заводов... провести намыв участка отрога № 3, где проходит газопровод высокого давления...

2. Обязать заводууправление Петровских кирпичных заводов в III квартале 1955 г. обеспечить работы по прокладке новой трассы газопровода (взамен намытого участка) трубами и финансированием»¹⁴.

Міська влада так квапилася зрівняти Бабин Яр із землею, що готова була заливати пульпою діючий (!) газопровід.

Роботи із замиву яру тривали і 12 квітня 1955 р. приймається ще одне рішення «О замыве верховья Бабьего Яра вскрышными породами Петровских кирпичных заводов № 1 и 2»:

«В связи с необходимостью срочного обустройства продолжения ул. Мельникова и ул. Оранжевой через верховья Бабьего Яра в соответствии с Генеральным планом г. Киева, исполнительный комитет...

постановляет:

1. Обязать заводууправление Петровских кирпичных заводов № 1 и 2 перевести замыв верховья Бабьего Яра от ул. Лагерной до продолжения ул. Дорогожицкой¹⁵ до отметок поверхности земли около верховья...

2. Обязать Киевское отделение треста «Союзгидромеханизация» до 1 мая 1955 г. проложить до верховьев Бабьего Яра пульпопровод и построить водоотводные сооружения»¹⁶.

І фактично з 1954 р. починається замивання верхів'я Бабиного Яру.

Там почала накопичуватися вода, з якою не в змозі була впоратися існуюча дренажна система. «Овраг перерезают водосодержащие породы, вследствие чего нижняя часть склонов и дно частично заболочены», — зазначалося у геологічній характеристиці аварійної ділянки в районі Бабинго Яру, яку склав інженер-геолог А. Власенко. «Постоянный водоток, протекаю-

¹⁴ Там само.

¹⁵ У документі використано дві назви однієї вулиці — йдеться про вул. Мельникова, яка у 1944–1957 рр. мала назву Дорогожицька (за окремими джерелами — «Велика Дорогожицька»).

¹⁶ ДАК, ф. Р-1446, оп. 1, спр. 3, арк. 72.

щий по дну, имеет в обычное время дебет 8–10 л/сек. Вместе с широко развитой системой отвершков Бабий Яр представляет собой большую водосборную площадь и поэтому во время дождей расход водостока резко возрастает»¹⁷. Про надлишок води і порушення під час провадження робіт говорив 20 березня 1961 р. член Державної експертної комісії з виявлення причин аварії в районі Бабиного Яру доктор технічних наук, професор Київського інженерно-будівельного інституту А. Дранніков: «У меня нет сомнений в том, что если бы не было избытка жидкости, то не произошло бы аварии. Неужели жизнь людей должна была зависеть от метрового слоя валика, который должен был держать воду? ... Понятно, было нарушение и при производстве работ»¹⁸.

На це і можливі наслідки вказував ще 11 лютого 1957 р. начальнику Київського відділення гідромеханізації Ципенюку і директору заводууправління Петровських цегельних заводів Брацилу начальник спецінспекції Подільського району м. Києва Глушенко:

«Вследствие недостаточного надзора Вашими работниками на гидропульте по скрышиванию грунта, канава Бабьего Яра всегда находится в аварийном состоянии, особенно в зимнее время. Канава заливается, и вода вместе с песком выходит из берегов и затапливает прилегающие территории предприятий и организаций.

С получением сего в целях предотвращения убытков Вам надлежит принять следующие меры:

1. На территории производственной площадки оборудовать бассейн и воду выпускать только чистую планомерно небольшими дозами.

2. За состоянием канавы систематически вести надзор и в случае закупорки принимать немедленные меры к прочистке, особенно выход их канавы на железнодорожную насыпь»¹⁹.

Але, незважаючи на попередження, додаткових заходів не було вжито, і яр продовжували замивати. У 1958 р. Бабин Яр був замитий до позначки «153», і міськрада розпорядженням

¹⁷ Там само, спр. 19, арк. 6.

¹⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5360, арк. 34–35.

¹⁹ Там само, спр. 3, арк. 8.

від 11 грудня 1958 р. поставила завдання залити верхів'я Бабиного Яру до позначки «166»:

«С целью обеспечения возможности в дальнейшем производить строительство дороги к новому кладбищу²⁰, что пересекает овраг Бабий Яр, в месте, где в настоящее время кирпичные заводы № 1 и 2 производят замыв территории низовьев Бабьего Яра,

обязать:

2. Управление промстройматериалов (т. Дудник):

б) не позднее 1.II.59 г. через соответствующие организации составить проект замыва верховья оврага Бабий Яр и начиная с апреля 1959 г. начать работы по замыву этих верховьев на отм. 165–166,99»²¹.

Це було останнє рішення міськвиконкому щодо замиву відрогів Бабиного Яру.

Тоді ж громадськість виступила проти замива яру і будівництва там парку: «Кому это могло прийти в голову — засыпать овраг и на месте величайшей трагедии резвиться и играть в футбол?» — писав В. Некрасов в «Литературной газете» у вересні 1959 р. «Нет, этого допустить нельзя! Когда человек умирает, его хоронят и на могиле ставят памятник. Неужели этой дани уважения не заслужили 195 тысяч киевлян, зверски расстрелянных в Бабьем Яру, на Сырце, Дарнице, в Кирилловской больнице, в Лавре, на Лукьяновском кладбище!»²² Однак територію продовжували замивати і...

13 березня 1961 р. рідка пульпа прорвала захисну дамбу і величезний потік густого бруду заввишки близько 4 м стрімко понісся вниз — на Куренівку. У звіті «Захисні заходи в районі Бабиного Яру», підготовленого в 1962 р. спеціальною комісією Держбуду УРСР дано такий опис аварії: «Утром 13. 03. 1961 г. в отроге № 3 Бабьего Яра, выходящего на ул. Фрунзе Подольского района г. Киева, произошла авария. Она заключалась в том, что часть отвалов гидронамыва от вскрышных карьеров Петровских кирпичных заводов (из общего объема намытых масс в

²⁰ Йдеться про дорогу на Берковецьке кладовище.

²¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 3, арк. 8.

²² Некрасов В. Почему это не сделано?//Литературная газета.— 1959.— 19 сент.

Бабьем Яру свыше 4 млн куб. м, в том числе в отроге № 3 около 3,2 млн куб. м.) пришла в движение. Разжиженная масса, пройдя вниз по оврагу со скоростью 3–5 м в секунду занесла часть жилых кварталов между улицами Фрунзе и Ново-Константиновской площадью до 30 га. Объем массы, вынесенной на указанную площадь, составил по обмерам примерно 600 тыс. куб. м. Остальная часть двигавшихся разжиженных земляных масс в объеме примерно 50 тыс. куб. м. отложилась на участке между упомянутыми гидроотвалами и улицей Фрунзе. ...Растекание разжиженной земляной массы по указанному выше участку продолжалось примерно 30 минут. После разрушения дамбы № 1 и выноса разжиженной земляной массы в течение, примерно, 2-х часов продолжалось поступление воды из оврага на ул. Фрунзе»²³.

Наслідки були жакливіми. У Центральному Державному архіві громадських об'єднань України зберігаються щоденні довідки, про проведені роботи з ліквідації наслідків затоплення в районі вулиці ім. Фрунзе, Подільського району м. Києва, складені головою Урядової комісії секретарем ЦК КПУ І. Казанцем для ознайомлення членів і кандидатів у члени Президії ЦК КП України, процитуємо деякі з них:

«13-го марта 1961 года в 8 часов 30 минут утра в результате прорыва ограждающей дамбы, сооруженной для производства замыва Бабьего Яра, водой и разжиженным грунтом была затоплена часть территории, прилегающей к улице им. Фрунзе в районе трамвайного парка. К 10 часам утра поступление воды прекратилось. Вследствие затопления разрушено 68 жилых и 13 административно-производственных зданий. Приведены в негодность 298 жилых квартир, в том числе 163 в частных домовладениях, в которых проживало 353 семьи с общим количеством 1228 человек.

Выведены из строя энергоснабжение, газоснабжение и частично нарушена канализация прилегающего района.

В связи с этим вынуждены были отключить газ из 544 жилых домов (5792 квартир). Отключено также 82 коммунально-бытовых предприятия и 39 котельных установок.

²³ ДАК, ф. р-1446, оп. 1, спр. 4, арк. 13, 15.

По состоянию на 10 часов вечера 13 марта из района затопления было эвакуировано 800 чел. и 117 пострадавших. Извлечено 25 трупов, в числе которых 4 мужчины, 19 женщин и двое детей. 15 трупов не опознаны. По опросу пострадавших предполагается, что под завалами домов находится еще часть трупов. Из 15 неопознанных некоторые извлечены из сгоревшего автобуса, который ехал из Дымера. Через Дымерский райисполком устанавливается личность этих людей.

Для ликвидации последствий затопления привлечены воинские части Киевского гарнизона, части войск МВД, пожарные команды, милиция, строительные организации, общественность города и необходимая техника».

«...По состоянию к 11 часам дня 14 марта 1961 года работы по ликвидации последствий затопления части территории, прилегающей к улице им. Фрунзе в районе трамвайного парка продолжались.

Очищено 120 погонных метров улицы им. Фрунзе, ведется расчистка трамвайных путей, детально обследуются дома, подвергшиеся затоплению, выносятся имущество.

В течение ночи и утром извлечено из разрушенных зданий еще два трупа. Таким образом, всего извлечено на месте затопления 27 трупов.

За последнее время из места происшествия доставлено в больницы города 5 чел., а всего находится в больницах города 122 чел., пострадавших, в том числе 30 чел. находится в тяжелом состоянии, с большими травмами. Среди пострадавших 38 мужчин, 77 женщин и 7 детей.

Организовано опознавание трупов в моргах. Все же до сего времени 15 трупов не опознаны.

По опросам родственников и местного населения не обнаружено 18 человек. Кроме того — неизвестно, где находятся 21 чел. рабочих трамвайного парка, 4 человека завода торгового машиностроения и 5 чел. родственников рабочих этого завода, которые находились в районе затопления».

«...Днем 14 марта и в ночь на 15 марта 1961 года работы по ликвидации последствий затопления части территории, прилегающей к улице им. Фрунзе в районе трамвайного парка продолжались.

В течение дня 14-го марта извлечено еще 5 трупов. Одна женщина извлеченная из затопленного здания умерла в больнице. Таким образом, всего имеется трупов людей, погибших в результате затопления, 33 чел., в том числе 7 мужчин, 23 женщины и 3 детей. Не опознано 15 трупов. Продолжают поступать заявления в отделения милиции города о пропавших людях. По состоянию на 9 часов вечера в органы милиции заявлено на 15 чел., судьба, которых неизвестна.

По заявлениям пострадавших, руководителей предприятия трамвайного парка, завода торгового машиностроения и по данным органов милиции число неизвестно пропавших составляет не менее 100 человек.

14 марта в больницы города были доставлены 4 чел. пострадавших. Всего пострадало в результате затопления 139 чел. Из этого количества сейчас находится в больницах 116 чел., 22 чел. выздоровело, а один умер.

На протяжении дня расселено по квартирам 219 семей из 361».

«...На протязі дня і ночі 15 березня 1961 року силами громадськості, будівельників і військових частин продовжувались роботи по ліквідації наслідків затоплення і руйнування в районі вулиці імені Фрунзе Подільського району. Повністю обстежено 19 будинків, проводились роботи по розчистці вулиць, розселялись по квартирах сім'ї, які залишились без житла.

На 9 годин вечора знайдено ще 14 трупів людей, в тому числі 12 чол. в трамваї, який був покритий намулом. Таким чином за три дні в морги лікарень доставлено 53 трупи. Проводяться похорони загиблих.

За період ліквідації наслідків затоплення було відправлено в лікарні 139 чол. Потерпілих, з яких 32 чол. вже видужали і виписані із лікарень, а один, як повідомлялось 14 березня, помер. Залишилось на лікуванні 106 чол.».

«...16 березня знайдено 11 трупів, а за весь період ліквідації аварії вилучено 63 трупи, померло в лікарнях 2 чол., а всього 65 чоловік. Як заявляє населення, в затоплених і зруйнованих будинках ще знаходиться 21 труп. Крім того, невідомо де знаходиться 34 чол. трамвайного парку імені Красіна та 2 робітники заводу «Укрпромконструктор», які під час затоплення були в

цьому районі. Таким чином, загальна кількість померлих, людей які перебувають в зруйнованих будинках, і осіб, участь яких невідома, складає приблизно 123 чол. З числа загиблих поховано 46 чол.

Перебуває в лікарнях міста 103 чол., серед яких в тяжкому стані знаходиться 29. Один з потерпілих 16 березня помер.

За станом на 16 березня перевезено в нові квартири 317 сімей. Не розселено ще 57 сімей, в тому числі 10 одиноких».

«... 18 і 19 березня знайдено ще 44 трупи загиблих. Таким чином, за період з 13 березня знайдено 113 трупів, від тяжких поранень померло в лікарнях 2 чол., а всього 115 чоловік.

Як заявляє населення та адміністрація трамвайного парку імені Красіна і заводу «Укрпромконструктор» на території затоплення і в зруйнованих будинках знаходиться ще приблизно 8 загиблих.

В лікарнях міста залишилось 97 потерпілих, в числі яких 26 знаходиться в тяжкому стані. За період з дня аварії в лікарні було доставлено 143 потерпілих, з числа яких 44 вже видужали і виписані».

«...20 березня знайдено 4 трупи. Від тяжких поранень в лікарні помер один чоловік. Таким чином за період з дня аварії, 13 березня, знайдено 117 трупів і 3 чол. померло в лікарнях, а всього 120 чол. З цієї кількості загиблих поховано 92 трупи.

На лікуванні в лікарнях міста перебуває 95 чол., з яких 25 знаходиться в тяжкому стані».

«...21 березня знайдено 4 трупи. Від тяжких поранень в лікарні помер один чоловік. Таким чином за період з дня аварії знайдено 121 труп і 4 чол. померло в лікарнях, а всього 125 чол. З цієї кількості загиблих поховано 119 трупів. Як повідомляє населення і адміністрація трамвайного парку, заводів «Укрпромконструктор» і Торгового машинобудування, та за даними органів міліції на території затоплення знаходиться ще 19 чол.

На лікуванні в лікарнях міста перебуває 87 чол., з яких 20 знаходяться в тяжкому стані. За період з 13 березня видужали і виписані з лікарень 52 потерпілих.

Продовжується виплата грошової допомоги сім'ям потерпілих. 390 сімей одержали першу грошову допомогу в загальній сумі 38 900 карбованців. Призначена державна пенсія 27 чол.

Торговельними організаціями міста завозиться для продажу потерпілим на місце їх проживання необхідне домашнє майно».

«...На протязі останніх чотирьох днів 22, 23, 24 і 25 березня 1961 року продовжувались роботи по ліквідації наслідків затоплення і руйнувань в районі вулиці імені Фрунзе Подільського району.

За ці чотири дні знайдено 12 трупів загиблих людей. Таким чином, за весь період з дня ліквідації аварії знайдено 133 трупи і померло в лікарнях від тяжких поранень 4 чол., а всього загиблих 137 чоловік. З цієї кількості 132 трупи вже поховано. В числі загиблих 45 чоловік, 86 жінок і 6 дітей.

Як заявляє населення, адміністрація трамвайного парку та за даними органів міліції на території затоплення знаходиться ще 8 загиблих, в тому числі три працівники трамвайного парку, двоє проживали на території, яка була затоплена, і три чоловіки, що проживали і працювали в інших районах, але в час аварії перебували на місці затоплення.

За період з 13 березня в лікарні міста було направлено 142 потерпілих, в тому числі чоловіків 41, жінок 88, дітей 13.

За станом на 25 березня в лікарнях міста залишився 71 потерпілий, 17 з яких знаходиться в тяжкому стані. За весь час з дня аварії видужали і виписані з лікарень 67 чоловік.

Всім 396 сім'ям, які потерпіли від затоплення і руйнувань, видано першу грошову допомогу в загальній сумі 48 800 крб., в тому числі 103 сім'ї, в яких є загиблі, одержали 14 400 крб. Фінансові органи приступили до виплати потерпілим сім'ям грошей на придбання необхідного домашнього майна, одягу, взуття та інших предметів широкого споживання.

Органами Держстраху виплачується населенню відповідна компенсація за застраховані будівлі, майно та життя громадян. Всім 35 чол., яким належить одержувати пенсію, органами соціального забезпечення призначена державна пенсія»²⁴.

Як зазначено в урядовому повідомленні: «В результате аварии разрушены или серьезно повреждены 22 частных одноэтажных деревянных дома, 5 двухэтажных и 12 одноэтажных деревянных домов государственного жилого фонда и два одноэтаж-

²⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5358, л. 18,21, 22-23, 25-26,33, 34, 39, 40, 41, 54. Довідки подано мовою оригіналу.

ных общежития барачного типа. Общая площадь всех этих строений составляет 4774 кв. метра.

Подверглись разрушению производственные постройки трамвайного депо им. Красина, экспериментального завода «Укрпромконструктор» и стройдвора Управления капитальных ремонтов горисполкома. Площадь разрушенных и поврежденных цехов составляет 5900 кв. метров. Трамвайное депо подлежит полному, а завод «Укрпромконструктор» частичному восстановлению.

Были также повреждены и временно выведены из строя сети и сооружения энерго- и газоснабжения, водопровода и канализации.

При аварии выведены из строя 7 трамвайных вагонов, из которых 5 находились в трамвайном депо, один троллейбус, один автобус и 2 пожарных автомашины, прибывшие для откачки воды из затопленных подвалов.

Общий материальный ущерб от затопления и разрушений составляет 3,7 млн рублей.

В районе аварии погибло 145 человек. Из 143 пострадавших и доставленных в больницы города, на 28 марта с.г. выздоровели 77 человек. Остальные находятся на излечении.

...К 22 марта с.г. всем потерявшим жилье предоставлена жилая площадь в новых домах. Всего предоставлено 406 квартир жилой площадью около 12 тысяч квадратных метров.

Полностью восстановлены и функционируют все поврежденные коммунальные сети. Улица Фрунзе расчищена, по ней с 20 марта открыто движение городского транспорта. В ближайшее время будет закончена расчистка и вывозка земляных масс с территории, подвергшейся затоплению»²⁵.

Відповідно до повідомлення Урядової комісії в результаті аварії загинуло 145 чоловік, існують і інші думки, щодо кількості жертв. Дослідник Куренівської трагедії О. Анісімов у своїй книзі «Киевский потоп. Куреневская трагедия 13 марта 1961 года», називає іншу цифру: «по неофициальным данным куреневская трагедия унесла жизни полутора тысяч киевлян»²⁶.

²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5358, арк. 15–17.

²⁶ Анисимов А. Куреневский потоп: Куреневская трагедия 13 марта 1961 года.— К., 2003.— С. 13.

За висновком Державної експертної комісії з виявлення причин аварії в районі Бабиного Яру: «Согласно выводов привлеченных специалистов Академии наук УССР, Академии строительства и архитектуры УССР и проектных организаций, авария произошла в результате ошибок, допущенных в проекте и нарушения технологии производства работ, производимых специализированным управлением № 610 Министерства строительства УССР, что привело к большому насыщению водой нижних слоев намыва и сосредоточению значительного количества воды в верховьях оврага»²⁷.

Відразу ліквідувати причину аварії було неможливо і ще в квітні 1961 р. за висновком експертів була загроза повторного сповзання намивного ґрунту. Про це писав до ЦК КПУ і Київського міськвиконкому прокурор Української РСР Державний радник юстиції I класу Д. Панасюк: «При осмотре экспертами гидроотвалов в отрогах Бабьего Яра 6 апреля 1961 года эксперты пришли к категорическому заключению о том, что в настоящее время положение с намывными грунтами в отрогах Бабьего Яра продолжают оставаться угрожающим и при выпадении атмосферных осадков не исключается повторное сползание разжиженных грунтовых масс из отрогов Бабьего Яра в район ул. Фрунзе»²⁸.

Міська влада відразу ж приступила до ліквідації наслідків аварії. Але головною метою, як і раніше, залишалася забудова місцевості. Було проведено перепланування самого Бабиного Яру і навколишньої території, з'явилася нова магістраль — Новоокопська (1969–1993 — Д. Коротченка, з 1993 р. — О. Теліги). При цьому міркування господарської економії знову взяли гору над заходами безпеки.

«В связи с необходимостью строительства окружной магистрали по тальвегу Бабьего Яра,— писав головний інженер інституту «Київпроект» Ю. Матвієвський голові міськвиконкому А. Бардашу і голові комісії Держбуду УРСР з нагляду за заходами у Бабиному Яру д.т.н. П. Сліпченко,— отметки которой зависят от отметки верха защитной дамбы, представители Ин-

²⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5358, арк. 15.

²⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5358 арк. 5

ститута «Киевпроект» на ряду совещаний в комиссии Госстроя и в Киевском горисполкоме ходатайствовали о снижении защитной дамбы для уменьшения объема насыпи Окружной магистрали»²⁹, спорудження якої почалося у 1962 р.

У 1962 р. приймається рішення про остаточну ліквідацію цвинтарів на вул. Мельникова і переплануванню цієї території. У наступне десятиліття послідовно знищується Єврейський цвинтар, де розміщається спортивний комплекс і комплекс телецентру, стара частина Військового (колишнього Братського) цвинтаря, на якому зводиться телевежа. Споруди які заважають будівництву зносяться, зелені насадження вирубуються.

На території Бабиного яру почалося будівництво парку культури і відпочинку Шевченківського району площею 118 га (Архітектори В. Гопкало, В. Гречина, В. Коломієць). У 1980 р. будівництво парку в основному було завершено, і відрог Бабин Яр практично зник з обличчя землі. Залишилася недоторканою лише невелика частина верхів'я Бабиного Яру, де 2 липня 1976 р. було відкрито пам'ятник «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру» (Скульптори М. Лисенко, О. Вітрик, В. Сухенко, архітектори А. Ігнащенко, А. Іванченко, В. Іванченков.)

²⁹ ДАК, ф. Р-1446, оп. 1, спр. 8, арк. 80.

ВИДАТНІ КИЯНИ

Микола КУЧЕРЕНКО,

завідуючий сектором

Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

ГРУШЕВСЬКІ У БОЯРЦІ

У ході багаторічної роботи над збором і вивченням матеріалів Михайла Грушевського та членів його родини час від часу з'являються відомості про їхнє неодноразове перебування у приміській дачній місцевості поблизу Києва — Боярці. Такі згадки спершу не вписувалися в усталені ідеологічні стереотипи радянського часу з властивою йому підміною реальної минувшини пропагандистським міфом навколо літературного твору письменника Миколи Островського. Проте наступні знахідки приносили нові підтвердження і тверду впевненість у тому, що український будитель Михайло Грушевський добре знав і любив Боярку.

Нічого дивного в тому не було: ця чудова дачна місцевість після побудови 1868 р. залізниці щоліта приваблювала дедалі більше відпочивальників, головню киян. Тут знаходили житло як люди заможні, так і особи середнього достатку. Для багатших призначалися прикрашені химерним різьбленням будинки на місцевих вулицях Хрещатик і Липки або подібні до них — за залізницею, по витягнутій уздовж колій Вокзальній вулиці. Решта приїжджих знаходила значно дешевше житло у старій частині поселення, що здавна звалось Будаївкою. Ті помешкання часто мали вигляд менш вишуканий, а то й просто були звичайними селянськими хатами. Втім для всіх приїжджих, незалежно від достатку, було однаково доступне найголовніше багатство Боярки — її цілюща лісова природа з мальовничою долиною річечки Притвірки та каскадом штучних водойм¹.

Схоже, що перше знайомство з Бояркою для Михайла Грушевського, на той час ще студента київського Університету св.

¹ Детальніше див.: Кучеренко М. Чи є Боярка історичним містом//Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис.— 2006.— Число 4.— С. 2–33.

Володимира, відбулося через Павлину Захарівну Златоверховникову (уродж. Оппокову; 1852–1939)² — сестру його матері, Глафіри Захарівни. Чоловік Павлини, Михайло Данилович Златоверховников (1842–1929), був у 1878–1908 рр. законовчителем і настоятелем гімназичної Миколаївської церкви у 1-й Київській гімназії. Відомо, що на період праці в гімназії Михайло Данилович мав там квартиру для своєї родини і в ній протягом двох останніх років навчання в університеті (1888–1890) мешкав також Михайло Грушевський. Як і багато інших киян, Златоверховникови виїжджали влітку на відпочинок до Боярки, де мали власний будинок. Цей момент неодноразово простежується в родинному листуванні Грушевських. «Как же твое существование нащот квартиры. Они (Златоверховниковы, — М. К.), должно быть, скоро в Боярку переедут»³, — стурбовано запитувала Михайла Глафіра Грушевська (лист не датований, але був написаний, очевидно, навесні 1890 р.). Ймовірно, цей від'їзд господарів на літо також мав значення, коли юнак вирішив змінити квартиру. Проте він продовжував підтримувати з цією родиною добрі стосунки і надалі відвідував її. «Заходил я во вторник к Златоверх[овниковым], [...] сейчас после Троицы они собираются выехать в Боярку»⁴, — писав він 22 травня бл. 1890 р.

На жаль, тепер уже важко навіть приблизно сказати, де саме в Боярці була дача Златоверховникових, оскільки в листах про це не пишеться, а на боярських сторінках київських адресних книг (вони почали виходити з кінця 1890-х років) їхнього прізвища вже не знаходимо. Пояснення цьому просте: дача загинула значно раніше — 1892 р. Відголосок тієї події знаходимо в листі, написаному 4 листопада 1892 р. Глафірою Захарівною до Михайла Грушевського: «Ты пишешь, что дача Злат[оверховниковых] сгорела. Жаль, очень жаль, должно быть, от

² Детальніше про рідню Михайла Грушевського див.: *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). — К., 2006.

³ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДАІК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 106 зв. Тут і надалі намагаємося зберегти мову і правопис авторів листів.

⁴ Там само, спр. 9.

поджога, так хорошо была устроена»⁵. Після того Златоверховникови дачу в Боярці вже не відбудовували, їхні уподобання змінились на користь Фастова, але до Боярки їздила з дітьми на літо інша родичка — Марія Федорівна Ковалевська (уродж. Грушевська; 1842–1909), яка була сестрою Михайлового батька — Сергія Федоровича. «А в Киеве погода теперь хорошая, каштаны и сирень цветет и так тепло [и] хорошо. Люди думают уже на дачу выезжать, и Златоверховниковы думают ехать в Фастов, а Ковалевская думает поехать к дочке Зине, а Леля (інша дочка,— М. К.) с[о] старшей поедут на дачу в Боярку. А Захарий никуда не едет, только дети будут в лагерях. Ну а Вы когда уже на дачу собираетесь?»⁶ — писала 13 травня 1902 р. синові Михайлові Глафіра Грушевська, а 24 травня того ж року вона додавала: «А вчера были на именинах у Ковалевской. [...] Они собираются на дачу ехать в Боярку — две дочери Леля и Саша с маленькой девочкой, а Мария Федоровна [Ковалевська] поедет к дочке Зине, которая ее приглашала»⁷. Листування Грушевських зайвий раз нагадує, що до революції виїзд на літні дачі вважався поміж більш-менш забезпечених киян річчю мало не обов'язковою.

Поза сумнівом, Михайло Сергійович у ті роки й сам бував у Боярці, зокрема відвідував відпочиваючих родичів. «А ты был в Боярке или тоже все сбираешься?»⁸ — запитувала 5 серпня 1891 р. його сестра Ганна. Ніби відповідаючи їй, юнак у недатованому листі написав: «На Успенье я собрался в Боярку; там уже разъезд, публики мало»⁹.— «Если будешь в Боярке, кланяйся от нас»¹⁰,— писала Михайлові Глафіра Захарівна 1 серпня 1891 р.

Пізніше Грушевські були частими гостями у родині покійного генерал-майора Олександра Романовича Парфененка (1845–1902), який також знімав дачу десь у Боярці. Особливо любив у них бувати молодший брат Михайла — Олександр Сергійович (у 1908 р. він одружиться з дочкою Парфененків — Ольгою

⁵ Там само, спр. 278, арк. 201 зв.

⁶ Там само, спр. 277, арк. 308 зв.–309.

⁷ Там само, арк. 306 зв.

⁸ Там само, спр. 283, с. 68.

⁹ Там само, спр. 10, арк. 82.

¹⁰ Там само, спр. 278, арк. 124 зв.

Олександрівною). Так, 10 травня 1905 р. Олександр Грушевський повідомляв Михайлові: «Парфененки уже в Боярке и я уже был у них [нерозб.]: устроились довольно уютно и недорого»¹¹. Не виключено навіть, що якийсь період ця родина мешкала в Боярці цілорічно, бо київський нотаріус, завіряючи в 1906 р. свідоцтво Ольги Олександрівни для подання в навчальні заклади, назвав її «живущею в Боярке Киевского уезда»¹².

Переїхавши 1905 р. з Кавказу на постійне проживання до Києва, намагалася виїхати з дітьми на дачу і Ганна Грушевська (в заміжжі Шамраєва, Шамрай). Вона прагнула зробити це якомога раніше, про що розповідає її недатований лист до брата — Михайла Сергійовича: «В неділю приїжджав господарь тієї дачі, що ми наняли в Будаєвці, недалеко від Боярки, то говорив, ще сніг лежить в лісі і що вони тільки починають орати. Лікар радив їхати якнайскорше на дачу, і я уложила собі їхати зараз після Великодня, а тепер очевидно сього не можна буде робити, бо що ж його робити на дачі, як так зимно?! Треба почекати тепла, а доти сидіти в гуроді»¹³. Можна щиро посипівчувати жінці, якій після розлучення довелося вирішувати багато юридичних і майнових проблем, а тому з дачі «приходилося їздити в Київ щодня майже в справі дому. Ці поїздки в Київ забирали багато часу, вертались ми змученими»¹⁴.

«Ми» — це, мабуть, також мати — Глафіра Захарівна, і брат Олександр. З листів бачимо, що вони обрали собі лісову околицю Боярки-Будаївки: там було спокійно, та й житло було значно дешевше. «Милая, дорогая Галичка! Итак мы с Вами скоро увидимся. [...] Конец лета проведете в Боярке, в лесу и я надеюсь, что эту зиму не будете больше болеть. Поезд из Киева утром выходит [в] 10 ч. 50 м. утра, так что Вы можете успеть приехать утром», — запрошувала листом Ольга Олександрівна Ганну Сергіївну до Боярки в червні 1908 р., а потім додавала, що діти забавлялись, вирізаючи з соснової кори човники, а також про лісові суниці, що подобалися усій родині. Схоже, що боярський відпочинок сподобався і Ганні Грушевській, яка в

¹¹ Там само, спр. 19, арк. 6.

¹² Там само, спр. 1371 арк. 2.

¹³ Там само, спр. 283, с. 384–385.

¹⁴ Там само, спр. 284, с. 1–3.

наступні роки також намагалась на літо оселятися тут. На такий висновок наводить її лист від 30 травня 1912 р.: «Мріємо про ліс та дачу»¹⁵.

Чи бував тоді разом з ними у Боярці і сам Михайло Грушевський? Так, бував. Яскраве підтвердження тому знаходимо у дитячих спогадах їхньої родички Тамари (1905–1992) — доньки священика, етнографа і краєзнавця Марка Грушевського. Приїхавши з дружиною та дітьми до Києва на Паньківську, № 9 в гості до Михайла, Ганни та Олександра Грушевських, Марко Федорович довідався, що вони перебувають на дачі, тож «батьки вирішили поїхати на дачу. [...] Коли приїхали дачним поїздом і він відійшов, то перебігали через колії на другий бік від станції. Теклюня¹⁶ вела до хати, [йти] було недалеко лісом. Там було багато гостей [...] Гості всі були дорослі. А знайомі діти були: Катруся¹⁷, Олюся¹⁸ і Сергій¹⁹. Катруся повела в ліс, що починався зразу і ми шукали земляніку. Її було не багато. Потім позвали до столу. Він був пишно вбраний. [...] Це було святково. Мабуть, чиїсь іменини. По застоллю пішли в ліс, який починався з веранди. Дехто сів на веранді, а ми, діти — гулять в різні ігри: квача, довгої лози, запалили вогнище, плигали через нього, і з нами бігав в ката і миші, і в усякі ігри Михайло Сергійович, батько і ще два чоловіки. Один, з якого я потім любовалась в Києві, бо часто зустрічала у Грушевських. Це був Мар'яненко, артист. Було якось дуже весело. Втішно. Багато співали. У матері²⁰ був чудовий голос, і вони з Мар'янком співали дуети. Але співали і всі. [...] Приїхавши додому, я все гралась з ляльками в дачу Боярка»²¹.

¹⁵ Там само, спр. 943, арк.

¹⁶ Чик (в заміжжі Вільковська) Текля Андріївна (1894–1987) — економка Грушевських.

¹⁷ Грушевська Катерина Сергіївна (1900–1943?) — донька Михайла Грушевського, у майбутньому культуролог, фольклорист, етносоціолог.

¹⁸ Шамраєва Ольга Вікторівна (1898–1955; в заміжжі Петрицька, Василенко) — дочка Ганни Грушевської.

¹⁹ Шамраєв (Шамрай) Сергій Вікторович (1900–1939) — син Ганни Грушевської, у майбутньому історик, дослідник Київщини.

²⁰ Грушевська (уродж. Ілліч) Марія Іванівна (бл. 1875–1937) — дружина Марка Грушевського.

²¹ Спогади Тамари Марківни Грушевської. Дача.— Арк. 1–2. Машинопис зберігається у фондах Історико-меморіального музею М. Грушевського.

Варто наголосити, що тут Грушевські не почувалися самотніми. Поміж усіх київських передмість саме Боярка найбільше вабила українську інтелігенцію Києва, яка створила там один зі своїх найбільших осередків. Його душею стало подружжя відомих громадських діячів — Федора та Віри Матушевських. Віра Павлівна була лікаркою місцевої земської лікарні²², а пізніше — її головним лікарем²³. Судячи з усього, Матушевські мали службове помешкання на території лікарні. За спогадами публіциста Максима Гехтера, «у неділю та в свята [...] там збиралось чимало українців, переважно літературних кругів. Широка гостинність Віри Олександрівни та «янгольська» доброта Федора Павловича Матушевського були тим цементам, що об'єднував досить пестре товариство, яке в них збиралось»²⁴.

Десь неподалік від Грушевських упродовж 1908–1913 рр. оселявся з родиною історик і громадський діяч Дмитро Дорошенко. «На літо виїздили на час літніх феєрій до с. Будаївки під Київом (22 кілометрів їзди залізницею до ст[анції] Боярки). Наймали у селян хату й жили у ній червень, липень і до кінця серпня. Коло Будаївки був прекрасний сосновий ліс, що тягнувся аж до м. Василькова. Місцевість була дуже здорова, особливо, коли хто був хворий на легені. Ми наймали хату під самим лісом. До Будаївки виїздило на дачу (літнсько) багато киян, особливо таких, що були зв'язані службою й мусіли щодня їздити до міста. І я собі взяв добровільно «службу»: умовився з редактором «Ради» М. Павловським, що буду його заступати протягом місяця, коли він виїздив для відпочинку на село. Це не було для мене тяжко, буваючи в Києві, я довідувався ближче про всі новини українського життя, бачився з київськими громадянами і з заїзжими людьми. [...] Я звичайно виїздив з дому вранці, а десь між 5–6 годиною вечора вертався»²⁵, — розповідав Дмитро Дорошенко, а потім продовжував: «У Будаївці мали ми дуже приємне сусідство: [...] коло нас мешкав улітку з родиною П. Понятенко, адміністратор «Ради», а далі — А. Вязлов, член І Державної Думи, який стративши через це державну посаду

²² Памятная книжка Киевской губернии на 1911 г.— К., 1911.— С. 114.

²³ Горинь Б. Туга Віктора Цимбала.— К., 2003.— С. 43.

²⁴ Гехтер М. Спогади. Листи до М. Грушевського.— К., 2005.— С. 30.

²⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки).— Виннипег, Манітоба, 1949.— С. 127.

судді, служив у банку; мешкав близько і А. Макаренко, в майбутньому член Директорії, а тоді скромний дрібний урядовець на залізниці. Літом 1909 року перебував у Будаївці хворий на сухоти Б. Грінченко»²⁶.

«В Боярці поблизу Києва»²⁷, а отже — десь зовсім поруч мешкав і визначний лісознавець Борис Іваницький (1878–1953), який невдовзі буде одним з організаторів Лісового департаменту УНР, а з кінця 1918 р.— його директором. Відомий громадським діяч, він стане близьким співробітником Симона Петлюри, ректором Української господарської академії (1925–1926 і 1928–1935) і директором Українського технічно-господарського інституту (1932–1936) в Подєбрадах (Чехія), головою Української Національної Ради, дійсним членом НТШ. У Боярці народився його син Борис Борисович Іваницький (1907–2000) — діяч української діаспори²⁸.

Упродовж багатьох років тут відпочивав з родиною видатний композитор і громадський діяч Микола Лисенко. «Коло нас жили тут Лисенки. Коли Микола Віталевич їхав на дачу, ми випадково його зустріли. Але на жаль, бачитись не довелося, бо він швидко захорував і мусів переїхати до Києва. [...] Родина Лисенків, щоб не лишати батька самого в Києві, рішила перебратись 10-го»²⁹, — розповідала в листі Михайлові та Марії Грушевським їхня родичка Ольга Олександрівна. На жаль, лист не називає ні дати, ні адреси, за якою тоді мешкали в Боярці Грушевські та Лисенки.

На боярському Хрещатику, № 50 (будинок не зберігся, тепер там парк боярської філії Київського військового ліцею ім. І. Богуна) наприкінці ХІХ ст. оселилася родина Олександра Кониського — відомого наставника на громадській ниві для української молоді Києва, зокрема для студента Михайла Грушевського. Після смерті чоловіка дачею володіла вдова — Марія Олександрівна.

Через кілька садиб від неї у невеликому, прикрашеному різьбленням будиночку, поміж сосон, жила влітку Олександра

²⁶ Там само.— С. 128.

²⁷ Скоп О. Один із «останніх могікан»//Українські вісті. 23 квітня 2000 р.

²⁸ Там само. Енциклопедія українознавства.— Львів, 1994.— Т. 3.— С. 852–853.— Львів, 2000.— Т. 9.— С. 3349–3350, 3439–3440.

²⁹ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 942, арк. 21 зв.–22 зв.

Іванівна — удова вченого-криміналіста та історика права, професора Університету св. Володимира Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885). Біля неї бували вже дорослі діти, зокрема Федір (Богдан) (1868–1920) — соціолог, історик, економіст і громадський діяч та Ігор (1876–1941) — майбутній міністр внутрішніх справ в уряді П. Скоропадського³⁰.

Тепер, через ціле століття, вже здавалося неможливим з'ясувати хоча б одну з боярських адрес Грушевських, незважаючи на те, що в листі за 1908 р. ми знаходимо її майже повністю: «Ст. Боярка Ю.З.Ж.Д. Будаевка, ул. Зеленая, дача Купріяна. Грушевському Александру Сергеевичу»³¹. Інший тогочасний лист було адресовано також на дачу Купріяна, але вже на ім'я Ганни Грушевської³². Отже, всі Грушевські того року відпочивали на одній дачі. Де ж була дача Купріяна? Чи збереглася вона до нашого часу? Мабуть, він був єдиним Купріяном на тій вулиці або й по всій Будаївці, відомим домовласником, інакше б адреса обов'язково вказувала і прізвище. І все ж на сучасній Зеленій вулиці вже ніхто з зустрічних людей такого чоловіка не зміг пригадати. Здавалося, подальший науковий пошук зайшов у безвихідь...

Його продовження виявилось зовсім несподівано. Біля початку вулиці Зеленої є великий занедбаний пустир. Людська пам'ять, а ще більше — кілька вцілілих поховань засвідчують, що той «пустир» колись був кладовищем. При більш детальному ознайомленні з ним увагу автора привернув старий металевий хрест з епітафією на табличці: «Лупич Іван Купріянович». Відразу подумалось: Купріянович... Чи не його батько здавав Грушевським дачу? Запит на телефонну довідку виявився успішним, і з довгенького переліку сучасних боярських абонентів на прізвище Лупич (рід Лупичів один з найстаріших і найчисленніших у місті) пощастило вийти на прямого нащадка Івана Купріяновича — його онука Юрія Григоровича. Від нього та його дядька — 86-річного Михайла Івановича Лупича (помер влітку 2007 р.) пощастило довідатися, що Купріан (Купрій) Лу-

³⁰ Детальніше див.: Кучеренко М. Чи має майбутнє будинок Кістяківських? //Український форум. — 7 березня 2007 р. — № 1–2.— С. 12–13.

³¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1285, с. 306.

³² Лист зберігається у фондах Історико-меморіального музею М. Грушевського.

пич до революції 1917 р. мав десь на початку Зеленої вулиці з боку лісу два дерев'яних дачних будинки (один з них був дво-поверховим), які щоліта здавав відпочиваючим. Судячи з традицій дачного будівництва, то мали бути обшиті дерев'яною вагонкою і прикрашені різьбленим декором будівлі. Сам Купріян Лупич з родиною мешкав неподалік, на теперішній вулиці Шевченка. З дружиною Мотрею мав численну сім'ю: дев'ятох синів і двох дочок. То були завзяті, роботящі люди, серед синів переважали теслі та будівельники. Старий Купріян помер бл. 1932 р. у віці 97 років і нащадкам запам'ятався як «невеликий щуплий дідок».

У ті ж роки в ході колективізації було зруйновано обидві Купріянові дачі, а матеріал з них пішов на побудову корівників для щойно заснованого колгоспу «Інтенсивник». Не лишилося сліду і від Купрієвої могили, яка була на вже згаданому кладовищі-пустирі. Колись там спочили всі будаївські Лупичі. Тепер уже важко повірити, що кладовище було обгороджене, мало двоє воріт і вишукані кам'яні надгробки з кутими огорожами. У повоєнний час з чиеїсь сатанинської волі кладовище перетворили на піщаний кар'єр. Надгробки обв'язували тросом і стягували трактором. Певно, вони, як і пісок з могил, йшли на будівельні потреби (так тривало, аж поки не лопнув трос, завдавши важких травм робітникові). Разом з тими пам'ятниками зник назавжди і надгробок старого Купріяна Лупича...

Тож тепер на питання про можливі адреси Грушевських у Боярці можемо відповісти, що досить точно з'ясована одна – на лісовій околиці міста при початку вулиці Зеленої, хоч будинок той не вцілів, оскільки був розібраний близько 80 років тому.

І все ж втрати виявилися не суцільними. Як з'ясувалося, зберігся будинок, де мешкав з родиною сам Купріян Лупич. Він розташований на сусідній вулиці Шевченка, якраз проти автобусної зупинки «Вулиця Зелена». Це типова для старожитніх українських сіл білена хата з глиняною призьбою і зеленими дерев'яними віконницями — таких у старій частині Боярки лишилось уже небагато. Та хата береже пам'ять про Боярку-Будаївку, яку любили Грушевські і, напевно, не раз бували під її дахом. На тлі спалюваної історії вона стала єдиною ланкою, що єднає сучасну Боярку з Великим Українцем Михайлом Грушевським.

*Віталій КОВАЛИНСЬКИЙ,
завідуючий відділом міського побуту
Музею історії міста Києва*

КИЇВСЬКІ АПТЕКАРІ МАРЦИНЧИКИ

Родовід сім'ї аптекарів Марцинчиків ведеться від Якоба, сина Андрія, народженого 1733 року. Він був поручиком війська польського, а потім присяжним засідателем у Махнівецькому повіті Київської губернії¹. У шлюбі Якоба з Аполлонією-Катериною Ліпівською 1773 р. народився син Ян. У 40-річному віці він одружився в Бердичеві з дівцею Юліаною, дочкою Яна фон Щоніана, офіцера військ польських, мешканця Старокостянтинівського повіту і члена масонської ложі. У Яна з Юліаною народилися: дочка Юлія-Анна-Розалія, яка у 1843 р. вийшла за дворянина Йосифа Паціорковського, Аделаїда-Ульрика, що залишилася незаміжньою, та три сини — Адольф-Якоб, Ян-Анджей та Еміль-Альфред. У 1829 р. батько з синами були визнані у дворянстві герба Лебідь і записані до шляхти Київської губернії.

Адольф-Якоб Янович (Іванович) народився 1815 р. в Бердичеві. Вирішивши присвятити себе аптекарській справі, він пройшов у Варшаві курс наук в аптеці професора хімії доктора медицини Федора Гейнріха і 6 травня 1836 р. одержав від Варшавської медичної ради диплом на ступінь аптекарського помічника 1-го класу. Після того Марцинчик знайомився з виробництвом на хімічних фабриках Берліна, Відня та інших міст Європи і удосконалювався у своїх професійних знаннях.

12 березня 1838 р. Імператорська Московська академія удостоїла молодого аптекаря ступеню провізора 1-го відділення. Того ж року Марцинчик одружився з Юлією-Доротою, дочкою Кароля-Вільгельма Вебера та Вільгельміні-Анни де Генніг-Гейденріх, і з 1 травня відкрив власну аптеку у містечку Чорнобилі, що у Радомисльському повіті Київської губернії². Тут 16 вересня 1839 р. народилася перша дочка — Юлія-Вільгельміна.

¹ Містечко Махнівка у 1796–1846 рр. було повітовим містом, а відтак селом Бердичівського повіту Київської губернії. Пізніше — районний центр Комсомольське Вінницької області.

² ДАКО, ф. 13, оп. 1, спр. 3516, арк. 22.

Після Чорнобиля Адольф Іванович з 1 травня 1840 р. утримував аптеку в містечку Брусилові. Тут 18 вересня 1842 р. народилася дочка Анна-Емілія. Після неї з'явилися на світ, але вже у Бердичеві: 14 січня 1845 р.— Целестин-Ян та 28 травня 1846 р.— Адольф-Едуард. Після них уже в Києві 1849 р. народився Максиміліан-Олександр, у 1852-му — Ян-Якоб.

У Брусилові, скоріш за все, за фактом перебування за кордоном, а може, з іншої причини, Адольф Іванович Марцинчик, за приписом начальника губернії від 15 вересня 1841 р., перебував під наглядом поліції. Наприкінці ж 1846-го він продав свій брусилівський будинок і з дружиною Юлією-Доротою та дітьми перебрався до Києва. Про це радомисльський земський справник полковник Руза 16 грудня 1846-го таємним рапортом доповів київському цивільному губернатору Івану Фундуклею, додавши, що в Києві провізор Марцинчик утримує аптеку Приказу громадської опіки. Повідомлення було надіслано також київському старшому поліцеймейстеру «для продовження призначеного нагляду»³.

Дійсно, з 1 травня 1843 р. Приказ віддав свою Палацову аптеку Адольфу Марцинчику у восьмирічну оренду⁴. Проте ще до остаточного підписання контракту Марцинчик переуступив аптеку провізору Йосифу Паціорковському, який став його родичем, одружившись того року зі старшою сестрою Адольфа Івановича. Однак Паціорковський дуже швидко призвів аптеку до занепаду, а тому Приказ з 12 жовтня 1846 р. повернув аптеку Марцинчику⁵. Вона залишалася під його управлінням до 1866 року, коли він відкрив власну аптеку по Хрещатику, № 36. Вона отримала назву «Університетська аптека Марцинчика». Але керувати Адольфу Івановичу довелося недовго: у 1869-му, перебуваючи у Варшаві, він помер, маючи лише 54 роки.

Наступником батька в управлінні аптекою став 23-річний син Адольф-Едуард. Після гімназії він та старший за нього на рік брат Целестин-Ян навчалися в Університеті св. Володимира, у 1864 р. склали екзамен на ступінь аптекарського помічника і працювали у батьковій Палацовій аптеці, а потім на Хрещатику.

³ ДАКО, ф. 2, оп. 1, спр. 23443.

⁴ ДАКО, ф. 13, оп. 1, спр. 3516, арк. 94.

⁵ ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 95, спр. 83.

Після того у Московському університеті отримали дипломи на ступінь провізора. Адольф планував серйозно зайнятися науковими дослідженнями, але несподівана смерть батька усе перемінила і сину у 1869 р. довелося замінити його в аптеці.

Пізніше про діяльність Адольфа Івановича Марцинчика та його сина Адольфа газета «Киевлянин» писала: «Володіючи достатніми матеріальними засобами та широкими теоретичними і практичними знаннями з фармації, власник аптеки запровадив багато покращень у традиційному способі приготування та відпуску ліків, чим швидко здобув собі особливу довіру та увагу населення. Коли, за смертю його, аптека перейшла до сина його, теперішнього власника, то останній, прийняв добре розпочату справу, застосував поступово новітні способи та удосконалення у приготуванні медичних засобів, зробив перебудову приміщення та розширив розміри виробництва аптечної лабораторії, попит на вироби якої прогресивно зростає з кожним роком»⁶.

8 грудня 1871 р. брати Целестин і Адольф Адольфовичі Марцинчики разом з двома іншими добродіями створили Товариство на довірі «Брати Марцинчик». Його завдання полягало у «відкритті аптекарського складу та здійсненні торгівлі фармацевтичними, хімічними та іншими тому подібними матеріалами у нововлаштованому магазині на Хрещатицькій вулиці». Товариство постачало медичні препарати, хімічні товари, мінеральні води, хірургічні інструменти, приладдя для аптек і шпиталів, пристрої й реактиви для цукрових заводів, фото- та інших лабораторій, виготовляло мило, і не лише косметичне, а й скипидарне, для прання та дезінфекції білизни, ще й зубні еліксири, ароматичні води, кисневі подушки і багато інших, у край потрібних дрібничок. Завдяки різним технологічним та організаційним заходам справи стрімко йшли вгору.

Через 10 років, 23 жовтня 1881 р., було покладено початок промислової фармацевтичної справи, яка розпочалася в останній чверті XIX і продовжується у XXI сторіччі. Того дня імператор Олександр III затвердив Статут Південно-Російського товариства торгівлі аптекарськими товарами, або ЮРОТАТ (Южно-

⁶ Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка.— К., 1898.— С. 460.

Русского общества торговли аптекарскими товарами). Воно призначалося «для утримання та розповсюдження дій складу аптекарських товарів, що знаходиться у Києві та належить братам Марцинчикам, а також збуту як всередині Росії, так і за кордон, аптекарських товарів та препаратів, однаково патентованих засобів, найкращої якості, за можливо дешевими цінами»⁷.

У 1888 р. ЮРОТАТ пропонував: аптекарські, хімічні та косметичні товари, патентовані засоби, натуральні мінеральні води, приналежності для аптек і госпіталів, хірургічні інструменти, гумові вироби, мінеральні мастильні масла, друкарські фарби, різні хімічні продукти, приладдя та реактиви для цукрових заводів тощо.

Вагомий публічний успіх чекав на Адольфа Адольфовича у 1897 р., коли він як експонент взяв участь у Київській сільсько-господарській та промисловій виставці, що працювала з 8 липня по 2 жовтня на Черепановій горі. Нагородою виставленим аптекою експонатам стала срібна медаль виставки.

У грудні того року Марцинчик розмістив своє виробництво — аптечний склад ЮРОТАТа та «Парову лабораторію фармацевтичних і галенових препаратів та гігієнічних мил і пресових ліпців університетської аптеки Адольфа Марцинчика» — у новому приміщенні по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, № 139 (нині — вул. Саксаганського).

Хіміко-фармацевтичне виробництво та складське господарство ЮРОТАТа швидко розвивалося. У 1908 р. товариство мало вже п'ять магазинів роздрібної торгівлі — на Хрещатику у будинках № 12 та 36, по Олександрівській вулиці, № 46, по Великій Васильківській, № 22 і на розі Безаківської та Маріїнсько-Благовіщенської, № 16/108. У 1912 р. до них додався шостий магазин на розі Великої Підвальної та Бульварно-Кудрявської, № 37/1, поруч з аптекою Івана Марцинчика. Підприємство на Маріїнсько-Благовіщенській мало тепер назву «Парова фабрика туалетних гігієнічних і медичних мил та миловарний завод А. А. Марцинчика в Києві».

На її основі у 1920 р. було створено 1-у Українську радянську хімфабрику, перетворену через три роки на Київський

⁷ Устав Южно-Русского общества торговли аптекарскими товарами.— К., 1897.— 30 с.

хіміко-фармацевтичний завод ім. Свердлова. Основною його продукцією були галенові препарати – настойки, краплі, екстракти, мазі, таблетки тощо. Вирішальною ж подією для усієї подальшої діяльності заводу стало прийняте у жовтні 1947 р. урядове рішення про перепрофілювання на виготовлення пеніциліну. Першу продукцію одержали напередодні першотравневого свята 1949 р. Потім розгорнулося спорудження корпусу для виробництва протитуберкульозного антибіотика стрептоміцину. У 1950-му «пеніцилінку» зашифрували під поштову скриньку № 488, з 1954-го вона звалася Київським заводом медичних препаратів, а з 2005 р. тут корпорація «Артеріум», яка складається з ВАТ «Київмедпрепарат» та львівського ВАТ «Галичфарм».

Без малого 45 років Адольф Адольфович Марцинчик носив звання провізора, магістра фармації і впродовж сорока трьох років керував власною аптечною справою. Він був членом Московського, Петербурзького, Варшавського, Одеського фармацевтичних товариств і очолював Київське. На Всеросійському фармацевтичному з'їзді 1889 р. в Петербурзі його було обрано віце-головою з'їзду.

Піклуючись про підготовку медичних кадрів для надання допомоги пораненим, Марцинчик у період російсько-турецької війни 1877–1878 рр. викладав на фельдшерських курсах сестер милосердя при Київській общині Червоного Хреста, за що його було Височайше пожалувано знаком Червоного Хреста. Довгі роки він виконував обов'язки почесного попечителя у Києві дитячих притулків імені імператриці Марії Федорівни.

У 1906 р. Марцинчик увійшов до складу 73-х гласних (депутатів) Київської міської думи. Понад 25 років був одним з 12-ти членів ради євангелічної київської общини, а останні два роки життя входив до її вищої ради, яка складалася з трьох синдиків.

Адольф Адольфович Марцинчик помер 10 лютого 1912 р. від запалення легенів⁸. Прожив він 65 років 8 місяців 12 днів і поховали його у Києві на лютеранському кладовищі. Газета «Киевлянин» у некролозі особливо відзначила, що «за свою

⁸ У некролозі газета «Киевлянин» зазначила, що від розриву серця.

громадську діяльність А. А. Марцинчик нагороджений був чинами включно по чин колезького радника та орденами включно по орден св. Анни 2-го ступеня»⁹, тобто мав ще й орден св. Станіслава.

Після смерті Адольфа Адольфовича залишилися його вдова Леонарда Давидівна Ільницька, дочка поміщика Сквирського повіту Київської губернії, з якою вони прожили разом 40 років, та двоє синів: Адольф-Олександр, який народився 1873 р., та Зигмунд-Август — 1879-го. Вони разом успадкували аптеку на Хрещатику, яка тепер називалася «Аптекою спадкоємців А. А. Марцинчика».

У 1920-ті роки вона стала аптекою імені Пирогова. Будинок, де вона розміщувалася три чверті сторіччя, проіснував до вересня 1941 р., коли центральна вулиця міста загинула від вибухів, вчинених радянськими мінерами-диверсантами. А сім років перед тим, у 1934-му, відповідно до програми заходів, пов'язаних з перенесенням столиці УСРР з Харкова до Києва, і в зв'язку з відповідним значним збільшенням чисельності працівників Народного комісаріату внутрішніх справ, аптеку було передано НКВС.

Старший син Адольфа Івановича Марцинчика — Целестин Адольфович — був у шлюбі двічі. У першому, з Теклею-Пауліною Регульською, дітей не мав, був розведений і вдруге одружився з Євгенією-Марією Міллард. У цьому шлюбі 5 грудня 1882 р. в містечку Смілі на Київщині народився син Георг-Адольф і 1890 р. в Києві — Людвік-Стефан.

Георг-Адольф закінчив курс медичних наук і 1912 р. отримав у Страсбурзькому університеті (Франція) звання доктора медицини. Через два роки за іспитами в Університеті св. Володимира йому було присвоєно звання лікаря. З січня 1915-го Марцинчик був асистентом і ординатором кафедри лікарської діагностики та пропедевтичної клініки. Залишався штатним асистентом університету він і в січні 1919 р. Георг Целестинович у 1911-му одружився з 19-річною уродженкою Ельзасу Мартою Фрідріхівною Бай, вони мали сина Георгія та дочку Олену¹⁰.

⁹ Києвлянин. — 1912. — 15 февраля.

¹⁰ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 4799.

Третій син — Максиміліан-Олександр — народився в Києві 1849 р. Як і брати, він так само займався аптечною справою, але випередив їх у створенні власної сім'ї, одружившись у 1871 р. у Варшаві з Вандою-Марією Станішевською. У 1873-му у них народилася дочка Юлія-Героніма, через два роки — Ванда-Пауліна, обидві — у Варшаві. Потім родина переїхала на Київщину, зупинилася у Фастові й 17 січня 1880 р. народився Станіслав-Антон. Але радість появи нащадка невдовзі була затьмарена смертю того ж року обох дочок.

Станіславу довелося усього в житті досягати самотужки, тому що через два роки після його народження помер батько, у 1897-му — мати. Він пішов типовим для Марцинчиків шляхом — став доктором медицини.

Провізор Іван Адольфович (Ян-Якоб) Марцинчик, четвертий син Адольфа-Якоба та Юлії-Дороти, народився 16 червня 1852 року. За прикладом братів він здобув фармацевтичну освіту і мав практику аптечної роботи.

14 листопада 1884 р. Марцинчик відкрив власну аптеку, розмістивши її у будинку № 33 (35) по вулиці Великій Підвальній, що належав відомому діячеві Єврейської лікарні купцю Меєру Гребеню. За два дні до відкриття комісія медичної управи перевірила готовність закладу і відзначила в акті, що «аптеку влаштовано дуже добре і забезпечено усіма предметами, потрібними для правильного та швидкого відпуску ліків у великій кількості»¹¹.

Аптека Марцинчика не могла, безумовно, зрівнятися з такими лідерами, як аптеки його брата Адольфа чи Густава Зейделя по Хрещатику, № 17, але на своєму рівні трималася упевнено. Іван Адольфович брав участь у справах місцевого самоврядування, зокрема обирався членом Сирітського суду. Його було відзначено орденами св. Станіслава та св. Анни, але доля не була до нього милостивою.

Марцинчик помер 12 березня 1917 р. від серцевої жаби, не залишивши спадкоємців. Вдівцем по своїй дружині Софії-Теклі Вебер він став ще 27 вересня 1900 р. Дочка Ірина-Софія померла 5 вересня 1909 р. від запалення легенів та шлунку, коли їй ще

¹¹ ДАКО, ф. 1, оп. 324, спр. 59; ЦДІАКУ, ф. 442, оп. 535, спр. 299.

й 19-ти не виповнилося. Неодружений син Вацлав помер від пороку серця 31 березня 1911 р. З другою дружиною Анною Сигізмундівною Іван Адольфович дітей не мав. Але його аптека продовжували працювати ще довгі роки й у 1920-ті роки мала назву «Киево-Підвальної».

Провізора Еміля-Альфреда Марцинчика називали Емілієм та навіть Ємельяном (Омельяном) Івановичем. Народився він у 1827 р. в Бердичеві і після гімназії продовжив навчання на медичному факультеті Університету св. Володимира, який закінчив 1847 року.

У травні 1849-го Емілій мешкав у Палацовій аптеці, яку утримував його рідний брат Адольф-Якоб Марцинчик. Він планував поїхати до Варшави слухати лекції у фармацевтичній школі і тепер подав на ім'я губернатора Фундуклея прохання видати паспорт на проїзд і проживання у Варшаві терміном на один рік. Але відповідь була несподіваною: «Запитуваний мешканцем Києва Ємельяном Марцинчиком паспорт на проїзд до Варшави для слухання лекцій у фармацевтичній школі не може бути виданий, тому що за правилами, викладеними у відповіді головного директора-головуючого в урядовій комісії внутрішніх та духовних справ Царства Польського, уродженці Західних губерній для слухання у зазначеному закладі лекцій не приймаються»¹². Однак Марцинчик усе ж досяг свого: 24 червня 1852 р. склав екзамен на ступінь провізора в Московському університеті.

У подальшому ніякого службового чину він не мав, але під час Кримської війни перебував на дійсній службі з 13 вересня 1854 р. по 28 серпня 1855-го й за участь в обороні Севастополя нагороджений срібною медаллю. Вдруге Емілій Іванович був на дійсній службі в російсько-турецьку війну — з 23 січня 1877-го по 16 грудня 1879 р. керував аптекою при київському воєннимчасовому госпіталі № 53, за що одержав орден св. Анни 3-го ступеня. Крім того мав ще орден св. Станіслава 2-го ступеня «за труди у боротьбі з тифозною епідемією»¹³.

В атестаті Марцинчика, у розділі про військові походи, записано: «30 січня 1877 р. перейшов кордон Росії й вступив у

¹² ДАКО, ф. 2, оп. 163, спр. 68.

¹³ ДАКО, ф. 1, оп. 13, спр. 725.

князівство «Румунія», з 24 квітня 1877 р. перебував при розкритому госпіталі у м. Піатро по 28 січня 1878 р. й вступив потім разом з госпіталем, перейшовши річку Дунай 2 лютого 1878 р., у межі Болгарії; перейшов Балкани через Шипкінський перевал 28 лютого 1878 р. й вступив у межі Турецької Імперії в Адріанополь, де й перебував по 11 серпня того ж року, а звідти разом з госпіталем перейшов у м. Кирк-Килиссе, де залишався по 10 лютого 1879 р., а потім з госпіталем прибув у м. Бургас 15 березня 1879 р.; звідти на пароплаві «Гуніб» прибув до одеського порту 22 березня того ж року, а звідти по залізниці до Києва 10 квітня 1879 року».

Між двома війнами та після них Марцинчик управляв аптеками у різних містах і містечках Київської та Волинської губерній. А останньою була аптека у Зозові Липовецького повіту. У 1894 р. колишній військовий аптекар подав клопотання про призначення йому пенсії, але не дочекався і 10 грудня 1895-го помер.

Емілій Іванович одружувався тричі і з кожною обраницею у нього було по двоє дітей. Перший шлюб він узяв 1857 р. у Хотині Херсонської губернії — з Регіною Ходковською і мав дочку Юлію-Владиславу та сина Францишка-Петра. Вдруге одружився 1862 р. в Бердичеві — з Антоніною Островською, від якої народилися дочка Емілія-Марія, у Золотоноші, та син Януш-Людвік. Третьою дружиною була пані Сюше, яку, за одними документальними даними, звали Сюзаною-Пауліною, за іншими — Ідою Юліївною (батько у неї звався Ернестом-Юліушем). Вона, на відміну від перших двох дружин, подарувала Марцинчику двох синів — Альфреда-Кароля та Олександра. При цьому різниця у віці між першою дочкою Емілія Івановича Юлією-Владиславою та його останнім сином Олександром становила 28 років.

Залишившись вдовою з двома неповнолітніми дітьми, Іда Юліївна, як зазначив у своєму рапорті Липовецький повітовий земський справник, подала 16 лютого 1896 р. прохання призначити їй пенсію за чоловіка¹⁴. Справа розглядалася в Канцелярії Його Імператорської Величності з прийняття прохань на Височайше Ім'я і, скоріш за все, була вирішена позитивно.

¹⁴ ДАКО, ф. 1, оп. 12, спр. 764.

Альфред Емілійович Марцинчик народився 1885 р. в містечку Зозові і закінчив місцеве однокласне училище. 20-річним він одружився у повітовому місті Липовці з Антоніною Теофілівною Орховською. Вже 19 квітня 1906 р. у них народився син Аполлон, наступного року — дочка Неоніла, у 1916-му — Анастолій.

Виховання Аполлона почалося у Київській 1-й гімназії. Він дійшов до третього класу, але на початку 1919-го колишня Олександрівська закрилася, і батько 31 березня попросив прийняти сина до 2-ї гімназії, що знаходилася на тому самому Бібіковському бульварі, через Володимирську вулицю¹⁵.

Однак наступного року в Києві у черговий раз усе змінилося: у травні-червні 1920-го трохи більше місяця місто перебувало під «білополяками», а після їхнього відступу було встановлено радянську владу. Альфред Емілійович, як носій «небезпечного» прізвища Марцинчик, рушив разом з польським військом, залишивши тимчасово дружину з малими дітьми у Києві і твердо обіцяючи повернутися, щоб забрати з собою. Два роки про нього нічого не було чути, а потім якісь малознайомі люди принесли Антоніні Теофілівні звістку про його смерть.

На цьому дитинство гімназиста Аполлона Марцинчика закінчилося. З 1920-го по 1928 р. він працював на залізниці — учнем та помічником слюсаря, мастильником, зчіплювачем вагонів, стрілочником. Потім був призваний до лав Червоної армії і служив на флоті у Севастополі. Повернувся додому через п'ять років зовсім сивим: під час морського походу матрос Марцинчик був змитий з палуби і підібрали його випадково через п'ять годин, коли сили, щоб триматися, майже вичерпалися.

1933 р. Аполлон працював у дирекції Південно-Західної залізниці «на посаді шофера», а наступного року вступив до Київського медичного інституту. Його мати у ці роки влаштувалася прибиральницею на вокзалі Київ-Пасажирський. На останньому курсі інституту, у 1939-му, Аполлон зустрів свою майбутню дружину Олену — дочку «царського» генерала Івана Дмитровича Гвоздевича, яка була тепер вже Новожиловою.

Невдовзі вони одружилися і по закінченні інституту одержали призначення до «добровільно» приєднаного у 1939 р. Льво-

¹⁵ ДАК, ф. 81, оп. 51, спр. 493.

ва: він — військовим хірургом, вона — лікарем у дитячу лікарню. Потім було південне місто Херсон, де у березні 1941-го у них народилася дочка Ірина.

Далі — прифронтовий госпіталь, і сім'я ще разом, а потім Олена з семимісячною Іриною та мамою Аполлона рушили залізницею у східному напрямку, маючи довідку Окремого медсанбату НКО від 2 січня 1942 р., що Марцинчик О. І. «є дружиною військового лікаря 3-го рангу Марцинчика А. А., який перебуває на службі у лавах РСЧА¹⁶, і супроводжує ешелон з важкопораненими». Після цього чоловік з дружиною більше не бачилися.

Маршрут Олени Іванівни (не просто жінки з малою дитиною, але ще й виконуючого службові обов'язки лікаря!) проліг під вогнем через наступ і оточення радянських військ під Харковом, через битву під Сталінградом, через пекельну переправу на баржі під ворожим вогнем на лівий берег Волги, через заволзькі та казахські степи з кінцевою зупинкою у Павлодарі, де її призначили завідувати інфекційною лікарнею.

Київ звільнили у листопаді 1943-го, і наступного року Олена Іванівна з дочкою та свекрухою повернулися до Києва. Тут Антоніна Теофілівна дізналася про загибель сина Анатолія, Олена — про смерть матері. А ще їм сказали, що Аполлон не загинув, як вони вважали, під Харковом, що він у 1942-му знаходився у таборі для військовополонених в Умані. Потім, наприкінці війни, вже у Німеччині був інший табір — для переміщених осіб, відкритий в американській окупаційній зоні. Там Марцинчику зустрівся один з тих, хто був у Сталінграді, і він за прізвиськом згадав жінку-лікаря з дочкою та свекрухою, які переправлялися через Волгу, але баржа потонула, стверджував він, і ніхто не врятувався.

Ось так і вийшло — він, колишній військовий лікар Аполлон Марцинчик, живий, однак його дружина Олена Іванівна цього не знає і отримує за нього, як за загиблого чоловіка, пенсію, але ж і вона з дочкою насправді живі, проте він, зберігаючи їхню єдину сімейну фотокартку, цього теж не знає. І дім його тепер далеко — в Америці, і Марцинчик тепер вже став на місце-

¹⁶ Робітничо-селянська Червона Армія.

вий манер Мартенсом, і дружина у нього нова, інша, хоч і зветься Галиною Олексіївною.

І усе ж могло статися неймовірне — батько з дочкою, дізнавшись на початку 1970-х про взаємне існування, могли зустрітись і все робили для цієї зустрічі, враховуючи політичні обставини, «на нейтральній смузі». Але не зустрілися, не вистачило часу — у лютому 1979 р. визнаний хірург, засновник власного госпіталю в місті Орlando у Флориді, громадянин США, уродженець Києва Аполлон Мартенс помер.

Але він встиг відправити з okazjiю до Києва знову знайденим першій дружині та дочці три листи, навіть не знаючи чи дійдуть вони до них, з розповіддю про себе:

«...Єдина моя мрія сьогодні, це щоб ви одержали цього листа, якщо я знатиму, що ви його отримали, то вмирати буду спокійно. Пишу я не для того, щоб вибачитися перед вами, винитися мені немає за що, я лише хочу, щоб ви знали правду, й усе, що ви будете думати про мене після прочитання, це справа ваша, справа вашої совісті. Мені буде важко вмирати, якщо я буду думати, що ви не знаєте про мене правди і будете думати, що я кинув дитину і дружину заради своєї примхи або свого благополуччя...» Він писав, що після того, як його рідні жінки у 1942-му відправилися з ешелоном, він з хірургічним відділенням госпіталю залишився майже на передовій зі своїми *«горе-хірургами»* — студентами Сталінградського медінституту: *«Калічили людей, направо і наліво, губили їх, а Сталін знищував нас усіх разом. У нас не було зброї, не було літаків, наші солдати йшли у бій зі старими гвинтівками проти німецьких танків та автоматів»*¹⁷.

А потім — полон і табори, 40 кг «живої ваги» при зрості під 190 см і врятування у госпіталі в американській зоні, робота за професією у тому ж госпіталі і важки роздуми про наступну зустріч колишнього полоненого-«зрадника» з Батьківщиною. *«Якщо б моя смерть могла послужити вам на користь, я не замислювався б віддати своє життя. Я довго думав над цим, боровся сам із собою, не спав ночами, кілька разів намагався їхати, але совіти дійшли до того, що полювали на людей, які*

¹⁷ Ялкупт С. Действующие лица.— Рукопис.— 2000.

не хотіли повертатися додому, навіть в американській зоні. Викрадали людей, іноді навіть серед білого дня, і увозили, щоб розстріляти. Ми це усе бачили самі, комусь то ми могли вірити або не вірити, але власним очам не вірити не можна».

Марцинчик залишився: працював у госпіталі, завідував хірургічним відділенням, потім почалися роки поневірянь і мандрів. Врешті 1948 р. йому вдалося виїхати до Америки, до Нью-Йорка, відтак до іншого штату, де він мав невеличку медичну практику.

Після того — американське громадянство, іспити та отримання постійної ліцензії, робота у державному госпіталі, одруження, придбання, за допомогою родичів дружини, медичного обладнання, відкриття госпіталю.

«...Я не вірю, що зумію вас ще побачити, тому я пишу цей лист з мольбою та надією на те, що ви його отримаєте. Мені так хотілося, щоб ви довідалися, чому я не повернувся додому, і що зі мною сталося. Не знаю, звісно, коли я вмиратиму, але вмиратиму з останнім словом на вустах, у мозку і в серці, і це слово буде І... (спеціально у цьому листі не називаю імен). Я не знаю, що віддав би, аби її ще раз перед смертю побачити. Якщо отримаєте цього листа, пам'ятайте, що я вас не забував ні на хвилину у своєму житті, особливо І... Я не шукав Америки, усе, чого я бажав, це бути з вами, піклуватися про вас і померти з вами, але Бог вирішив інакше, ремствувати не будемо, на усе Божа воля. Розшукувати вас я хотів, але боявся, щоб не нашкодити вам, і бачу зараз, що був правий. Я не думаю, що я вас ще побачу, а багато віддав би за це... Ваш до смерті А.»¹⁸.

Його «І...», Ірина Аполлонівна, живе в Києві, закінчила Київський медичний інститут ім. О. О. Богомольця і працює лікарем-психіатром у поліклініці Головного військового клінічного госпіталю МО України. Вона вже 46 років є дружиною полковника-танкіста у відставці Андрія Андрійовича Шклярука, вони мають дочку Ірину та сина Гліба.

Прізвище Марцинчик носять також рідні брати Олександр та Юрій Федоровичі — онуки наймолодшого сина Емілія Івано-

¹⁸ Там само.

вича — Олександра. Обидва вони — інженери-електромеханіки, закінчили Київський технологічний інститут харчової промисловості.

У Москві живе ще один нащадок Емілія Марцинчика, але по його другій дружині, Олександр Борисович Марцинчик. Колишній військовий будівельник, він тепер професор Московського архітектурного інституту. Його дід — Януш-Людвік, син Емілія Івановича.

Нащадки пишаються тим, що зробили у свій час не лише їхні прямі прадіди та діди, а й усі, хто носив прізвище Марцинчик. Адже й вони самі гідні тих справ, які робили на користь суспільства пращури.

Сергій МАМАЄВ,

*кандидат мистецтвознавства,
провідний науковий співробітник
Київського музею О. С. Пушкіна*

КНЯЗЬ ФОН ДЕР ОСТЕН-САКЕН И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РОССИЙСКОГО ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ

К содержанию одного экспоната

Фабиан Вильгельмович фон дер Остен-Сакен (1752–1837) был выходцем из старинного германского рода, но захудалой его ветви, а сделал карьеру в России, дослужившись до чина генерал-фельдмаршала. Он также был пожалован в графское (1821), а затем и княжеское (1832) Российской империи достоинство. Барон австрийско-саксонского происхождения, он вынужден был, волею судеб, сражаться со своими компатриотами. Но что подкупает: отзывы о нем подчиненных (причем, коренных русских, как, например, А. П. Ермолова), при всей своей скупости, исполнены неподдельного уважения [2; 4]. Биографию этого человека пересказывать нет смысла, поскольку имеется она у Бантыша-Каменского [1] и т.д. [3, с. 138]. Напомню только, что последние годы своей жизни он провел в Киеве, где и скончался в апреле 1837 г. Оставаясь до конца жизни лютеранином, Остен-Сакен поддерживал самые тесные дружеские отношения с митрополитом Евгением (Болховитиновым), о котором здесь рассказывать тоже нет необходимости, скончавшимся за полтора месяца до своего лютеранского приятеля. Не получив особенно блестящего образования, Фабиан Вильгельмович, тем не менее, всегда оставался чутким к тому, что мы называем «вопросами культуры». В бытность его генерал-губернатором оккупированного Парижа (1814) после победы над Наполеоном, он своей лояльностью завоевал такое расположение парижан, что те, стоя, приветствовали его, когда он появлялся в ложе парижской оперы. В Киеве он пребывал уже на покое, не занимая никакого поста, но обладая, сказать прямо, небывалым для провинциального города чином генерал-фельдмаршала, пользовался беспрекословным авторитетом. И если первому киевскому археологу, Кондрату Лохвицкому требовалась поддержка в его

изысканиях, то обращался он не к кому иному, как к Остен-Сакену (см. публикацию Т. Б. Ананьевой в альманахе «Киевский альбом» [5, с. 67]).

Теперь перейдем непосредственно к экспонату. В коллекции Киевского музея А. С. Пушкина (естественно, стараниями Я. И. Бердичевского) оказался компакт напечатанных в армейской типографии и переплетенных под одной крышкой приказов за 1823–1824 гг. по I Армии, которой командовал в то время Ф. В. фон дер Остен-Сакен. На мой взгляд, документы эти заслуживают самого пристального внимания исследователей, поскольку рисуют характерные и неожиданные особенности военного быта той поры, — когда поручик из приличной семьи мог числиться в действительной службе, но под первым надуманным предлогом взять отпуск и полгода шататься, где ему угодно, а начальство смотрело на это сквозь пальцы — дескать, все-таки люди одного круга. Но я хочу в данном случае остановиться даже не на одном из приказов, а на одном его пункте. И прошу внимательно вслушаться в каждое слово. Итак (чтобы подчеркнуть стиль, артикулирую в соответствии с орфографией, хотя так уже и тогда не говорили):

«Майя 28 дня 1824 года

...1-го Морскаго полка Прапорщикъ Павлиновъ, хотя оказался виновнымъ въ уклоненіи отъ службы и нерадіиіи оной, но какъ сіи поступки произошли не отъ умысленности его, а отъ вялости, ліности и тупаго понятія, то вменивъ ему Павлинову въ наказаніе судъ и арестъ, выдержать его подъ онымъ еще два місяца, а потомъ выключа изъ службы, впредь ни къ какому оной роду не опредѣлять.

Подлинный подписалъ

Командующій, Генераль отъ Инфантеріи, Графъ Сакенъ» [6].

По самому стилю текста можно почувствовать, какой головной болью стал для командования прапорщик Павлинов. Нетрудно заметить и другое: здесь блистательным образом в одной фразе формулируется российское правовое сознание, для которого суд — это не правовая инстанция, а наказание, приговор выносится до суда, а судьба человека зависит не от суда, а от воли высшего начальства. «Мы ленивы и нелюбопытны», — заметил однажды Пушкин; беда в том, что ленивы и нелюбо-

пытны мы в том числе и к самому факту нашей «вялости, лени и тупаго понятия». Мы никак не желаем понять, что с такими, генетически укоренившимися в нашем сознании, правовыми представлениями — не стану рассуждать, хороши они или плохи — но стремиться в какой-нибудь Совет Европы, мягко говоря, преждевременно.

В заключение я бы хотел привести еще один, по-моему, беспрецедентный факт, связанный с киевским периодом биографии Остен-Сакена, который жители Киева могли наблюдать в начале апреля 1837 г. 7 числа этого месяца фельдмаршал скончался. И тот же Бантыш-Каменский свидетельствует, что его «проводжало в последний путь все киевское духовенство во главе с викарным епископом Иннокентием¹. Его похоронили у церкви Рождества Богородицы на дальних пещерах Лавры, где последний обряд совершал Пастор» [1, с. 119].

Я, по крайней мере, не могу припомнить другого примера, когда православное духовенство нашей древней столицы проводжало прах лютеранина в самое сердце древнейшего в России монастыря, а лютеранский пастор отпевал его на православном кладбище.

И сегодня всякий любопытствующий может посетить кладбище у церкви Рождества Богородицы на Дальних Пещерах Свято-Троицкой Киево-Печерской Лавры и своими глазами увидеть чудом сохранившуюся чугунную плиту с фамильным гербом, под которой покоится прах Фабиана Вильгельмовича фон дер Остен-Сакена, генерал-фельдмаршала и князя Российской империи.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Бантышъ-Каменскій Д. Н.* Биографіи російскихъ генералиссимусовъ и генкраль фельдмаршаловъ/Репринтное воспроиз-

¹ Иннокентий (Борисов), известный церковный либерал экуменических взглядов, впоследствии — архиепископ Херсонский; после кончины митрополита Евгения (февраль 1837 г.) и до прибытия (июнь-июль 1837 г.) нового митрополита, Филарета (в миру Амфитеатрова, — не путать с митрополитом Московским Филаретом (Дроздовым), которому посвящал стихи Пушкин. — С. М.) фактически окормлял духовную жизнь Киевской митрополии.

изведение издания 1840 г.— Пушкино: Изд. объединение «Культура», 1990.— Ч. 4.

2. 1812 год. Воспоминания воинов русской армии. Из собрания отдела Российской Империи письменных источников Государственного Исторического музея.— М.: Мысль, 1991.

3. Исторія родовъ русскаго дворянства/Сост. П. Н. Петровъ. СПб.: Герман Гоппе, 1886. Репринт.— М.: Современник, 1991.

4. Записки А. П. Ермолова. 1798—1826.— М.: Высшая школа, 1991.

5. Дневник Кондрата Лохвицкого/Публикация, комментарии Татьяны Ананьевой при участии Ольги Друг//Киевский Альбом. Выпуск 2.— К., 2002.

6. Приказы, отданные по Первой арміи съ 1-го сентября 1823 по 1-е число января 1825 года, Компакт. КП № 274: Приказ N 72, пункт 3.

*Інна СТАРОВОЙТЕНКО,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського*

ПАВЛО САБАЛДИР І ЩОДЕННА УКРАЇНСЬКА ГАЗЕТА «РАДА»

Ім'я Павла Олексійовича Сабалдира (1880–1956), маловідомого досі українського журналіста, мовознавця й автора багатьох численних літературних нарисів та оповідань, невід'ємне від історії щоденної української газети «Рада» (1906–1914). Її видавець Євген Чикаленко відзначав, що працював цей багаторічний сумлінний співробітник редакції «не за страх, а за совість»¹, віддавався справі усією душею². До таких працівників Є. Чикаленко ставився з симпатією і повагою, бо були вони його однодумцями, вели спільну лінію у нелегкій видавничій справі, адже «Рада» була першою щоденною газетою в Наддніпрянській Україні, без досвіду і практики. Із самого початку її заснування видавці зіткнулися з проблемами, від вирішення яких залежало майбутнє газети. Є. Чикаленко шукав для «Ради» відповідні тематичний і соціальний напрями, джерела фінансування, талановитих дописувачів та співників у справі, які б розуміли значення власного друкованого органу для українського руху в цілому. Саме до таких людей належав П. Сабалдир. Він працював у редакції 6 років, спочатку виконував обов'язки коректора, а потім секретаря та був серед талановитих дописувачів, прикрасивши газетні шпальти реалістичними літературними нарисами. На них звернув увагу Є. Чикаленко, сподіваючись, що зі скромного молодого хлопця згодом сформується поважний літературний працівник. З цією метою він запросив його і на традиційні літературні понеділки, що відбувалися щотижня у його київській оселі на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56.

Походив П. Сабалдир із селянської родини с. Богачки (Майорщини) Хорольського повіту. Його дитинство минало на лоні

¹ Євген Чикаленко. Щоденник. (1907–1917).— К., 2004.— Т. 1.— С. 8.

² Там само.— С. 291.

мальовничої природи полтавської землі, де з малих літ Павло служив пастухом у місцевого поміщика Майорського. Хлопець мав здібності до науки, тому після закінчення початкової сільської школи продовжив навчання в Уманському с/г училищі, а після його закінчення — у Київському політехнічному інституті. П. Сабалдир прийшов у редакцію газети «Рада» в 1907 р., шукаючи заробітку на скромне життя у великому місті. Тоді там працювало чимало подібних до нього студентів. Але якщо для останніх обов'язки в редакції були здебільшого тимчасовими і затримували їх лише на період навчання, то П. Сабалдира газетна справа міцно прив'язала до себе і стала чи не найважливішою з-поміж інших. Є. Чикаленко відзначав, що і після отримання диплома, П. Сабалдир не залишив посади в редакції, бо звик до газетної праці, полюбив її, а тому й не хотів шукати респектабельного місця роботи³.

Видавець поважав молодшого колегу за самовідданість, професійність і відповідальність, чого бракувало багатьом співробітникам редакції. Ставленням до обов'язків у редакції вразив П. Сабалдир і А. Ніковського, який на запрошення Є. Чикаленка редагував газету влітку 1912 р., а потім у 1913–1914 рр. Редактор звернув увагу на те, що Павло сприймав «Раду» як «щось реальне, близьке і рідне»⁴. Стиль його роботи він характеризував так: «Вічно заклопотаний роботою, доводить номер до кінця і випускає новонародженого»⁵. А. Ніковський звернув увагу і на делікатність секретаря у стосунках з людьми: «Людей боїться, перед кожним запобігає, а рукописів ніяк не боїться — править все»⁶. П. Сабалдир щоденно подавав на сторінках «Ради» оригінальну хроніку, контролював коректуру. Спостереження дали підстави редакторові назвати Павла Олексійовича цінним співробітником української газети.

Крім щоденної копіткої праці в редакції, П. Сабалдир став і дописувачем «Ради», друкував у ній літературні твори: нариси,

³ Там само. — С. 230.

⁴ Лист А. Ніковського Є. Чикаленкові від 29 червня 1912 р.//Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 44, № 527.

⁵ Лист А. Ніковського Є. Чикаленкові від 10 липня 1912 р.//ІР НБУВ, ф. 44, № 531.

⁶ Там само.

фейлетони, гумористичні оповідання, які підписував псевдонімом — П. Майорський, або Майорський. Кожному такому дописові радів Є. Чикаленко, бо помітив у молодого автора неабиякий хист до літературної праці. А видавець постійно мріяв про відкриття «Радою» нових талантів, бо вірив, що лише вони популяризують газету і вирішать її актуальні проблеми: цікавим змістом прив'яжуть до газети читача та здобудуть для неї якомога більше передплатників, яких «Раді» постійно бракувало. Тому Є. Чикаленко покладав неабиякі надії на кожного талановитого автора «Ради». У поле його зору потрапив і здібний П. Сабалдир. Проте брак часу в останнього, через навчання в інституті та потребу в заробітку, не давали можливості реалізуватися молодому літераторові у тій мірі, якої бажав Є. Чикаленко.

Перші літературні спроби П. Сабалдира надрукував на сторінках попередниці «Ради», газети «Громадська думка» (1905–1906). Це нариси «В темряві»⁷, «І сміх, і горе»⁸. В основу обох автор поклав актуальні на той час сюжети: у першому відобразив зростання бунтарських настроїв серед українського селянства, які виливалися у конфлікти з панами. В другому звернув увагу на безчинства чорносотенців та їхні прагнення прорватися до Державної думи.

У більшості творів П. Сабалдира домінувала сільська тематика. Очевидно, вона була йому найближчою і найвідомішою у своїх деталях. Основними персонажами різножанрових творів молодого автора стали люди праці, сільські трударі, наймити, які змушені були заробляти шматок хліба виснажливою працею. Їхніми антиподами були заможні пани, як правило, жорстокі й немилосердні. Таким став Лука Жмикрут із нарису «Пригода»⁹. Цей «пан із хама» жорстко визискував найману працю у власній економії, що й призвело до трагічного випадку, який став кульмінацією твору. Типовим образом став і наймит Лаврін з нарису «Орачі»¹⁰, який розповідав малому хлопцеві, також наймиту-погоничу про власну нелегку долю. Його біографічна

⁷ Громадська думка.— К., 1906.— Ч. 154.— С. 2–3.

⁸ Громадська думка.— К., 1906.— Ч. 156.— С. 3.

⁹ Рада.— К., 1906.— Ч. 57.— С. 2–3.

¹⁰ Рада.— К., 1906.— Ч. 28.— С. 2–3.

розповідь, сповнена вразливими епізодами, стала сюжетом твору. Селянська тема характерна і для «Різдвяного оповідання»¹¹ та оповідання «Ванька»¹². В останньому автор описав типове явище тогочасного українського села — грабіж селянами панського маєтку та жорстоку розправу козаків над погромниками.

В окремих творах пробивалися і журналістські та автобіографічні мотиви. Вони характерні для оповідання «Газета»¹³. В ньому автор поглузував над спробою нездари-студента заробити собі на прожиття журналістською працею. Очевидно, такі випадки траплялися у редакції «Ради». Подібними за тематикою були і нариси «Сповідь одного репетітора»¹⁴ та «Лист»¹⁵, «Спогади фельєтоніста»¹⁶, в яких героєм став самотній чоловік, що шукав свого місця серед бурхливого потоку міського життя, та наштотхувався на усілякі пригоди, які лише додавали страждань його самотній душі. Автобіографічними мотивами пронизані і оповідання «Пригоди невідомого письменника»¹⁷, «Сон»¹⁸, «За віщо і як мене вбито»¹⁹, «Напасть»²⁰.

У нарисі «Через тіре» П. Сабалдир піднімав не менш актуальне тогочасне питання про український правопис: він описав випадок, що трапився з молодим письменником Пилипом Тонконоженком. Ця ж тема стало і сюжетом гумористичного оповідання «Думки ледацюги» про пригоду з Дем'яном Шелестівкою²¹.

У біографічних матеріалах про П. Сабалдира, ми наткнулися ще на одну цікаву знахідку: розкрили автора гумористичного оповідання «З життя одного волоцюги», підписаного псевдонімом Іван Круча і премійованого «Радою» в 1911 р.²². Довгий

¹¹ Рада.— К., 1906.— Ч. 88.— С. 2–3.

¹² Рада.— К., 1907.— Ч. 276.— С. 2–3.

¹³ Рада.— К., 1907.— Ч. 237.— С. 2.

¹⁴ Рада.— К., 1908.— Ч. 251.— С. 2.

¹⁵ Рада.— К., 1908.— Ч. 285.— С. 2–3.

¹⁶ Рада.— К., 1909.— Ч. 92.— С. 2–3.

¹⁷ Рада.— К., 1909.— Ч. 162.— С. 2

¹⁸ Рада.— К., 1909.— Ч. 238.— С. 2–3.

¹⁹ Рада.— К., 1909.— Ч. 294.— С. 2–3.

²⁰ Рада.— К., 1910.— Ч. 150.— С. 2–3.

²¹ Рада.— К., 1910.— Ч. 25.— С. 2–3.

²² Рада.— К., 1911.— Ч. 166.— С. 2–3. Дет. див.: Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка.—К., 2005, с. 162–164.

час це загадкове ім'я було таємницею для дослідників, а літературознавець В. Півторадні розкрив її, ознайомившись зі списком творів П. Сабалдира в «Раді», складеним дружиною останнього — Єлизаветою Ярославівною. В ньому фігурував і зазначений твір, який розкривав прізвище справжнього автора²³.

Зазначимо, що читачам подобався письменницький стиль П. Сабалдира. Його поціновував і прискіпливий літературний критик Є. Чикаленко, який відзначав, що П. Сабалдир писав цікаво, реалістично, вживав м'які та лагідні вирази народної мови, соковиті описи природи, які органічно впліталися в сюжети творів, настрої героїв, перипетії подій, і надавали їм неповторної яскравості; вибудовував життєві сюжети й образи. Очевидно, Є. Чикаленка завжди бентежила мовчанка П. Сабалдира у «Раді», великі паузи між публікаціями його творів. Тоді видавець нагадував йому про потребу у дописах, на що останній завжди відповідав обіцянками писати, бо вважав за свій обов'язок «служить тій справі, якій служить «Рада»²⁴. Причиною ж тих тривалих пауз, як правило, була зайнятість навчальними справами. Так, в одному з листів до Є. Чикаленка П. Сабалдир пояснював свою мовчанку складанням іспитів та працею в лабораторії інституту.

Поціновували талант П. Сабалдира й інші колеги. А. Ніковський на початку 1912 р. зауважував Є. Чикаленкові, що потенціал цього співробітника використовувався неекономно, адже він виконував у редакції багато важкої й непомітної праці, маючи при тому неабиякий літературний хист²⁵, який через переобтяженість дрібними обов'язками, реалізовувався лише частково. Стає відомо, що П. Сабалдира називали в редакції «птахом віщим у справах цензурних», бо він мав добре відчуття цензурності того чи іншого допису, а тому з ним найчастіше консультувався редактор з приводу тієї чи іншої полемічної статті. А. Ніковський зазначав, що П. Сабалдир вірив і в сни, які пророчили йому справи з «Радою»: коли йому снилися яйця,

²³ Півторадні В. І. По золоте руно//ІР НБУВ, ф. 274, № 172, арк. 73.

²⁴ Лист Сабалдира Є. Чикаленкові від 27 січня 1909 р./ІР НБУВ, ф. І, № 35707.

²⁵ Лист А. Ніковського Є. Чикаленкові від 1 лютого 1912 р./ІР НБУВ, ф. 44, № 515.

це означало, що буде нагінка внутрішня — від редактора, а коли сире м'ясо — неприємність з адміністрацією²⁶. Як видно з листів А. Ніковського до Є. Чикаленка, П. Сабалдир був і повноцінним членом молодого колективу редакції «Ради», учасником його спільних дозвіль на лоні київської природи, які часто проводилися у вихідні дні та на свята. Серед того товариства були й Д. Дорошенко, С. Васильченко, П. Понятенко, А. Ніковський та ін.

Як свідчать редакційні примірники «Ради», крім літературних дописів, П. Сабалдир постійно друкував і матеріали в рубриках «Література, наука, умілість і техніка», «Театр і музика», «Державна Дума», «Галичина», «Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові». Його перу належать і повідомлення про резонансні події тогочасного життя. Наприклад, він писав у 1912 р. про вибори у товаристві взаємного кредиту в Полтаві²⁷, робив пояснення з приводу гучної телеграми про розтрата в «Селянській касі»²⁸, склав кілька дописів про нещастя з пароплавом «Титанік»²⁹, інформував читачів про розгляд справи ряду київських чиновників, яка була відкрита після замаху на П. Столипін³⁰.

Павло Олексійович працював у редакції «Ради» до 1913 р., а потім раптово залишив її без усяких попереджень. Лише згодом він пояснив Є. Чикаленкові причину свого рішення у листі: «В Києві зійшов я на якусь мертву точку. Як це Вам пояснить і сам не знаю. Робота мені була по душі, давала вона мені змогу жити по людському, але останніми часами почала давити якась гнітюча, безпричинна журба, через яку я нігде не міг найти собі місця»³¹. Залишивши службу в редакції, він просив Є. Чикаленка бути співробітником «Ради» «до самої моєї смерті» та дякував видавця за добре ставлення до нього. Є. Чикаленко поставився до вчинку одного з кращих співробітників редакції з ро-

²⁶ Лист А. Ніковського Є. Чикаленкові від 26 червня 1912 р./ІР НБУВ, ф. 44, № 526.

²⁷ Рада.— К., 1912.— Ч. 23.— С. 3.

²⁸ Рада.— К., 1912.— Ч. 54.— С. 2

²⁸ Рада.— К., 1912.— Ч. 81, 83.— С. 2, 3.

³⁰ Рада.— К., 1912.— Ч. 68.— С. 3

³¹ Лист Сабалдира Є. Чикаленкові від 27 січня 1913 р./ІР НБУВ, ф. 44. № 644.

зумінням, бо писав А. Ніковському: «Я розумію його і написав йому, що він, на мою думку, зробив добре, бо в редакції він пропав-би. А тепер переміна обстановки, переміна праці його освіжить, нерви заспокояться і, певне, він зможе щось і писати до «Ради»»³². Видавець розумів, що «з секретарської платні він не міг прожити, а через те взяв на себе і «Останні вісти» і тим накинув на себе силу роботи, яка його виснажувала. (Тепер його праця знов поділена між двома). Не думаю, що Сабалдирь покинув «Раду» з не добрим почуттем, бо пише листи теплі і вже прислав два оповідання»³³.

Виїхав П. Сабалдир до Москви, щоб вступити на річні курси при Московському с/г інституті, які готували спеціалістів з луговодства та болотоводства з перспективою виїзду за кордон. Як видно з того ж таки листа, переїзд до Москви не заспокоїв молодого чоловіка. Він зізнався, що на чужині засумував ще глибше «за Київом, за «Радою», за хронікою і останніми вістями...». Його непокоїла і оцінка Є. Чикаленком його вчинку. Єдиною причиною свого рішення П. Сабалдир називав лише внутрішній настрій, який спонукав його радикально змінити життєвий уклад.

З біографічних матеріалів, зібраних В. Півторадні, довідуємося про подальшу долю П. Сабалдира. До революції він працював спеціалістом Міністерства землеробства з оцінки боліт та кормових рослин у Нижегородській губернії, став там учнем відомого ґрунтознавця В. Р. Вільямса. Після революції залишився в радянській Україні, працював у Києві в товаристві «Сільський господар», старшим науковим співробітником у секторі термінології та номенклатури Інституту мовознавства АН УРСР. Упорядкував та видав «Правописний словник та правила правопису й розділових знаків» (Харків, 1930), «Практичний словник сільськогосподарської термінології» (К., 1931), «Сіяні випаси» (Харків, 1927). Після ліквідації Інституту Української наукової мови публікувався в «Математичному термінологічно-

³² Лист Чикаленка Є. Ніковському А. від 27 січня 1913 р./ІР НБУВ, ф. 226, № 247.

³³ Лист Чикаленка Є. Ніковському А. від 4 січня 1913 р./ІР НБУВ, ф. 226, № 245.

му бюлетені» (1934). Разом з Л. Пахаревським переклали «Декамерон». В останні роки П. Сабалдир жив також у Києві і працював літературним редактором в газеті «Радянська освіта». Помер 24 грудня 1956 р. і похований у Києві на Байковому кладовищі.

Як бачимо, співробітник редакції і автор газети «Рада» був колоритною постаттю в редакції української газети. Добросовісною працею і талановитим стилем літературного пера він зажив доброї репутації серед тих українців, для яких видання «Ради» стало основною життєвою справою. Зазначені факти свідчать, що П. Сабалдир відіграв поважну роль у виданні щоденної української газети. Він прислужився їй працею, завдяки якій виходив і народжувався кожен щоденний номер «Ради». Роль же останньої в українському націотворчому процесі початку ХХ ст. лише підкреслює значення тієї відповідальної і великої праці.

*Яніна ПУЧКОВА,
старший науковий співробітник відділу фондів
Музею історії міста Києва*

МАЛЕНЬКА ВУЛИЦЯ В ІМ'Я ВЕЛИКОГО ВЧЕНОГО

Вулиця Боткіна (Солом'янський район, Шулявка) пролягає від Політехнічної вулиці до Борщатівської. Виникла наприкінці XIX ст. Мала назву пров. Бондаревський. Сучасна назва — з 1952 р. вулиця Боткіна на честь Сергія Петровича Боткіна (1832–1889) — російського лікаря-терапевта і вченого.

Медицина для Боткіна була «наукою попереджувати хвороби і лікувати хворого».

Сергій Петрович Боткін — видатний лікар-терапевт, один з основоположників фізіологічного напрямку російської наукової клінічної медицини — один із засновників військово-санітарної справи в російській армії.

Народився 5 вересня 1832 р. в Москві у заможній сім'ї купця і заводчика. Дід його жив у м. Торопці Псковської губернії і займався торгівлею. Глава сім'ї — батько Петро Кононович Боткін походив з вільних посадських людей м. Торопця. У 20-х роках XIX ст. він заснував у Москві велику чайну фірму, маючи заготівельну контору в Кяхті. У Тульській губернії побудував два цукрових заводи. У виховання своїх 14 дітей він не втручався, надаючи це своєму старшому сину Василеві. Мати Боткіна — Анна Іванівна Постникова, — так само з купецького стану, помітної ролі в сім'ї не відігравала.

Сергій Боткін до 15-літнього віку навчався у «домашньому університеті», де вчителем його був старший брат Василь Петрович, відомий літератор.

Формування його світогляду відбувалося під впливом передових діячів російської культури того часу. В домі Боткіних у Москві бували: В. Белінський, О. Герцен, М. Огарьов, М. Некрасов, І. Тургенєв, І. Сеченов — друг студентських років, О. Кольцов, Т. Грабовський.

У 1847 р. С. Боткін вступає до приватного пансіону Еннеса, що вважався одним з кращих у Москві.

Викладачами у пансіоні були кращі вчителі: збирач казок О. Афанасьєв, який викладав російську мову і російську істо-

рію, математик Давидов та ін. Під впливом відмінного викладання природні здібності Боткіна виявилися з особливою силою, незважаючи на його фізичний недолік, що виявлявся у неправильній кривизні рогової оболонки очей (астигматизм) і викликав таку слабкість зору, що при читанні Боткін повинен був тримати книгу на рівні 2–3-х дюймів від очей. Водночас він вирізнявся добрим здоров'ям і великою фізичною силою та вважався у пансіоні одним з кращих учнів, особливо з математики.

Пробувши у пансіоні 3 роки, Боткін підготувався до вступного екзамену в університет, маючи намір вступити на математичний факультет, але в цей час вийшла постанова імператора Миколи Павловича, що дозволяла вільний прийом учнів лише на медичний факультет.

С. Боткін не одразу відмовляється від математики на користь медицини. Вагаючись у виборі, він закінчує третій курс пансіону і лише навесні 1850 р. наважується подати документи на медичний факультет.

У серпні 1850 р. Боткін став студентом Московського університету, де на той час панувала найсуворіша дисципліна. У перший же місяць свого студентства він випробував її на собі, відсидівши добу в карцері за незастібнуті кріючки коміра у відмундирі.

Наукові інтереси серед тодішнього студентства були майже відсутні, але в цьому відношенні С. Боткін різко відрізнявся від своїх товаришів. Він старанно відвідував і записував лекції, цілковито поринувши у заняття науками, незабаром відкривши у собі любов до обраної ним спеціальності. Загальний стан викладання у багато в чому був незадовільним.

На п'ятому курсі С. Боткін уже мав серед товаришів репутацію знавця вистукування і вислукування та інших діагностичних прийомів.

Закінчивши курс під час Кримської війни, С. Боткін відправився на театр воєнних дій у Крим у самий розпал Севастопольської кампанії. Протягом трьох місяців працював ординатором у Сімферопольському військовому шпиталі і в Бахчисарайському лазареті Великої княгині Олени Павлівни у загоні М. Пирогова.

Поганий зір перешкоджав Боткіну успішно зайнятися хірургією; крім того, працювати доводилося дуже квапливо. Перебування на фронті було нетривалим.

Заслуживши доволі схвальний відгук від М. Пирогова, у грудні 1855 р. С. Боткін повернувся до Москви і незабаром відправився закордон, поповнювати свої знання.

Досконало оволодівши мікроскопічною технікою і прийомами хімічного дослідження, він пише перші самостійні наукові роботи.

1859 р. у Відні С. Боткін одружується з дочкою московського чиновника А. Криловою і відправляється у подорож Європою, він відвідує Середню Германію, Швейцарію, Англію, а восени 1859 р.— Париж.

1860 р. Боткін повертається до Петербурга, щоб завершити свої наукові праці. Організовує клінічну лабораторію, до речі, одну з перших у Європі, яку протягом 10 років (з 1878 р.) очолював І. Павлов.

Влаштована С. Боткіним експериментальна лабораторія давала кошти і залишалася капітальним надбанням клініки, ставши прообразом науково-дослідницької медичної установи — Інституту експериментальної медицини.

Сергій Петрович також уперше широко використав лабораторні дослідження, запровадив вимірювання температури тіла термометром, огляд хворого тощо.

З неупередженістю судового слідчого він збирав та аналізував зібрані дані, подаючи студентам струнку картину хворобливого процесу.

У 1881 р. С. Боткін на пропозицію Думи, взяв на себе обов'язки гласного і немало попрацював на користь міста. За його ініціативою покращились лікарняні умови в Олександрівській барачній лікарні, якою він опікувався, згодом їй було присвоєно його ім'я.

Свої погляди з питань медицини С. Боткін виклав у трьох випусках «Курсу клініки внутрішніх захворювань». Він є основоположником наукової клінічної медицини.

С. Боткін був палким захисником вищого медичного навчання жінок і першу жінку-лікаря Кошеварову-Рудневу, яка закінчила курс в академії, прийняв у число своїх асистентів при клініці.

Асистенткою лікаря Боткіна у Покровській общині сестер милосердя в Галерейній гавані Санкт-Петербурга була Велика княгиня Романова Олександра Петрівна.

Коли розпочалася російсько-турецька війна, С. Боткін відправився на фронт і повернувся через півроку. Його було обрано головою найстарішої в Росії «Спілки російських лікарів у Петербурзі», яким він і залишався до самої смерті.

С. П. Боткін першим у Росії надав практичній медицині строго наукового напрямку, ставши засновником російської медичної школи. З його клініки вийшло багато молодих професорів, які посіли місця клініцистів у різних університетах. Одним з них у Києві був професор-терапевт В. Покровський (1837–1877).

Приватне життя С. П. Боткіна протікало у родинному колі. Він був сім'янином у найкращому розумінні цього слова і надзвичайно опікувався своїми близькими.

Кращою розвагою для С. Боткіна була гра на віолончелі, якій він присвячував все своє дозвілля.

Смерть його першої дружини була для нього великим нещастям, але час лікує. Вдруге він одружився з Катериною Олексіївною Мордвиною.

Відрадою для нього були суботи: коли збиралися друзі і знайомі. Спочатку це було тісне коло професорів, який згодом перетворився на велелюдні зібрання.

С. Боткін мав добрі статки, але не був грошолобом, жив просто, без надмірностей, і якщо й витрачав майже всі доходи, то це було результатом його широкої благодійної діяльності.

1872 р. С. Боткіна було обрано академіком; тоді ж його було удостоєно звання почесного члена Казанського і Московського університетів. До кінця своєї діяльності він став почесним членом 35-ти російських і 9-ти іноземних медичних вчених товариств. У 1882 р. шанувальники і учні С. Боткіна святкували 25-річчя його наукової діяльності. Урочистості відбувалися в залі міської думи.

С. П. Боткін став першим російським лікарем, призначеним лейб-медиком Імператорського двору. Він брав безпосередню участь у заснуванні общини сестер милосердя Св. Георгія (1870) і жіночих лікарняних курсів (1872) був головою Товариства ро-

сійських лікарів у Петербурзі (з 1878); брав участь в організації лікарень і шкільно-санітарного нагляду; під його керівництвом було організовано безплатну допомогу незаможним петербуржцям.

Діяльність Сергія Петровича була широкою і різноманітною. Більшу частину праць, написаних ним, Боткін публікував у «Медицинском вестнике» Чистовича, він складав великі реферати по відділу клініки внутрішніх хвороб для «Военно-медицинского журнала». Видавав «Еженедельную клиническую газету» (1884–1889), перейменовану з 1890 р. на «Больничную газету Боткина».

Сергій Петрович був першим лікарем, обраним у Думу, мав посаду заступника голови Комісії суспільного здоров'я.

У 1886 р. його було обрано головою Комісії з питання поліпшення санітарних умов і зменшення смертності в Росії.

С. Боткіну не була притаманна любов до слави; він відрізнявся надзвичайною скромністю і не поспішав видавати до друку свої спостереження і відкриття.

Усі російські університети і багато російських та іноземних медичних товариств обрали С. Боткіна своїм почесним членом.

Сергій Петрович помер 11 листопада 1889 р. у Франції, в Ментоні, від ішемічної хвороби серця.

У двох шлюбах у Сергія Петровича народилося дванадцять дітей. Двоє синів — Сергій та Євген наслідували професію батька. Його старший син — Сергій (1859–1910) — професор ВМА і почесний лейб-медик став одним з основоположників вітчизняної клініки інфекційних захворювань. Вже після смерті батька Євген Боткін став лейб-медиком при дворі. Коли імператор перетворився на громадянина, він не залишив сім'ю Романових, послідував за нею в Тобольськ. При слідуванні до Єкатеринбурга йому запропонували поїхати у Пітер. Проте він залишився. За два дні до загибелі його знову прохали залишити Іпатіївський дім. Він визнав це для себе неможливим. Лікаря Боткіна розстріляли разом з царською родиною.

Із 106 учнів С. Боткіна 40 стали докторами медицини, багато хто з них очолив провідні клінічні кафедри і лабораторії у різних містах країни.

*Світлана НОЖЕНКО,
старший науковий співробітник
Літературно-меморіального музею Михайла Булгакова*

**«...БАШНИ, ТРЕВОГИ И ОРУЖИЕ...»
ДОКТОРА М. БУЛГАКОВА**

У каждого человека своя звезда, устами мудрых астрологов определяющая судьбу (Булгаков уточнит, что так считали в средние века, я добавлю: считают многие из нас), а значит мечты, маленькие и большие, стимулирующие наши действия к творчеству, расцвету личности, естественно, при отсутствии противоречий между устремлениями и способностями. Адекватное соотношение идеала и реальности приносит позитивный результат. В награду — несказанная радость, эмоциональный подъем, обещающий перспективу новых побед. Сделать маленькое открытие, найти свою истину, одержать победу, достигнув желаемого, может каждый; дух творчества — вневозрастная категория. А любая победа будет победой над собой, итогом, максимальной оценкой вложенного труда. Ведь как часто инертность человеческой натуры, консервативное скольжение по жизни, усталость будней, отдаляют нас от той мечты-звезды, что светит, но не греет, приближая роковое «масло», разливающееся всегда невовремя, некстати, вдруг. И в этом вечная, жизненная интрига.

Торопиться познавать, смело вступать в новое, активно приближаться к мечте-маяку, укрупняя личную сверхзадачу; не скучать, не лениться, идти по жизни с блеском в глазах — этот душевный труд и есть путь к гармонии внутри собственного «его», если хотите, путь к совершенствованию сообщества всех нас.

Для меня одна из слагаемых гармонии уже много лет ассоциируется с одним именем. Используя лексику М. Булгакова, скажу так — я давно «лелеяла» надежду побывать в древнем Каменце-Подольском, где под флагом Красного Креста младший ординатор М. Булгаков трудился целый месяц (с 6 июня 1916 г.) в Самарском госпитале при 9-й Армии Юго-Западного фронта. Мои изыскания по поводу этого сюжета начинались в

пыльной тишине исторического архива на Соломенке в Киеве. Ритмическое трудоемкое копание в большом массиве документов ведомства императрицы Марии Федоровны — РОКК (Российское общество Красного Креста) принесло то главное, что стало строительным материалом для реконструкции деятельности доктора М. Булгакова.

Впечатления оказались настолько сильными, что всецело поглотили внимание, сконцентрировав на перипетиях прошлой историческо-биографической ситуации. Наступил момент, известный каждому исследователю, когда он не принадлежит себе, а ощущения пребывания в мире иллюзии кажутся такими реальными, что психологически трудно освободиться, вернуться к современным переживаниям.

Хроника жизни одного лица выросла в последовательное повествование, наполненное живыми фактами, образами и обстоятельствами. Почти зримые кадры киноролика ожили в памяти, вызывая желание поделиться, рассказать.

I

Общеизвестно, М. Булгаков в жизни и творчестве приверженец и проповедник вечных общечеловеческих, традиционных, библейских ценностей.

Его понимание модели Дома как комфортного жизненного пространства восходит к первоисточнику — Дому на Андреевском спуске, 13. Жить в Доме — это значит быть в гармонии с самим собой. Для Булгакова Дом — символ защиты, спасения в кровавых обстоятельствах эпохи войн 1916–1919 гг. Свет и покой гарантирован всем жильцам и близким сторонникам ауры Дома. В эти годы и потом центростремительная сила влекла в Дом-оберег всех детей — семерых благоговейных его почитателей. Вера в богоспасаемое назначение Дома была свойственна им всегда. В моменты жизненных потрясений они возвращались сюда, чтобы унять физическую и душевную боль, побороть тоску и уныние, «отдохнуть душой и отогреться сердцем».

«Киев — как символ родной семьи, дома, светлой юности, дружбы и возможностей новых будущих перспектив был моей мечтой за эти четыре года жизни на чужбине...

Но я не могу не сплести свою жизнь с тем, что было здесь, я хочу этой связи и она есть. Вот почему мне сейчас и больно и радостно: я, как Антей, прикоснувшись к родной земле, жадно впитала все, что она мне дала, и почувствовала новый опыт и новую силу, несмотря на то, что дано много горечи», — зафиксировала в дневнике (1921 г.) сестра Надя Булгакова, бытописатель семейного устройства мамина Дома. Посягательство на дух Дома вызывало болезненную реакцию, внутренний протест его обитателей, попытки вернуть status quo. Воспоминания о Доме как глоток воздуха, и эта воздушная категория давала вдохновение и силы выживать после рокового 1917-го всем, кто был причастен к дружному коллективу детей и их друзей.

Впервые благополучный Дом и «Город счастливый» Булгаков оставил в относительно спокойном для Киева 1916 г. Поступок скорее прагматический, чем романтический. Нужны были деньги для содержания молодой семьи. Женился «в роскошном и пышном» 1913-м... «на девице, дочери действительного статского советника» Татьяне-Тасе (домашнее имя звучало ласково-естественно в родительском и мужнином домах). После ослепительного света и музыки в Городе и Доме его ожидал бросок в неизвестность: в условиях весенней непролазной грязи тяжелый труд в Передовом перевязочно-питательном 60-м отряде Красного Креста на территории 33-го корпуса 2-й Заамурской пограничной пехотной дивизии при 9-й Армии (ген. Лечицкого П. А.) Юго-Западного фронта. Младший ординатор еще не знал, что наступает страшное время утрат и потерь. Театр военных действий пока не вызывал органического отторжения, а давал возможность проявить себя, если хотите, прославить в роли профессионального специалиста, лучшего представителя медицинского сословия... « Не помрачать честь сословия, в которое ныне вступаю, — для М. Булгакова не просто фраза из корпоративного «Факультетского обещания», но многократно повторенное напоминание себе и нам: «...честного слова не должен нарушать ни один человек, потому что нельзя будет жить на свете» (Булгаков М. Избранные произведения. Т.1. — К.: Дніпро, 1989. — Стр.174).

Испытание на профессионализм юный хирург выдержал «с отличием». Операции, перевязки, амбулаторное лечение мест-

ного населения, вакцинация и медицинское освидетельствование персонала — единственная на тот момент зона булгаковского внимания и заботы. Сначала быстро учился, затем сам демонстрировал блестящие способности хирурга и даже заменял старшего ординатора в его отсутствие. География новых узанных украинских мест расширилась, обогатив творческую память будущего писателя. Если мы говорим о Киеве М. Булгакова, то вправе сказать о винницко-тернопольских местечках и селах (Борщов — совр. Борщев, Королевка, Шупарки, Бильче-Золотое, Скала, Новоселки, Торске, Оржановка и др.), где он честно выполнял благородно-гуманную миссию.

II

Коллег М. Булгакова военные тяготы закаляли физически, он же с официальной формулировкой: «Негодный к несению военной походной службы» адаптироваться к экстермальным условиям так и не смог. Через полтора месяца фон службы для него существенно меняется в лучшую, т.е. более цивилизованную сторону. Человеколюбивое киевское краснокрестное начальство на основе доклада медицинской части считало возможным смягчить младшему ординатору условия службы: М. Булгаков достоин быть хирургом в стенах главного при 9-й Армии — Самарского госпиталя. Вдумайтесь: он не не хотел, а не мог находиться в походных условиях, и никакого противоречия между чувством врачебного долга и чести в этой коллизии нет.

«Про войну написать очень трудно», — это формула известного литературоведа и писателя В. Шкловского, ровесника М. Булгакова, правда, пережившего его на 40 лет, и одного из первых «судей-экзаменаторов» новых литературных имен XX века. Из всего, что написано, правдоподобнее всего В. Шкловский отмечал картины боев у Стендаля и Толстого. Писал об этом в 1923 г., до выхода булгаковских рассказов и романа «Белая гвардия». Возможно, и наш писатель вошел бы в число отмеченных язвительным критиком. Их пути-дороги участников Первой мировой войны проходили если не по тем же местам, то вблизи. В их биографиях звучат те же названия: Каменец-По-

дольский, Черновцы. Булгаков имел отношение к 9-й Армии, а Шкловский как член Военного комитета 8-й Армии владел информацией не только о боевых действиях двух смежных армий, но и настроениях на фронте. Каждый свой шаг Шкловский зафиксировал в «Сентиментальном путешествии», булгаковский же военный опыт так и остался невостребованным или не до конца расшифрованным.

Нам кажется, что некоторые военные впечатления — коды писателя мы можем раскрыть. В «Белой гвардии» фраза о службе доктора Алексея Турбина (alter ego автора): «... младшим врачом в Белградском гусарском полку, а затем ординатором тяжелого трехсводного госпиталя»¹ ушла из затемненного тайника булгаковской памяти и наполнилась светом нашего понимания. Имеется в виду 2-й Заамурский пограничный пехотный полк, на территории которого в Бильче-Золотое под командой младшего ординатора действовал 60-й Передовой отряд, а Самарский госпиталь, рассчитанный на тяжелораненых, и есть тот «тяжелый трехсводный».

III

С высоты наших знаний о доле-участи младшего ординатора М. Булгакова выделим теплые человеческие моменты существования в Каменце-Подольском и Черновцах.

Побывав в Каменце, мы поразились многоликости и гармонии его облика. Город-жемчужина в золотой пекторали украинских городов. Природа одарила его своими изысками, человеческий труд умножил Богом данную красоту. Город-заповедник воспринимался нами, как соперник незабываемому Таллину. Но первозданная природа в виде грандиозного каньона, заботливо оберегающего Старый город, по силе впечатления соотносима с нашим преклонением перед могуществом Ниагарского водопада.

Средневековый город, отстраиваясь, обновляясь, сохраняет прежние черты, что приятно глазу заангажированного киевля-

¹ Булгаков Михаил. Белая гвардия. Киев-город.— К.: Богдана, 1995.— С. 142.

нина. Колорит старых названий, сохранность культовых и официальных сооружений (литовско-русского, польского владений, турецкого пребывания, российско-имперского подчинения и даже новейшей истории, например бережное отношение к урядовым зданиям периода УНР) свидетельствуют в пользу современного городского начальства. Многочисленные строительные площадки не раздражают, а радуют глаз. Ассоциация-сожаление, возникая внезапно, относится к другому городу: почему же у нас в Киеве так варварски уничтожается историческо-художественный проспект — Андреевский спуск?

Знаменитая Каменец-Подольская крепость (Старый и Новый замки) — вершина увиденного нами, солнце города, его гордость и слава. Хочется сказать доброе слово в адрес музейных подвижников, под опекой которых хранение и восстановление (правдивое, подлинное) наших украинских святынь. Честь и хвала меценатам, на наш взгляд, людям слова и дела, интеллигентам и патриотам.

Итак, восхищаясь, радуясь всему вокруг в городе-парке, Булгаков сказал бы «городе-саде» (так много парков, зеленых улиц, нам кажется, уже нет даже в Киеве), общаясь со случайными, но чудесными людьми — краеведом А. Расщупкиным, библиотекарем Татьяной Анатольевной и другими без равнодушного отмахивания, а, наоборот, с превеликим удовольствием отвечающих на наши, зевак-туристов, бесчисленные вопросы, мы не забывали об одном. Ожидание встречи с тем домом, тем госпиталем держало в напряжении. Страх и радость амбивалентно претендовали на торжество правды. В поисках правды мы поехали далеко, к указанным Руським фольваркам (район города). Искали здание бывшего Епархиального училища и нашли его. В стиле лучших образцов учебных заведений конца XIX начала XX вв., длинное, по фронту, — более 100 метров, с закрытым внутренним двориком. Усадьба — большое парковое пространство, с беспрепятственно прогуливающимися мамами-бабушками и детьми. Внутри широкие и длинные (аж дух захватывает) коридоры, много-много ухоженных цветов на окнах, удобные аудитории современного колледжа (пищевой промышленности). Приятная собеседница Оксана Ивановна рассказала, что до сих пор не устает любоваться архитектурным деко-

ром, прочностью столетнего паркета, оригинальностью лепки — украшений бывшего актового зала. Чистота, везде аккуратная свежая покраска убеждали нас в том, что творческая инициатива применима на любом рабочем месте. Счастливые и довольные, с богатым урожаем фотоснимков мы возвращались в «7 дней», уютную современную гостиницу. Наша цель-задача казалась выполненной, моральное удовлетворение было полным.

IV

Ждете завершения? Но приближаемся к *кульминации* нашего сюжета. Вы удивлены? Мы же были огорчены и расстроены, изумлены и обескуражены. Почему? После проверки собственной памяти, обращения к архивным записям двухгодичной давности, оказалось,— сложилась обманчивая комбинация. «Ведь вот, кажется, и недавно это было...» а «выпали звенья из цепи». Но об этом впереди. А мы пока ничего не подозревали и были очень довольны собой.

На следующий день свободно, легко и радостно гуляли по ул. Сицинского в поисках особняка правительства УНР в 1919 г. Рядом абсолютно дачная улица Т. Шевченко параллельна такой же тихой, уютной, в садах, улице Леси Украинки. Мы шли по ней и не знали, что когда-то она была Петербургской, а затем Петроградской. И не только об этом мы не догадывались. Очарование природы, камерность, уединение частных усадеб успокаивали, утихомиривали нервные всплески, навевали легкую теплую струю ностальгии — размышления о тех людях, кто, живя здесь, создавал свой домашний покой, райские местечка, где спустя столетие хочется не только гулять, но и жить. Мы всегда проверяем себя, попадая в новое место: «А смогли бы мы здесь жить?» И хотя бывшая Петроградская не наш маршрут, уходить не хотелось. Романтическое настроение владело нами. Полюбовавшись роскошным модерном дачного особняка, мы перешли на противоположную сторону и, игнорируя перпендикулярно идущую вверх ул. Сицинского, пошли дальше по ул. Леси Украинки, решив,— вот дойдем до виднеющегося не-далеке малиново-белого оригинального здания,— и вернемся.

Дошли, минуя явно пенсионного возраста дома, взывающие о социальной помощи и более доброй опеке. А вот и конечный «пункт» намеченного нами маршрута. По виду доходный дом начала XX в. расположен на углу ул. Леси Украинки (Петроградской) с короткой тишайше-безлюдной, почти сельской улицей Гагенмейстера (бывшая Кишиневская). По правую сторону ул. Леси Украинки — Ботанический сад, скрывающий чудо божественного творения — каньон. «Есть же такая сила, что заставляет иногда глянуть вниз с обрыва в горах. Тянет к холоду... к обрыву»². Не этот ли пейзаж вдохновил писателя!

А сам особняк? В три этажа, в длину приблизительно до 25–30 метров, стиль модерн (в каждом этаже разной конфигурации окна, эркер, фронтоны с утраченным вензелем, этаж-мансарда и т. д.). Большой внутренний двор, охраняемый глухим кирпичным мурованным забором. Фасад торжественно-парадный, но с закрытым входом. Вход со двора, более деловой, рабочий. Благодаря милой сотруднице нынешней школы-интерната библиотекарю Татьяне Анатольевне нам удалось увидеть интерьеры дома бывшей владелицы Стефании Афанасьевны Славутинской. Мраморная лестница, комнаты-классы, с сохранившимся растительным орнаментом-лепкой на потолке. Коридоры не широкие, рассчитанные на удобное существование небольшого количества воспитанниц приватной гимназии. Верхний чердачный этаж предназначался исключительно для обслуживающего персонала. В учебной программе классической женской гимназии приоритет имели древние и новые языки, чисто женские образовательные дисциплины. Оказалось, что особняк построен в 1901 г. известным местным адвокатом Д. Я. Бабичевым в дар даме сердца С. А. Славутинской, которая и стала в 1905 г. директрисой-патронессой гимназии. Итогом посещения стали раздумья над тем, как часто личный интерес совпадает с общественной пользой. Это состояние и есть вечная гармония, к которой, в идеале, стремимся все мы. Да, «Польза. Честь. Слава» — лозунг, начертанный на фронтоне Университета св. Владимира, адекватен деяниям жрецов наук, образующих «чест-

² Булгаков Михаил. Избранные произведения. — Т. 1. — К.: Дніпро, 1989. — С. 199.

ных мыслителей» (так называл своих студентов профессор Киевской духовной академии Афанасий Иванович Булгаков).

Все наши последующие впечатления были только со знаком плюс: быстро нашли здание правительства УНР, старый город порадовал архитектурными шедеврами средневекового мира, новый город убедил в умении современных горожан заботиться о туристах. Обращаемся к путешествующим по Каменцу — посетите местно-колоритное, с приветливым персоналом, очень чистое (sic!) кафе-подвальчик «Гунська криниця», вкусовые качества меню в лучших традициях домашних обедов. Все было прекрасно. А зримая картинка о Доме-гимназии стояла перед глазами. Думалось: словно какая-то притягательная сила заставляла нас приблизиться к Дому, войти в него. Что-то смутно тревожило.

Ждете развязку? Вот она. Архивные материалы безапелляционно утверждали: Самарский госпиталь Красного Креста при 9-й Армии Юго-Западного фронта находился в здании Славутинской гимназии! Сама судьба или воля нашего покровителя (архистратига св. Михаила) вела нас, указывая путь к истине. Мистика? Не знаем. А Епархиальное училище? Ответ: госпиталь находился в этом училище, но в Лубнах (до переезда в Каменец-Подольский). Вот вам и аберрация памяти. Дадим слово документу — телеграмме зав. медицинской частью Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта Андресу от 7.06.1916 г.:

«Настоящим имею честь сообщить, что вверенный мне госпиталь развернулся в г.Каменец-Подольске в доме гимназии Славутинской в виду ограниченности помещений пока на 180 кроватей для нижних чинов.

И. об. начальника госпиталя В. Ненюков»³.

Занимательный сюжет имел продолжение. Все службы РОКК вели свою деятельность, согласно циркулярам медицинской части. Она требовала: «...для лучшей защиты ран от случайных внешних загрязнений» использовать лигнин (суровая марля), «...ежедневно телеграфировать о поступлении острозаразных больных — тифами, холерою, дизентериею, оспою, сибирской

³ Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве, ф. 719, оп. 1, д. 426, с. 30.

язвою и цингой»; экономить столбнячную сыворотку, «...вспрыскивая только в случаях ранений оружейных или других загрязненных землю». Последний подписан Рудольфи — представителем Санинверха (санитарная инспекция).

Примеры булгаковского жизненного и профессионального опыта самым причудливым образом вошли в ткань будущих произведений эпизодами-миниатюрами, фамилиями героев, словами-афоризмами. Загадочный герой «Театрального романа» с необычно-редкой фамилией Рудольфи, как эхо подольского маршрута, навсегда соединился с именем писателя. Вывод: секрет автобиографического происхождения булгаковских текстов зашифрован. Перелопатить горы «словесной руды» — это и есть золотой ключик исследователя к ясному и прозрачному восприятию творений Мастера. А урок Булгакова «ведам и неведам» прост и понятен — трудиться с любовью и верить в свою звезду.

V

О деятельности М. Булгакова в Самарском госпитале известно все. Лучшей аттестацией добровольцу Красного Креста, покинувшему госпиталь по мобилизации (отбыл в распоряжение Московского военного ведомства) в сентябре 1916 г., стала лаконичная телеграмма все той же медицинской части: «Булгакова заместить некем».хлопотное дело подбирать замену проверенному в работе, оправдавшему надежды коллег специалисту. Записанное несколько раз зав. мед. частью Андресом на сохранившемся черновике приказа слово «кого?, кого?» убеждает нас в сомнениях найти достойного преемника младшему ординатору М. Булгакову.

Сравнивая этот период с последующим земским Смоленским, отметим преимущество Подольско-Буковинского. На наш взгляд, по самоощущению Булгакова он соотносим с киевским, гетманским 1918 г., богоспасаемым, озаменованным родственно-дружеской поддержкой, чудесным исцелением, теплотой и заботой. Здесь, в Каменце-Подольском, Михаилу Афанасьевичу было так же хорошо. Он имел, по собственному определению, человеческую норму: удобные бытовые условия, для релаксации — прекрасный ландшафт сказочного города, в любви

мой и важной работе хирурга эмоциональный контакт с подопечными (персоналом и пациентами), для внутреннего комфорта — интеллектуальное окружение.

Если краснокрестные полгода Булгакова представить графически, то состояние души доктора обозначим восходящей линией, пик которой приходится на Каменец-Подольский. Здесь, а затем в Черновцах Михаил Афанасьевич состоялся как «лекарь с отличием», это период плодотворного освоения первой профессии. Если и страдал, то только по поводу состояния раненых, а тех мучительных переживаний о своей писательской невостребованности, отголоски которых и есть общая тональность московского дневника 1922–1925 гг., не было. Все его поступки освещены верой и любовью, традиционными устоями еще прежнего и, казалось, прочного образа жизни.

Почему же лучше жилось в Каменце? Растворялся в работе, умение и время отдавал только больным. И больные выздоравливали. Это неоспоримый факт биографии. А тихий домик на улицах Петроградской или Девичьей (неофициальное название Кишиневской, по ассоциации с женской гимназией), прогулки по Ботаническому саду, любование особняками с башнями, скромными напоминаниями о знатном соседе — замке на Андреевском спуске, своеобразном символе всей улицы, — места, где в редкие моменты психологического переключения восстанавливал силы юный доктор. Тревога в сердце была и помогала в лечении, но особенно она сгустилась, захватив весь мир эмоций в Черновцах. Именно там успешный результат хирургических операций часто не совпадал с послеоперационным состоянием раненых. Бич фронтовых госпиталей — гангрена — множила число погибших. Это очень беспокоило и угнетало.

А как же книги? На них не было ни сил, ни времени, ни желания. Не читал и не писал. «Спасать всех» — вот его главное занятие и личный выбор в те светлые полгода.

«... Ибо башни, тревоги и оружие человек воздвиг сам того не зная, для одной лишь цели — охранять человеческий покой и очаг. Из-за него он воюет, и, в сущности говоря, ни из-за чего другого воевать ни в коем случае не следует»⁴.

⁴ Булгаков Михаил. Избранные произведения. — Т.1. — К.: Дніпро, 1989. — С. 194.

Жители Каменца согласятся: характерные черты их города отозвались в булгаковском размышлении. Башни — яркая архитектурная деталь городских зданий, и домовладельцы, подражая тем главным, крепостным и прославленным, умножали эти средства защиты покоя на своих очагах.

В нашей памяти Каменец-Подольский, как сказочный город, всегда будет обозначен одним символом: над многочисленными башнями — доброе улыбающееся солнце.

*Анатолій КОНЧАКОВСЬКИЙ,
завідуючий Літературно-меморіальним музеєм
Михайла Булгакова*

БИБЛИОТЕКА ТРОАДИЯ РИЧАРДОВИЧА КРЫЖАНОВСКОГО

Старшее поколение киевлян до сих пор вспоминает чудесного врача-терапевта, замечательного диагноста Троадия Ричардовича Крыжановского (1897–1951), искренне сожалея, что его земная жизнь закончилась так рано. Высокая квалификация лекаря, доброе и чуткое сердце позволило многим его пациентам забыть о своих тяжких недугах и вновь включиться в нормальную жизнь.

Несмотря на отсутствие у него ученой степени, с его мнением считались самые опытные медицинские авторитеты. Он долгое время был ассистентом академика Н. Д. Стражеско.

Престижная в городе Железнодорожная клиника приняла врача Т. Р. Крыжановского главным консультантом-терапевтом. Здесь он трудился до конца своих дней.

Все свое свободное время Троадий Ричардович посвящал коллекционированию.

Предметом его увлечений были редкие книги, антикварная мебель, живопись и графика, произведения прикладного искусства. И, надо сказать, на этом непростом пути он достиг прекрасных результатов. Его коллекционерскую страсть поддерживала и полностью разделяла, как может это показаться довольно странным, его милая и приветливая жена Цецилия Игнатъевна, которая, как и муж, закончила в 1921 г. Киевский медицинский институт.

Мое знакомство с Цецилией Игнатъевной состоялось в 1975 г. на Боричевом Току в доме Татьяны Павловны, невестки протоиерея и профессора Киевской духовной академии А. А. Глаголева, послужившего прототипом отца Александра в знаменитом романе М. Булгакова «Белая гвардия».

Т. П. Глаголева пригласила нас с женой к себе на праздник Пасхи. За праздничным столом собрались близкие родственники хозяйки, ее приятели и друзья. Среди гостей была и Цеци-

лия Игнатъевна — вдова Т. Р. Крыжановского, а также почтенного возраста дочери философа, профессора Киевской духовной академии П. П. Кудрявцева — Екатерина Петровна и Бланда Петровна Кудрявцевы.

За интересной беседой незаметно убегало время. В наступившие сумерки гости начали собираться домой. Прощаясь, Цецилия Игнатъевна пригласила посетить ее старый дом на улице Зелинского.

Отшумели весенние праздники. Наступили обычные будни, как всегда, заполненные всевозможной суетой и привычными семейными заботами.

И вот в один из весенних выходных дней я пришел на улицу Зелинского. Эта улица уже тогда утратила свое прежнее название. Доминантом ее была, возведенная здесь архитектором Григоровичем-Барским в стиле украинского барокко, красавица Покровская церковь. Она и дала название этой небольшой подольской улице. Местным властям очень уж не понравилось исторически сложившееся название и, не сомневаясь в содеянном,— ее «перекрестили» в улицу Зелинского.

Оказалось, что дом Крыжановских стоял рядом с особняком известного до революции ювелирных дел мастера Стрельбицкого.

И, хотя одноэтажный дом, занимаемый семьей Крыжановских, был не «моложе» дома их некогда богатого соседа, однако выглядел он весьма пристойно. А сверху, высоко над домом на горе, «парила» жемчужина Бартоломео Растрелли — Андреевская церковь. Этой удивительной панорамой, вероятно, был очарован и художник С. В. Кукуруза, создавший для Троадия Ричардовича оригинальный книжный знак.

Библиофилы хорошо знают эту графическую миниатюру, как знают и то, что если книга украшена экслибрисом Крыжановского, значит это — редкое, особенное издание.

На пороге своего дома встретила меня радушная хозяйка — Цецилия Игнатъевна. К тому времени семью Крыжановских «уплотнили», и они занимали теперь всего три небольших комнаты. Цецилия Игнатъевна проживала здесь с сыном Виталием — известным киевским художником, его женой, обаятельной и веселой Аней (кстати, уроженкой тех мест, где молодым

земским врачом служил Михаил Булгаков) и внуком-школьником Андреем.

Гостиная, куда меня пригласили войти была не просто комнатой, где принимают посетителей, она являла собой небольшой, но весьма ценный, музей. На стенах — миниатюры старых мастеров, картины известных художников. В шкафах за стеклами — антикварный фарфор знаменитых отечественных и зарубежных заводов, редкие книги и иллюстрированные журналы. В центре и у стен старинная, с большим вкусом подобранная, мебель. Вся обстановка свидетельствовала об особой духовной атмосфере этого дома, о тонком художественном вкусе его обитателей.

Хозяйка пригласила к столу, сервированному чайными приборами коллекционного фарфора. Мы пили ароматный чай, и Цецилия Игнатьевна рассказывала о Троице Ричардовиче, о его медицинской практике и о его страстном увлечении — собирании произведений искусства, а также о его библиофильских пристрастиях.

В доме Крыжановских на Подоле мне, к сожалению, не довелось побывать больше ни разу. Вскоре районные власти решили снести этот дом, а на его месте разместили гараж.

Семья Крыжановских переселилась в новый спальный район города в небольшую с низкими потолками квартиру, и однажды я получил приглашение посетить их.

И в новом доме не была утрачена особая духовная атмосфера. На стенах те же картины С. Жуковского, Б. Кустодиева, М. Нестерова, А. Васнецова, А. Шовкуненко, Т. Нефа. Майолика М. Врубеля. Изящнейшие миниатюры на кости работы мастеров прошлого века. Бронзовый подсвечник с матовым стеклянным экраном на овальном, красного дерева, столе. Посудная горка. Книжные шкафы с раритетами. И хотя основателя этого уникального собрания уже давно не было в живых, все же, благодаря наследникам — продолжателям его дела, вещи этого Человека бережно сохранялись.

Каждый новый приход в этот дом духовно обогащал меня. Помимо того, что я постоянно видел вокруг себя, Цецилия Игнатьевна весьма подробно рассказывала о каждом произведении искусства, попавшем в их собрание, об их, порой не про-

стой судьбе, о мастерах, создававших настоящие шедевры. С некоторыми из них, Крыжановские во все времена поддерживали добрые, дружеские отношения.

Многие музеи страны знали об их замечательной коллекции и частенько обращались к Цецилии Игнатьевне за помощью. Особенно тогда, когда необходимо было организовать новую выставку или пополнить существующую музейную экспозицию.

Искренне желая, чтобы как можно больше людей было ознакомлено с собранными ими произведениями искусства, собиратели способствовали тому, чтобы наиболее ценные произведения оказались в солидных музеях.

Так, в Эрмитаж попала книга с автографом Петра I. Бородинская панорама обогатилась интересной картиной Рубо, а Музей истории Киева получил изящную фарфоровую чашку XIX века с портретом фельдмаршала М. И. Кутузова.

Но наиболее ценную часть этого удивительного собрания составляли книги. Художественная литература в лучших дореволюционных изданиях классики: А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Ф. М. Достоевский, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. К. Толстой, О. Бальзак, П. Мериме, В. Шекспир.

Особую слабость Троядий Ричардович питал к иллюстрированным изданиям. На книжных полках можно было увидеть: «Маскарад» с прекрасными рисунками Н. В. Кузьмина; «Медного всадника» с хрестоматийными иллюстрациями А. Н. Бенуа; «Холстомера» проиллюстрированного М. С. Родионовым; «Тупейного художника» с превосходными рисунками М. В. Добужинского; «Москву и деревню» Г. К. Лукомского с работами Билибина; «Станционного зрителя» с миниатюрами М. В. Добужинского; «Хаджи Мурата» с интересными иллюстрациями Е. Е. Лансере; прекрасно изданную книгу А. Гидони «Роден» с превосходными фотографиями работ знаменитого скульптора; одну из последних книг замечательного искусствоведа барона Н. Н. Врангеля «Борисов-Мусатов», вышедшую в Петрограде в 1916 г. с прекрасными репродукциями художника-романтика. В изящной папке были уложены цветные репродукции К. А. Сомова, отпечатанные в Петрограде в 1916 г. по заказу издательства «Камея».

Знаменитый ленинградский «Альманах библиофила» 1929 года Цецилия Игнатьевна давала мне домой, чтобы я, не спеша, мог ознакомиться с его содержанием. Замечателен был также Путеводитель по Царскому Селу, изданный в начале прошлого века в Санкт-Петербурге с великолепными гравюрами в тексте.

На полках библиотеки выделялся солидным объемом двухтомник киевлянина (так он постоянно себя величал) историка Н. В. Закревского — «Описание Киева».

Как-то Цецилия Игнатьевна рассказала о жизни малоизвестной тогда художницы с трагической судьбой Башкирцевой и показала старую книгу в цельнокожанном переплете «Дневник Марии Башкирцевой», изданной в начале XX века в Санкт-Петербурге.

Всегда меня интересовали библиотеки людей литературы и искусства. Хотелось подробнее ознакомиться с их книжными ориентирами, иметь представление об основных разделах личных библиотек.

У Крыжановских была очень интересная и редкая книга Леонида Гроссмана «Семинарий по Достоевскому» 1923 г. издания, где был опубликован каталог библиотеки великого писателя.

Из мемуаристики мне запомнился томик «Рассказов бабушки» — долгожительницы Е. П. Янковой, ведущей свой род от историка Татищева и помнившей старинные предания семейства, восходящего к эпохе Петра I, двухтомник «Мемуаров» герцога Сен-Симона, повествующих о времени царствования «короля-солнца» Людовика XIV. «Мемуары» были выпущены в свет в 1935 г. знаменитым издательством «Академия». Это же издательство в 1929 г. выпустило книгу воспоминаний Анны Петровны Керн, также украшавшую собрание Троядия Ричардовича.

С особым волнением Цецилия Игнатьевна отворяла дверцу небольшого книжного шкафа, где хранились заветные, особенно любимые книги. Из его недр извлекала на свет Божий уникальный (и я думаю, запрещенный тогда) пятитомник «Русских портретов XVIII–XX столетий» — творения Великого князя Н. М. Романова, изданный в 1905–1909 гг.

Совершеннейший раритет в собрании Крыжановских — книга на французском языке «*Franpaise du Siqule. Mode Maburs Usages par Octave Usanne*». Paris, 1886.— Современный французский язык. Манеры — нравы — обычаи (по Октаву Узанне). Париж, 1886.

Книга напечатана на литой бумаге с прекрасными многочисленными цветными иллюстрациями по тексту. И что особенно дорого для любого библиофила,— на титуле красовался конгрев замечательного коллекционера, военного историка, генерала царской армии Павла Платоновича Потоцкого, основавшего в 1927 г. на территории Киево-Печерской лавры единственный в своем роде Музей Украины. На обороте передней крышки пурпурного переплета с лентами красовался экслибрис Троядия Ричардовича.

На заветной полке Крыжановских стояло малоформатное Берлинское издание книги И. Лазаревского «Среди коллекционеров». На этой же полке хранился и Варгутинский экземпляр «Северных цветов», который, возможно, держал в руках А. С. Пушкин. Я этого издания уже не застал и узнал о нем только из увлекательного повествования Я. И. Бердичевского в Пушкинском альманахе [1].

Часто открывался шкаф с тем, чтобы из его недр появился какой-нибудь художественный богато иллюстрированный дореволюционный журнал. Ведь в собрании Крыжановских были полные комплекты журналов «Столица и усадьба», «Старые годы» и др.

Цецилия Игнатьевна с сыном Виталием продолжали активно пополнять свое книжное собрание. Они интересовались не только антикварными изданиями, но и новинками, особенно иллюстрированными изданиями. Из современных можно было отметить достойно оформленные и хорошо отпечатанные книги о М. Добужинском, А. Кравченко, С. Жуковском, Н. Кузьмине, Г. Малакове...

Особое место в библиотеке Крыжановских занимали книги, посвященные декабристам.

С большим интересом я рассматривал весьма редкие экземпляры, которые власть придержащие почему-то прятали от читателей и которые невозможно было раздобыть даже в круп-

нейших книгохранилищах страны. Запомнились мне такие книги из этого раздела: Буланова О. К. «Роман декабриста: Ивашев и его семья» М., 1933; Розен А. «Записки декабриста». М., 1900; Луний М. «Сочинения и письма». Петроград, 1923; «Записки и письма декабриста Горбачевского». М., 1925; Муравьев А.С. «Записки декабриста», Петроград, 1922; «Записки жены декабриста» П. Анненковой. Петроград, [б.г.и.]; «Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста)». Спб., 1901; «Записки княгини Марии Николаевны Волконской». Спб., 1904.

Следует отметить, что и этот раздел библиотеки постоянно пополнялся новыми изданиями. Рядом с раритетами стояли томики: А. Гессена «Во глубине сибирских руд...», И. Мироновой «Декабрист Иван Дмитриевич Якушкин», И. Иовва «Декабристы в Молдавии»; томик «Сибирских писем декабристов», изданных в Красноярске, А. Павловой «Декабристы — участники войн 1805–1814». Литературно-критические работы декабристов, изданные в Москве «Художественной литературой» и др.

Однажды Цецилия Игнатьевна достала из шкафа, где хранились наиболее редкие издания, книгу в цельнокожаном темно-коричневом переплете. Материал переплета был не совсем обычен для книги. Это была довольно грубой выделки свиная кожа. Несмотря на это, книга выглядела изящной; в руках казалась очень гладкой и необычайно теплой. В центре обложки — овальный портрет худенькой девочки-подростка в светлом платье. Отвернув верхнюю крышку переплета, я увидел на титуле: Мих. Осоргин. «Вещи человека. Портрет матери. Дневник отца». Ниже значился год издания книги — 1929. Четкая, ясная печать на плотной бумаге с широкими полями. Украшал книгу известный экслибрис Троадия Ричардовича.

Цецилия Игнатьевна сразу заметила, что владелец библиотеки далеко не на все книги наклеивал свой книжный знак. Только любимые, особые и редкие экземпляры удостоивались его экслибриса.

И действительно, в конце книги указывалось, что она отпечатана в Париже, и тираж ее составил всего 150 пронумерованных экземпляров. А экземпляр, принадлежащий Троадию Ричардовичу, совершенно уникален. Он значился под № 1 (!) и был подписан автором своей жене Татьяне.

В тот раз я впервые увидел книгу М. Осоргина и услышал из уст ее владелицы о замечательном русском писателе-эмигранте Михаиле Андреевиче Осоргине, авторе книг: «Сивцев Вражек», «Повесть о сестре», «Времена» и др., который последние годы своей жизни провел во Франции. Большевики сочли, что такой писатель новой власти совершенно не нужен. Выполняя постановление Ленина, решившего великодушно заменить контрреволюционерам и шпионам расстрел на изгнание, в 1922 г. вместе с другими представителями творческой интеллигенции М. Осоргина отправили на Запад. В Париже Михаил Андреевич очень скучал по России, но продолжал много работать. Чаще всего свои произведения он помещал в периодических изданиях, в частности, в парижской русской газете «Последние новости».

Несмотря на исключительную редкость книги, Цецилия Игнатьевна предложила мне ознакомиться с ее содержанием и взять на несколько дней домой. Оказалось, что все эти три небольших эссе являются автобиографическими и повествуют о родителях Михаила Андреевича, когда они были молоды и мечтали о будущем. Каждая строчка дышала ностальгией по недавнему прошлому и нежной сыновьей любовью к родителям и разоренному отчему дому.

Со временем я узнал, что М. Осоргин с детства обожал книги, собрал хорошую библиотеку, но оставил на Родине любимые книги, когда вынужден был выехать за границу.

На чужбине Михаил Андреевич посещал лавки букинистов и нередко возвращался с ценными приобретениями. И хотя в эмиграции библиотека Осоргина была сравнительно невелика, в ней можно было найти немало любопытных и редких книг. Когда в 1989 г. стараниями писателя и библиофила О. Г. Ласунского вышла в Москве книга М. Осоргина «Заметки старого книгоеда», стало известно, что автор ее, как настоящий поэт, прославлял свою «возлюбленную» и всегда «желанную» — неразлучную с ним Книгу. Не стоит сомневаться в том, что и Книга не оставалась в долгу — она везде и во все времена доставляла неподдельную радость и подлинное утешение Михаилу Андреевичу — своему постоянному верному рыцарю. В 1988 г. не стало Цецилии Игнатьевны, но с ее уходом уникальное собра-

ние Крыжановских не кануло в Лету. Наследник его, Виталий Троядьевич, соблюдая семейные традиции, продолжал пополнять коллекцию, хотя некоторых изменений в составе любого собрания — не миновать. Не стала в этом смысле исключением и коллекция Крыжановских.

Весной 2002 г. мы с женой побывали в Москве. Эта поездка запомнилась еще и тем, что наш друг фотохудожник О. Н. Листопадов показал нам заветные уголки старой Москвы.

Тогда же нас пригласил к себе в дом мой давний приятель Всеволод Валерьянович Тарноградский — сын репрессированного украинского поэта Валериана Тарноградского и известный всему книжному миру библиофил.

Нелегкими фронтовыми дорогами он прошел всю войну и после демобилизации обосновался в Дрогобыче. Здесь трудился после войны доктор Тарноградский, а в свободное время занимался коллекционированием. Всеволод Валерианович собрал уникальную библиотеку, о которой неоднократно писали. Интересную статью о ней опубликовал Олег Григорьевич Ласунский в «Альманахе библиофила» [2].

Посетив в 1983 г., по делам службы, Львовщину, я оказался в небольшом городе Дрогобыче, который сохранил свои чистые уютные извилистые улочки с интересными средневековыми архитектурными памятниками. В этом провинциальном городе, с улиц которого можно было любоваться сказочной синевой Карпатских гор, я впервые повстречал хозяина легендарной библиотеки.

Оказалось, что Всеволод Валерьянович мой земляк, родившийся в грозном 1919 г. в Киеве и крещенный в Свято-Троицкой Лыбедской церкви. Он тепло принял меня в своём доме и охотно знакомил с основными разделами своей библиотеки, интересно рассказывая о собранном книжном богатстве. Его собирательский интерес был заключен в такие рамки: искусство книги и искусство в книге, редкие иллюстрированные издания, книги с автографами, библиография, прижизненные издания, русская и украинская классика. Вот тогда-то я впервые увидел шикарное издание «Византийских эмалей» Н. Кондакова и некоторые другие раритеты его библиотеки. В книжных шкафах стояли книги с экслибрисами, некогда принадлежавшие круп-

ным билиофилам — В. Я. Адарюкову, Н. К. Синягину, П. Н. Мартынову, Т. Р. Крыжановскому...

Спустя несколько лет В. В. Тарноградский покинул Западную Украину и переселился в Москву.

В тот памятный московский вечер хозяин уникальной библиотеки эмоционально рассказывал о своем собрании. Открывая многочисленные книжные шкафы, он извлекал из них настоящие шедевры полиграфического и переплетного искусства. Мелькали фолианты с суперэкслибрисами коронованных особ, выдающихся людей, прославивших свои имена в истории, инкрустированные цветной кожей переплеты работы лучших парижских, петербургских, лондонских и московских мастеров...

На прощанье Всеволод Валерианович сообщил, что может показать нам кое-что из своих последних приобретений. Он тут же подошел к одному из шкафов, открыл дверцу и извлек... ту самую книгу Михаила Осоргина с инскриптом автора, которая некогда украшала собрание Крыжановских. Только на обороте передней крышки переплета, кроме знакомого книжного знака Троядия Ричардовича, красовался экслибрис его нового владельца работы известного московского художника М. М. Верхоланцева.

Действительно, вещи человека часто переживают их владельцев и остаются на века, переходя к другим для того, чтобы служить и приносить радость уже новым хозяевам.

Осенью 2006 года перестало биться сердце неистового билиофила В. В. Тарноградского, и хочется надеяться, что его уникальное собрание сохранится, и не будет распылено. Как бы порадовались билиофилы, если бы наследники славного рода Тарноградских создали каталог этой уникальной библиотеки.

А такой раритет, как изданный в Париже томик М. А. Осоргина с авторским инскриптом, думается, в свое время, перейдет к Человеку, который по достоинству оценит ее билиофильские прелести и сполна насладится ее обладанием.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Альманах билиофила.— М.: Книга, 1987.— С. 236–245.
2. Альманах билиофила.— М.: Книга, 1983.— С.49–62.

*Дмитро МАЛАКОВ,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва*

ДОЛЯ ДОЦЕНТА КПІ ІВАНА СОЛОДОВНИКА

Ще десять років тому ім'я цієї людини не можна було згадувати, бо лише 1999 р. його було реабілітовано, на жаль, по-смертно. Про це довелося дізнатись із довідника, упорядкованого полковником юстиції А. М. Абраменком, цитуємо:

«Солодовник Іван Васильович, 1897 р.н., уродженець с. Семенівка Чернігівської обл., мешканець м. Києва, завідувач кафедри фізики Київського індустріального інституту. За вироком Військового трибуналу НКВС Київської обл. від 6.09.44 р. за ст. 2 Указу ПВР СРСР від 19.04.43 р. засуджений до каторжних робіт строком на 15 років з поразкою в правах і конфіскацією майна. Реабілітований Прокуратурою м. Києва в 1999 р.»¹

Отже, підємо за цим документом, за «витоками».

Село Семенівка, де народився І. В. Солодовник, нині — місто на березі річки Ревни, районний центр Чернігівської області. Засновано його в 1680-х роках як козацький хутір Стародубського полковника Семена Самойловича, сина гетьмана Івана Самойловича. Згодом Семенівкою володів зять полковника — бунчуковий товариш М. Корсак. До 1781 р. Семенівка — уже село — входила до складу Топальської сотні Стародубського полку, згодом — центр волості. Тут були Покровський собор, Михайлівська та Миколаївська церкви, існувало понад десять ремісничих цехів, включно з музичним. Семенівка була значним торговельним центром на півночі України. У рік народження І. В. Солодовника — (1897) тут було 2706 дворів, мешкало 15 125 жителів, діяли деревообробний та цукровий заводи, вітрильна та суконна фабрики (переведені потім у місто Ново-збків). У 1910 р., коли І. В. Солодовник мав бути школярем, у Семенівці налічувалося вже 18 501 житель, діяли три міністерські школи, бібліотека, лікарня. У роки Української революції в Семенівці 1918 р. Микола Щорс сформував партизанський загін. Уродженцями Семенівки є, зокрема, доктор медицини Й. К. Ка-

¹ Абраменко А. М. Київ: жертви репресій. Том 2.— К., 1999. — С.289.

менецький (1750–1823) — автор підручника з медицини, що витримав 13 видань, радянський герой В. М. Примаков (1897–1937) — ровесник І. В. Солодовника, репресований у часи сталінщини, двічі Герой Радянського Союзу полковник авіації В. В. Сенько (1921—1984), генерал-майор Є. В. Козик. У Семенівці народилися вчені: доктор воєнних наук В. Г. Рог, доктори технічних наук О. В. Бойко та Г. С. Хулай, художники І. К. Пархоменко (1870–1940) та М. А. Козик (1879–1949)² — теж ровесник І. В. Солодовника.

Звісно, у тому переліку міг би бути присутнім так само доктором наук, професором І. В. Солодовник... Але ж його доля склалася інакше...

Зі слідчої справи, яка зберігається у відомчому архіві³, видно, що Іван Васильович Солодовник, українець, позапартійний, з вищою освітою, був сином Василя Миколайовича Солодовника, службовця-канцеляриста, який помер 1933-го — голодного, нагадаймо, року. На момент арешту І. В. Солодовника (22 травня 1944 р.) його мати, Віра Савівна Солодовник, 1874 р. народження, мешкала у Москві — ймовірно, з кимось із дітей. Там само перебували молодші брати Івана — Олександр (1904 р. н.) та Леонід (1912 р. н.) і сестри — Тетяна Лоткова (1909 р. н.) та Таїсія Белінер (1913 р. н.); сестра Тамара Левитські (1914 р. н.) перебувала у Чернівцях — на момент арешту брата ще окупованих Румунією.

Іван Васильович був одружений з Ганною Іванівною (1897 р. н.), яка навесні 1944 р. працювала у швейній артілі; у них була дочка Ірина (1925 р. н.) — на той час студентка Київського університету [ім. Т.Г. Шевченка].

З видання, приуроченого до 40-річчя Київського політехнічного інституту, що відзначалося 1939 р. (тоді КПІ називався Київським індустріальним інститутом), відомо, що І. В. Солодовник був доцентом кафедри фізики, другою персоною після завідувача кафедрою професора Г. М. Губарева. На кафедрі налічувалося тоді 17 працівників⁴. Історії самої кафедри при-

² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. За редакцією А. В. Кудрицького. — К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. — С. 734–735.

³ ДА СБУ, №74843 ФП.

⁴ Киевский индустриальный институт. Юбилейный сборник к 40-летию института. — К.: КИИ, 1939. — С. 240.

свячена у виданні окрема стаття, доповнена портретами професора і доцента⁵.

У цьому збірнику наведено друковані праці доцента І. В. Солодовника, цитуємо:

«Щоб допомогти студентам під час їхньої роботи в лабораторії, колектив кафедри (І. В. Солодовник, В. Т. Луцько, Г. П. Проценко, Н. Н. Семейкін) під редакцією професора Г. М. Губарева написав книгу «Лабораторные работы по физике», яка вийшла першим виданням у вересні 1937 року (обсяг приблизно 37 авторських аркушів) у виданні Державного науково-технічного видавництва України. Щоб допомогти студентам у їхній роботі над курсом фізики і вмінням розв'язувати задачі, доцент І. В. Солодовник написав методичний посібник «Системы единиц физических величин и использование их при решении задач». Ця робота (обсяг 35 авторських аркушів) була видана у кількості 500 примірників видавничим відділом КІІ (на правах рукопису) у серпні 1937 р.»⁶.

До речі, перу І. В. Солодовника належить і стаття «Основні моменти розвитку КІІ–КІІ (1898/99–1938/39 навчальні роки)», вміщена в тому ж ювілейному збірнику»⁷.

У профспілковому квитку, виданому І. В. Солодовнику 16 січня 1940 р., зазначено, що він є членом профспілки працівників вищої школи, має виробничий стаж з 1923-го, а профспілковий — з 1924-го, а рік вступу до даної профспілки — 1935-й. Ймовірно, це й був початок роботи в інституті. На фотокартці у квитку бачимо І. В. Солодовника з вусами.

У червні 1941 р. в Київському індустріальному інституті навчалось 3000 студентів, працювало понад 300 професорів-викладачів, загальна чисельність інститутського колективу складала 5000 чоловік. З початком війни 650 з них відправили на фронт, потім ще 600. Наприкінці червня надійшло розпорядження про підготовку до евакуації КІІ до Ташкента. Евакуювалися 48 професорів і доцентів, 36 викладачів і аспірантів, 19 співробітників, понад 500 студентів⁸.

⁵ Там само.— С. 231.

⁶ Там само.— С. 238–239.

⁷ Там само.— С. 29–35.

⁸ Київський політехнічний інститут. Нарис історії.— К.: Наукова думка, 1995.— С. 65–66.

За віком І. В. Солодовник не підлягав мобілізації до Робітничо-селянської червоної армії. З різних, переважно, особистих причин на Схід виїхали не всі викладачі КІІ. У Києві залишились і Г. М. Губарев, і І. В. Солодовник.

Серед збережених документів є довідка, видана І. В. Солодовнику 4 серпня 1941 р., про те, що він обіймає посаду завідувача кафедрою фізики Київського технологічного інституту силікатів, який містився на розі вулиць Дмитрівської та Полтавської (будинок зберігся). Довідка була дійсна до 1 вересня 1941 р., підписали її директор інституту Є. Сергєєв та керуючий справами Нович.

Після 70-денної героїко-трагічної оборони Києва, 19 вересня 1941 р. місто було окуповано нацистською Німеччиною. На той час столиця України спорожніла більш ніж на половину: з 930 тисяч передвоєнних мешканців 200 тисяч пішли на фронт, 325 тисяч евакуювалися на Схід. Місто залишилося без продовольства, без електрики й води.

Мирне життя окупованого Києва заходилися налагоджувати похідні групи ОУН Андрія Мельника. Заохочуючи до співпраці щодо організації Міської управи, представників свідомої української інтелігенції, які залишилися в місті, вони, а можливо, й колеги, запросили на роботу і доцента І. В. Солодовника. Варто нагадати: одним з перших наказів окупаційної влади була категорична вимога всім стати до праці — під загрозою звинувачення у саботажі, а відтак — розстрілу. А Інститут силікатів не діяв, КІІ не існував — у головному та хімічному корпусах розмістився німецький шпиталь, померлих там німців ховали в сусідньому Пушкінському парку⁹.

Новостворену Міську управу очолив професор історії Київського університету Олександр Оглоблін (1899–1992). Але він не довго обіймав цю посаду, бо вже від 29 жовтня 1941 р. міським головою став аспірант Володимир Багазій (1902–1942), через кілька місяців страчений окупантами.

Можна припустити, що деякі відділи чи посади створювалися заради забезпечення роботою та порятунку від голодної смерті

⁹ *Терно В. С.* Растрепанные воспоминания о странном детстве.— К.: Кий, 2003.— С. 161.

київської інтелігенції, позбавленої звичної праці. Адже партійна номенклатура, керівні апаратники евакуювалися на Схід. Як видно з документа, датованого 1 грудня 1941 р., І. В. Солодовник «дійсно працював в Управі міста Києва на посаді інструктора організаційно-інструкторського відділу з 23 жовтня по 1 грудня 1941 р. і вибув із зазначеної роботи по причині ліквідації цього відділу згідно постанови № 191 Голови міста Києва від 28 листопада 1941 р.».

3 грудня 1941 р. І. В. Солодовник одержав посвідчення за №7 про те, що йому «надається право контролю та інспектування роботи Районових Управ, державних, громадських та кооперативних установ та підприємств, що підпорядковуються Управі м. Києва». Підписали це посвідчення керівник контрольно-інспекторського відділу Муха та секретар Мусієнко. З переліку працівників Міської управи видно, що І. В. Солодовник був прикріплений до Печерської районної управи, якою керував Ол. Ів. Клопа, що містилася за адресою: Хрещатик, 8-б¹⁰ (будинок зберігся).

Саме як контролер-інструктор Управи І. В. Солодовник за дорученням М. О. Мухи провів обстеження Київського державного медичного інституту з метою розслідування фактів, наведених у листі, надісланому на ім'я міського голови В. Багазія. Останньому І. В. Солодовник і надав 5 грудня 1941 р. доповідну записку на 5 аркушах. Знайомство з цим документом засвідчує принциповість та щирі віру в справедливість Івана Васильовича, виявлені ним у той час, коли загальна скрута та голод яскраво висвітлювали громадянську позицію кожного, хто за своєю посадою мав відповідати за інших. Наведемо кілька витягів з архівного документа, в якому йдеться про викриття зловживань службовим становищем тодішнього директора Київського державного медичного інституту та одночасно директора інститутських клінік О. С. Лазуренка, на якого поскаржилися міському голові підлегли.

Нагадаймо: на той час Київський державний медичний інститут містився там само — на бульварі Тараса Шевченка, 13, а клініки — на бульварі Тараса Шевченка, 17.

Отже, цитуємо:

¹⁰ ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 5, арк. 1.

«Щоб мати можливо вичерпний матеріал для остаточних висновків, з одного боку,— писав І. В. Солодовник,— та щоб не викликати у директора Інституту п. Лазуренка будь-яких підозрінь щодо справжньої причини обстеження, я спочатку докладно ознайомився і оглянув клініки – терапевтичну, хірургічну, гінекологічну, очну, родильну, а також підприємства клінік — котельню, майстерню, пральню, кухню, відвідав заняття в групах студентів, навчальну частину Інституту, їдальню при Інституті і т. ін. Після цього я мав віч-на-віч бесіди з проф. Левицьким¹¹, проф. Крамаренком¹², проф. Солнцевим¹³, ординатором Яновською, ординатором Головківським, з окремими хворими, зокрема хворим лікарем Петровим, з окремими медичними сестрами та технічними робітниками».

У ході обстеження виявилось чимало кричущих фактів, які навів у своїй доповідній записці І. В. Солодовник. Насамперед, він наголосив (суто в дусі настроїв часу), що «відбудовуючи життя у визволеній Україні, ми орієнтуємось на передові європейські країни, у першу чергу на Великонімеччину. Там скрізь на чолі навчально-наукових вищих закладів завжди стоять вчені з великим науковим авторитетом. Так, очевидно, повинно бути і у нас. Чи має п. Лазуренко достатній і потрібний для директора медичного Інституту науковий авторитет?» — таке перше питання задавав перевіряючий своїм співбесідникам. А ними, крім уже названих, були гінекологи Венцківський та Ф. П. Матвіїв, рентгенологи А. Я. Богаєвський та Ф. П. Богатирчук, хірург П. С. Шидловський – тодішні працівники Інституту, а також професори Нецадименко¹⁴, Тижненко¹⁵, Вашетко¹⁶.

¹¹ Левитський Михайло Андрійович (1871–1942), доктор медицини, зав. кафедрою очних хвороб КМІ.

¹² Крамаренко Юрій Юрійович, хірург.

¹³ Солнцев В. І., терапевт (?) — тут знак запитання — ймовірність, а ініціали інших медиків, відсутні в документах, взято з видань: Довідник лікарів та мед. установ м. Києва.— К.: Видання Київської аптечної управи, 1930 та Макаренко І.І., Полякова І.М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841–1991).— К.: Здоров'я, 1991.

¹⁴ Нецадименко Марко Петрович (1869–1.10.1942 – sic!), доктор медицини (1910), засновник і керівник кафедри мікробіології КМІ.

¹⁵ Тижненко Андрій Мусійович, завідувач кафедрою шкірно-венеричних хвороб КМІ у 1921–1941 рр.

¹⁶ Вашетко Микола Памфілович (1880–1960), доктор медицини, заслужений діяч науки УРСР.

Професор Солнцев, пояснюючи дещо зaveliku кількість кафедр, обумовив це бажанням зберегти кадри професорів.

Не можна не процитувати далі рядки відповідної записки І. В. Солодовника, вочевидь розраховані на відповідне співчуття міського голови, теж недавнього науковця та викладача — В. Багазія:

«Що стосується стану клінік, хворих, харчування, то особливо гостро підкреслювали це всі з обуренням, із щирістю — ординатор Головківський, проф. Крамаренко, ординатор Яновська. Проф. Крамаренко з болем підкреслював, що деякі хворі, особливо військовополонені, які харчуються тільки тим, що дають у лікарні, настільки виснажені, авітамінозні, що в такому стані багатьом не можна робити операції, багатьох не можна виписати з клініки. Професор Крамаренко підкреслив дуже важливий факт, що в серпні, в дні паніки¹⁷ він сам з медперсоналом забрали до клініки з військового шпиталю¹⁸ дуже багато продуктів, які хотіли там роздати населенню¹⁹, буквально перевозили мішками біле борошно, риж²⁰, цукор, принаймні 12 ящиків високосортного вина тощо. Куди все потім зникло — невідомо. Із опитів хворих ясно, що всього цього їм давали дуже мало. Проф. Крамаренко підкреслює, що і до приходу німців і вже після них у приміщенні канцелярії клініки іноді улаштовували закуски, витрачаючи запаси продуктів клініки, проф. Крамаренко особисто бачив, як п. Лазуренко давав німцям по 2 пляшки прекрасного вина, ніби спасаючи таким чином майно клінік, за яким приходили німці. Проф. Крамаренко чув, що заст[упник] директора п. Боржковський призначив зав[ідувачкою] коморою продуктів у клініці свою тещу, звичайно перевірити це я

¹⁷ Йдеться про серпневий 1941 р. наступ на Київ, коли німецька 6-та армія намагалася штурмом оволодіти містом, але була зупинена; паніка спалахнула серед мешканців, які намагалися евакуюватися, не маючи спеціальних перепусток.

¹⁸ Мається на увазі Київський окружний військовий шпиталь на Печерську.

¹⁹ Такі факти мали місце також на залізничній станції Київ-Лук'янівка, де військовий інтендант на свій власний розсуд, знаючи, що Київ уже оточений, дозволив місцевому населенню розбирати продукти з ешелону, аби не дісталось німцям. Про це згадує лук'янівець Володимир Іванович Кравчук див.: Кравчук А. А. Воспоминания семьи Кравчуков.— К.: Планета людей, 2001.— С. 93.

²⁰ Так в оригіналі, за тодішнім правописом (тепер — рис).

не мав змоги. Нарешті проф. Крамаренко зазначив, що у клініці було дуже багато спирту, тепер нема зовсім, навіть для операцій.

Ординатор Головіківський підкреслив, що при ньому директор п. Лазуренко наказував завгоспу клінік завезти йому додому хліба, у другий раз дров з клініки, що взагалі, коли везуть у клініку хліб, то раніше завозять до директора, що п. Лазуренко шляхом поїздок на село, шляхом обмінів самопостачає себе всім, снідають, маючи курятинку, масло, на кухні їм готують біфштекси і т. д., головне, що п. Лазуренко, п. Боржковський не соромляться їсти це все в присутності зголоднілих санітарок. У той час, коли ТЕЦ ще не подавала до клінік температуру²¹ і температура у палатах була 4–5 °С, хворі буквально розбігалися, в канцелярії клінік було виключно тепло.

Про те, що п. Лазуренко зовсім не піклується про матеріальний стан працівників, з однаковим обуренням говорили всі. Факти — досі не виплачено зарплати навіть за першу половину листопаду, за весь час працівникам видано по 200 грамів пшона і по 1 кіло[граму] крохмалю, але дуже поганої якості. Хліб (по 80 грамів на день) почали видавати лише приблизно три тижні тому, до того часу не видавали, вартівний персонал²², який вартує цілу добу, одержує лише обід, а не повне харчування, вартування у клініці (4 рази на місяць) не ураховується, і вартіві потім мають нормальний 7-годинний робочий день, по суботах лікарі мають не укорочений, а нормальний робочий день...

Для повноти характеристики можна додати ще такі моменти — п. Лазуренко сам говорив мені, що він обміняв вату для клінік, давши за неї власний (!) денатурований спирт, він дозволяє купляти продукти на приватному ринкові і затверджує витрати на сало по 350–400 крб. за кілограм, по 70 крб. за кілограм творогу, майже по 100 крб. за кілограм часнику; яка є гарантія, що агент постачання не кладе при кожній такій купівлі певну суму державних грошей у власну кишеню».

²¹ Колишня Київська ТЕЦ-3, розташована біля залізничного вокзалу, залишилася без основного обладнання, вивезеного на Схід; з частковим відновленням її роботи тепло- і електроенергія подавалися вибірково — переважно до тих об'єктів, які займали окупанти.

²² Мається на увазі черговий персонал.

У висновку І. В. Солодовник зазначив, що факти, наведені у листі-скарзі, в основному підтвердились, що більш гідною особою на посаді директора інституту міг би бути проф. Левицький, а посада директора клінік зайвою. А загальне враження від знайомства з цим документом можна звести до відчуття глибокої порядності, принциповості, гідності, честі — рис, вочевидь, властивих самому Іванові Васильовичу Солодовнику. Це особливо суттєво, якщо нагадати, у який час, за яких обставин відбувалася ця перевірка діяльності, фактично, колеги, котрий поведився негідно...

Але ж починалося все так гарно, якщо вірити публікації в міській пресі 24 листопада:

«Медичний інститут у Києві відновив свою працю з 1 листопада 1941 року. Приміщення та майно інституту майже все добре збереглося. Керівництво інституту міська управа доручила професорові Лазуренко О. С. Медична наукова рада інституту затвердила план і програми на 1941/42 навчальний рік. Плату за навчання студентів встановлено 300 крб. на рік. В інституті навчається 556 студентів, з яких на 2 курсі — 158 студ., на 3 курсі — 177 студ., на 4 курсі — 130 студ., на 5 курсі — 91 студ. При інституті є їдальня, яка обслуговує професорів і студентів. Професорсько-викладацькими кадрами інститут забезпечений»²³.

Як виглядали реалії, видно ще з одного архівного документа. Бідуючи й голодуючи в жорстких умовах нацистського «нового порядку», київська інтелігенція утворила «комісію українських громадських і культурних діячів» при відділі суспільної опіки Київської міської управи. Комісія на своїх засіданнях, які збиралися від 16 січня до 16 березня 1942 р., розглянула сотні подань про надання допомоги²⁴.

Серед прохачів були й професори медінституту М. А. Левицький — «заслужений діяч і вчений в ділянці офтальмології»²⁵ та О. М. Тижненко — «76 р., професор Медичного інституту.

²³ «Останні Вісті». Понеділкове видання «Українського Слова». — 1941.. — 24 листопада. — Ч.2. Меншу кількість студентів 5 курсу можна пояснити призовом до Діючої армії влітку 1941 р.

²⁴ ДАКО, ф. 2412/0085, оп. 2, спр. 80.

²⁵ Малаков Д. Згадка про трьохсот киян з 1942 року//Київська старовина. — 2000. — Ч.5. — С. 86.

Стаж у понад 40 р., має видатні заслуги в своїй галузі й в вихованні кадрів»²⁶.

Між тим І. В. Солодовник як один з керівників Міської управи мав певні пільги. Так, з довідки, виданої 16 грудня 1941 р. відділом міських підприємств, видно, що йому дано дозвіл на користування електрикою: норма на місяць 10 квт-г. Довідку підписав завідувач секцією підприємств громадського користування проф. Рашеєв.

Попри всі жахи, голод і скруту, життя тривало в усіх проявах. Особливо відчутною тоді була туга за прекрасним, мирним. 20 січня 1942 р. Печерська районова управа видала довідку про те, що «за постановою комісії при відділі суспільної опіки при Печерській Райуправі від 8/XII-41 р. йому [І. В. Солодовнику] надано безкоштовно п'янино закордонної фірми».

З документів, які зберігаються у відомчому архіві, видно, що І. В. Солодовник працював у контрольно-інспекторському відділі з 1 по 8 грудня 1941 р. на посаді контролера-інспектора, потім — по 12 лютого 1942 р. як заступник керівника цього ж відділу, а до 16 березня 1942 р. тимчасово виконуючим обов'язки керівника того ж таки відділу. Нарешті 16 березня 1942 р. його було призначено керівником відділу культури та освіти. Підписавши кілька розпоряджень про порядок роботи відділу, І. В. Солодовник вже 28 квітня того ж року звітував на пленумі Міської управи²⁷.

У червні 1942 р. І. В. Солодовник «одержав від штадткомісара дозвіл на існування» й підзвітність відділу культури і освіти таких закладів: театри, монастирі, товариства, ансамблі, церкви, курси крою і шиття (приватні), оркестри — загалом 69 організацій²⁸.

З середини жовтня 1941 р. у Києві діяли такі театри: Міський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка (у приміщенні Лук'янівського народного дому), Музично-драматичний театр ім. Г. Затиркевич-Карпінської (у приміщенні Театру оперети), Київський драматичний театр ім. М. Садовського (у приміщенні

²⁶ Там само.—С. 92.

²⁷ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 175.

²⁸ Там само, арк.118–119.

театру ім. Лесі Українки), Український театр комедії, Український драматичний театр (при Штадткомісаріаті), Театр оперети (російськомовний), Kleinkunsttheater (театр малих форм), Київська велика опера (відкрита 27 листопада 1941 р. у власному приміщенні), театр-студія «Гроно»²⁹. У репертуарі переважали твори світової та української класики.

Поновили діяльність понад тридцять київських церков та п'ять монастирів³⁰. Особливо активно функціонували жіночі монастирі, зокрема Флорівський та Покровський, де черниці переховували та доглядали поранених червоноармійців³¹.

Попри всі труднощі, київська інтелігенція з особливою щирістю відзначала роковини Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. Двічі — влітку 1942-го та влітку 1943 р. відбулися великі, як на той час, художні виставки.

Як не просто тривало життя в окупованому Києві, свідчить безліч фактів. Ось бадьорий репортаж з «Українського слова» за 1941 рік:

«4 листопада ц.р. розпочали свою роботу українські народні школи. За короткий час змінився не тільки зміст, а й зовнішнє обличчя школи. В школах вивчають не тлумачення ідей комунізму з «всесвітньою революцією», а дійсні основи наук рідною мовою». І так далі. Але закінчувався допис словами про «доставлення палива» — зауважмо, невідомо ким і звідки та: «Нарешті треба подумати про забезпечення вчителів хлібом та заробітною платою»³².

Саме це та загальна нацистська настанова про «зайве» навчати «тубільців» взагалі стали причиною закриття «на консервацію» восени 1941 року 57 київських шкіл³³.

Згодом діяли лише дві школи для дітей фольксдойчів — № 6 на Михайлівському майдані та № 24 на Бульварно-Кудрявській, 16 (до війни — німецька школа)³⁴. Деякі шкільні при-

²⁹ Гайдабура В. Театр, захований в архівах.— К.: Мистецтво, 1998.— С. 19–25.

³⁰ Вісник прес-служби УПЦ.— Вип. 44.— 2005.— С. 13.

³¹ Малаков Д. Оті два роки ... У Києві при німцях.— К.: Видавничий дім «Амадей», 2002.— С. 139.

³² Українське Слово.— 1941.— 3 грудня.— Ч. 73.

³³ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр.148, арк. 1–2.

³⁴ Малаков Д. Моя школа//Київ. «Скарбниця документальної пам'яті». Випуск 1.— К., 2006.— С. 104–107.

міщення взагалі використовувалися для німецьких військових шпиталів, як-от школа №91 на Чеховському провулку, 4-а.

Окрема тема, до якої особисто причетний автор цих рядків,— дитячі будинки в окупованому нацистами Києві.

Перед війною в Києві існувало до десяти дитячих будинків. Як видно з архівного документа, за станом на 20 січня 1942 р. в місті існували такі дитячі будинки:

№ 1 на вул. Білицькій, 13-а, в приміщенні школи;

№ 2 (для дошкільнят) на Якубенківському провулку, 10 — у приміщенні колишньої Лук'янівської школи домоводства, побудованої на початку ХХ ст. коштом українського патріота В. Якубенка;

№ 3 (Українського Червоного Хреста) на вул. Трьохсвятительській, 14 — у колишньому прибутковому будинку, де по війні містився Радіокомітет, звідки велись радіопередачі по дровотому зв'язку на Київ, а потім мешкали вищі посадовці України; сучасна адреса — вул. Десятинна, 8;

№ 4 на вул. Осіївській, 36 (для дошкільнят, в колишній школі для глухонімих); сучасна адреса — вул. Пугачова, 3;

№ 5 на вул. Мстиславській, 22 — «на 100 душ дітей, але фактично — 41 дитина та 20 чоловік обслуговуючого персоналу» (там перебував, зокрема, й автор цих рядків — у 1942-му та до літа 1943 р.)³⁵;

№ 6 на вул. Гоголівській, 28. Для дошкільнят 4–7 років — на колишній садибі художників В. Орловського та М. Пимоненка (нині тут міститься дитячий санаторій «Салют»).

У травні 1942 р. було відкрито ще два дитячі будинки:

№ 7 на вул. Пушкінській, 26 у Святошині (будинок не зберігся);

№ 8 на вул. Дорогожицькій, 56 (нині — вул. Мельникова, 16).

Існував навіть Музей дитячої іграшки на вул. Ново-Павлівській (нині — Юрія Коцюбинського), 2 (будинок не зберігся)³⁶.

³⁵ Малаков Д. Дитячий будинок на Солом'янці./Українська столиця.— 2005.— 9 вересня.— С. 28.

³⁶ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 8.

Крім дитячих будинків, діяли також дитячі садки, зокрема на вул. Багговутівській, 14–18 — у колишніх «панських» особняках на 75 дітей, на вул. Святославській, 13 (де влітку 1943 р. перебував і автор цих рядків).

Діав також дитячий будинок на 100 душ дітей дошкільного віку на вул. Керосинній (нині — Шолуденка), 4 (автор цих рядків перебував тут від вересня 1943-го до літа 1945 р.)³⁷.

З документа, датованого другою половиною березня 1942 р., можна одержати уявлення про кошторис дитячого будинку № 6, зокрема про заробітну платню персоналу. Директорка отримувала 600 крб. на місяць, завпед — 450, бухгалтер — 520, завгосп — 390, лікар — 500 (півставки — 250), помічник лікаря — 165, вихователька (9) — 354, нічна вихователька (1,5) — 240, куховарка та кастелянша — по 200, посудомийка, вартовий, праля (2), прибиральниця (2), двірник, швейцар — по 150 крб. кожному. На харчування 100 дітей виділялося по 5 крб. на день, на придбання одягу та на лагодження одягу 50 дітей — по 200 крб. на дитину³⁸.

Щоб уявити реальну вартість життя, додамо до вищеназваних цін, які до того ж неухильно зростали, що буханець чорного хліба на базарі коштував 250 крб.

Тому навесні 1942 р. І. В. Солодовник підписав разом з міським головою А. Форостівським лист до шефа відділу культури та освіти штадткомісаріату Гезанга стосовно дитячих будинків системи освіти Міської управи. Ось повний текст із збереженням правопису та підкреслень:

«Відділ Культури та Освіти Міської Управи має чотири дитячі будинки, в яких перебуває зараз 320 дітей-сиріт. Ці діти в переважній своїй кількості без батька і без матері і утримуються виключно на кошти держави.

Загальний стан дитячих будинків на 4/IV[-1942 р.] далеко незадовільний. Особливо погано стоїть справа з харчуванням дітей. Постачання продуктами недостатнє і серед дітей (особливо дошкільного віку) поряд із звичайним недомаганням є ви-

³⁷ Малаков Д. Дитячий будинок на Керосинній//Українська столиця.— 2006.— 6 жовтня.— С.2 6.

³⁸ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 8, арк. 16.

падки захворювань і навіть смерті (Дитячий будинок ч. 2 — Якубенківський завулок, 10).

Отже, Відділ Культури та Освіти просить розробити та затвердити певні норми харчування, відповідно вимогам дитячого організму, забезпечивши з I/IV ц.р. поліпшення харчування дітей.

Зважаючи на незадовільний і часто неприпустимий санітарно-гігієнічний стан дітей, які прибувають до дитячих будинків, Відділ Культури і Освіти просить включити дитбудинки на постачання милом, прийнявши їх до установ системи Охорони Здоров'я.

Так само в зв'язку з великою нестачею в дитячих будинках білизни, одягу та взуття, просимо поставити питання перед Генералькомісаріатом аби зазначені речі відпускались для дитячих будинків за рахунок безгосподарчого майна, яке є у розпорядженні Генералькомісаріату.

Одноразово з цим просимо підняти клопотання перед Генералькомісаріатом про те, аби майстерні бувших дитячих будинків (Софіївський район) були передані Відділу Культури та Освіти з метою організації учбово-виробничого комбінату для дітей дитячих будинків шкільного віку»³⁹.

Тодішня київська інтелігенція добре усвідомлювала непересічне історичне значення подій, свідками й учасниками яких їм довелося бути і які вони називали «переходовою добою». Прикладом може служити лист від 3 серпня 1942 р., що зберігся в архіві. Під машинописним текстом, стоїть підпис І. В. Солодовника, зроблений червоним чорнилом. Лист адресовано до директора Музею-архіву переходової доби професора-історика О. Оглоблина. Ось повний текст:

«Високоповажний Олександр Петрович!

Я одержав Ваше люб'язне запрошення стати науковим консультантом Музею-архіву переходової доби і співучасником його створення та розгортання.

Щиро дякуючи за запрошення, я з охотою приймаю його.

Беру на себе сміливість сподіватись, що своєю скромною участю в роботі Музею-архіву я хоч трохи допоможу в його утворенні і дальшому розвитку.

³⁹ Там само, арк. 30.

Керівник Відділу
Культури і Освіти
Управи м. Києва
доцент п/п Солодовник»⁴⁰.

Зберігся віддрукований німецькою та українською мовами бланк «Ордер на виплату грошової допомоги за хворістю», заповнений на ім'я І. В. Солодовника.

З цього по-німецьки чітко розграфленого аркуша видно, що Іван Васильович 12 червня 1943 р. захворів на черевний тиф і від 17 серпня по 7 вересня того ж року перебував у 7-й інфекційній лікарні. З цього ж документа видно, що «основна платня» І. В. Солодовника становила 1742 крб. на місяць.

При виписці з лікарні у графі «Чи потребує дальшого лікування» підкреслено відповідь «так». Головний лікар Міської поліклініки, яка містилася на вул. Великий Васильківській, 1, видав направлення «до довіреного лікаря Каси Забезпечення: «Надсилається для продовження відпустки по 30 вересня 1943 р. Солодовник Іван Васильович як реконвалесцент»⁴¹ після черевного тифу». І додав: «St.pr. Анемічний, знесилений, з явищами декомпенсованого міокардиту».

Довідку цю видано 13 вересня, але 10 вересня 1943 р. вже була ліквідована Міська управа. Тому невідомо, чи одержав щось одужуючий від каси...

А фронт нестримно наближався до Дніпра, до Києва. Ті, хто відчував свою «провину» перед радвладою за «співпрацю з фашистськими окупантами», хто добре пам'ятав репресії 1937 р., залишали Київ — тікали на Захід. Дехто завбачливо зробив це раніше. До Німеччини виїхав і завідувач кафедрою фізики КІІ проф. Г. М. Губарев⁴².

Невідомо, як склалася б доля І. В. Солодовника, якби не хвороба... 20 вересня 1943 р., ймовірно, в очікуванні рішучих змін у житті, І. В. Солодовник одержав довідку з власного відділу про те, що «він працював з 16 березня 1942 р. по 4 травня 1943 р. на посаді керівника Відділу Культури і Освіти, з 4 травня 1943 р. був переміщений на посаду завідувача підсекції Культу-

⁴⁰ ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 27, арк. 17.

⁴¹ Тобто, той, що видужує.

⁴² Київський політехнічний...— С. 78.

ри і Мистецтва Секції Шкіл та Культури, на цій посаді працював з 4-го травня 1943 р. по 20 вересня 1943 р.» Підписав цю довідку керівник Секції Шкіл та Культури Волканович, скріпивши підпис двомовною (українсько-німецькою) печаткою з Тризубом.

Того ж дня, 20 вересня 1943 р., Волканович підписав ще одну довідку — про те, що І. В. Солодовник «дійсно працював в Секції Шкіл та Культури на посаді інспектора мистецтв з 16.III.1943 по 20.IX.1943 р.».

Тим часом, готуючись обороняти правий берег Дніпра — «Східний вал», окупанти 26 вересня 1943 р. оголосили про створення в Києві «бойової зони» — трикілометрового простору на Захід від берега Дніпра. Киянам заборонялося перебувати тут під загрозою розстрілу. Кордон «бойової зони» проходив по вул. Саксаганського, через Євбаз, по вул. Дмитрівській. Тож місто спорожніло. На початку жовтня окупанти стали виганяти киян і з-за меж «зони». Де перебувала в цей час родина Солодовників — невідомо.

6 листопада 1943 р. Київ було визволено з-під нацистської окупації. Кияни поверталися до своїх холодних, а часом і пограбованих домівок. Солодовники знов замешкали там само — на Печерську, на вул. Московській. 29, кв. 6. Будинок зберігся й досі.

Почали повертатися з евакуації кияни, державні установи й вищі навчальні заклади. За відсутності Г. М. Губарева І. В. Солодовник став виконувати обов'язки завідувача кафедрою фізики КІІ.

Слідом за передовими військами 1-го Українського фронту, який визволяв Київ, повернулися й органи НКВД. Вони знову розмістилися на вул. Короленка (Володимирській), 33 — там само, де й до війни і де під час окупації містилися Поліція безпеки і СД. Роботи «органам» було дуже багато, адже в Києві залишилося 180 тисяч мешканців — ті, хто не потрапив на фронт у 1941 р., хто не евакуювався на Схід, хто не загинув у Бабиному Яру, Сирецькому та Дарницьких таборах, кого не вивезли на примусові роботи до Німеччини, хто «просто» не помер з голоду при німцях... І «органи» взялися за звичне...

Іван Васильович Солодовник був заарештований майже через півроку після повернення радвлади — 22 травня 1944-го. На

той час він виконував обов'язки завідувача кафедрою фізики КІІ та завідував кафедрою фізики в Київському інституті харчової промисловості ім. А. Мікояна. Його звинуватили за статтею 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах та катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх посібників». Стаття 2 цього Указу проголошувала: «Посібники з місцевого населення, звинувачені у сприянні злочинцям у здійсненні розправ і насиль над цивільним населенням і полоненими червоноармійцями, караються засланням у каторжні роботи на строк від 15 до 20 років».

Оскільки діяльність І. В. Солодовника під час окупації прямо не підпадала під дію цієї статті, йому її «пришили», радше за все, за «сприяння злочинцям» за чимось доносом або за фактом перекладу промови штатткомісара Рогауша на велелюдному мітингу, влаштованому з нагоди святкування 1 травня 1942 р. на майдані перед університетом. Нагадаймо: правляча в гітлерівській Німеччині NSDAP (Націонал-соціалістична німецька робітничка партія) так само, як і правляча в СРСР ВКП(б) (Все-союзна комуністична партія (більшовиків)), святкувала 1 травня. І прапор у нацистів теж був червоний.

А тепер про особисте. У тому ж відділі культури і освіти Міської управи, в секції шкіл працювала друкаркою Євгенія Костянтинівна Малакова (1907–1994), мати автора цих рядків. Збереглися теплі родинні спогади про Івана Васильовича Солодовника, про його ставлення до підлеглих. На пам'яті, зокрема, відвідини його, хворого, в інфекційній лікарні у серпні–вересні 1943 р. Мама ходила туди зі мною пішки з нашої тодішньої домівки на Гоголівській, 34-а через усе місто до лаври, де була лікарня. Мене, шестирічного, мама брала з собою на випадок облави, коли «арбайтскарте» чи «аусвайс» можна було підкріпити наявним свідоцтво дитини — з малими до Німеччини зазвичай не забирали. З нами ходила тоді Віра Іванівна, мамина співробітниця, теж друкарка. Іван Васильович говорив з нами з вікна другого поверху, неподалік брами на узвозі, що веде до Нижньої лаври. Було тепле сонячне надвечір'я. Запам'яталось.

Вже тепер з батьківського листування часів війни, якого доторкнувся через багато років після того, як мама останньою одійшла у вічність, дізнався про подробиці, які допомогли з'єднати в один, хоч і переривчастий ланцюжок події далекого минулого.

Після того як Міська управа припинила існування, мама пішла працювати вихователькою молодшої групи дитячого будинку №1, що містився на вулиці Керосинній, 4. Там вона працювала і після визволення — до січня 1945 р. Батько, старший лейтенант, пройшовши з боями від Стрия до Волги, вже нестройовий, служив тоді в Наркоматі оборони СРСР у Москві. Після визволення Києва він знайшов нас і почалося листування. 11 січня 1944 р. мама писала до нашого батька про життя в окупації:

«З моїх найближчих друзів була Віра Іванівна, з нею ми могли говорити про все цілком вільно, завжди в нас у кімнаті збиралася компанія з «своїх» і ми «вирішували» політичні питання, багато хто слухав радянське радіо, багато хто знав докладні відомості про фронт, ніж писалося в газетах. Усі наші розмови відбувалися пошепки, бо ми боялися, щоб нас не підслухали... З чоловічого товариства першим з моїх друзів був мій безпосередній начальник Іван Васильович. Він дуже багато зробив для мене і Георгія⁴³. Він — доцент КПП, людина солідна, в нього гарна родина — дружина і дочка 19 років, брат його в Москві — заст[упник] наркома Управління в справах мистецтв. Він всіляко намагався допомогти нам, знаючи, як ми з Георгієм працювали. Завжди захоплювався моєю енергією та, особливо, поведінкою, бо людина він дуже патріархальна. Тепер він щиро радіє, що я щаслива, бо я часто розповідала про тебе і наші взаємини».

А 24 жовтня 1944 р., дізнавшись про засудження Івана Васильовича, мама писала нашому батькові:

«У неділю ввечері пішла до Ган[ни] Ів[анівни] на Печерськ... Йшла повільно, настрої був сумний..., візит передбачався неприємний, але піти треба, бо я цим людям дуже зобов'язана. Підіймалась сходами з тяжким серцем, але все ж сподівалась

⁴³ Малаков Георгій Васильович (1928—1979), заслужений художник України, старший брат автора цих рядків.

почути не таке вже неприємне. Ів[ан] Вас[ильович] поїхав і надовго... Потім зайшла до Віри Ів[анівни], поговорила, вона бачила його перед від'їздом, і я від душі вдячна йому, що він зустрівся саме з В[ірою] Ів[анівною], а не зі мною. Це доводить благородство цієї людини. Додому повернулася в поганому настрої...»

Одержавши цей лист — незрозумілий для військової цензури, наш батько, маючи як всі досвід прозорих висловлювань 1937 р., звичайно, збагнув, що значить: «поїхав та надовго».

Лише через десятки років став зрозумілим повний зміст маминих слів: адже «зустріч» Іван Васильович мав з Вірою Іванівною — незаміжньою, а нашу маму — з чоловіком-офіцером у Червоній армії та двома дітьми — не назвав...

Іван Васильович Солодовник помер у місцях позбавлення волі 18 квітня 1945 р., не відпрацювавши призначених йому п'ятнадцяти років каторжних робіт.

Вічна йому пам'ять!

ЗМІСТ

Лариса Добрийвечір. Музей історії міста Києва та його філії у 2007 році.....	3
---	---

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Лариса Федорова. Церковно-історичне музеєзнавство в Києві (кінець XIX — початок XX ст.).....	6
Оксана Борисюк. Інвентаризація поховань історичного Лук'янівського некрополя. Напрацювання та проблеми.....	31
Віра Павлова. Музейна педагогіка: з досвіду роботи у ЩДС «Кияночка».....	36
Михайло Грузов. Прихильників книги єднає кіт Бегемот (про діяльність клубу «Субота у Бегемота» при Літературно-меморіальному музеї М. Булгакова).....	57

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Тетяна Старостенко. Мідне церковне лиття: нові надходження до фондів музею.....	62
Емма Корюковець. Колекція значків спортивного клубу «Динамо» у фондах музею.....	74
Ірина Громовенко. Київський літературно-меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка. Спроба відтворення умов існування в окупованому Києві (19.09.1941–6.11.1943) у зв'язку з поверненням Шевченкових раритетів в Україну в березні 2007 р.....	77

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Сергій Білоконь. Рукопис історії Києво-либідської Свято-Троїцької церкви.....	89
Ольга Друг. До історії приватної чоловічої гімназії В. П. Науменка.....	100
Світлана Панькова. Адреси Київської редакції, контори та книгарні «Літературно-наукового вісника» в Києві.....	118
Ольга Мельник. Видавниче товариство «Дзвін»: між Києвом та Віднем.....	137
Олена Мокроусова. До проблем атрибуції архітектурних об'єктів Києва: нові знахідки.....	160

Вікторія Величко. Київське художнє училище в 1917 — на початку 1918 р. та створення української академії мистецтв (до історії конфлікту).....	175
Анатолій Ізотов. Відомі та невідомі топоніми й гідроніми на мапі Голосіївського району Києва.....	187
Ірина Преловська. До 80-річчя II Всеукраїнського православного собору УАПЦ 1927 р.....	196
Євген Гороховський. Каменка в творческом наследии Александра Пушкина.....	201
Марія Кадомська. Пам'ять серця (Тарасівська, № 20).....	212
Людмила Успенська. Григорій Світлицький. З вірою в серці. До 135-річчя від дня народження.....	219
Любов Стеннік. Церква Святої Катерини на Лук'янівському цивільному кладовищі.....	224
Анатолій Збанацький. Анатомія злочину. Таємний спецоб'єкт НКВС № 23 у Биківнянському лісі.....	234
Олександр Кучерук. Микола Первач: «... І ви почуєте ще знову поетову пророчу мову» (Епізод з часів німецької окупації Києва у час Другої світової війни).....	250
Лев Дроб'язко. Повернення до топографії зони Бабиного Яру..	262
Тетяна Євстаф'єва. Куренівська трагедія 13 березня 1961 р.....	267

ВИДАТНІ КИЯНИ

Микола Кучеренко. Грушевські у Боярці.....	283
Віталій Ковалинський. Київські аптекарі Марцинчики.....	292
Сергій Мамаєв. Князь фон дер Остен-Сакен и некоторые аспекты российского правового сознания. К содержанию одного экспоната.....	306
Інна Старовойтенко. Павло Сабалдир і щоденна українська газета «Рада».....	310
Яніна Пучкова. Маленька вулиця в ім'я великого вченого.....	318
Світлана Ноженко. «...Башни, тревоги и оружие» доктора М. Булгакова.....	323
Анатолій Кончаковський. Библиотека Троядия Ричардовича Крыжановского.....	
Дмитро Малаков. Доля доцента КПІ Івана Солодовника.....	345

Наукове видання

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції

випуск 7

Редактор З. П. Каменецька

Коректор І. М. Барвінок

Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

Здано на складання 10.11.2007. Підписано до друку 03.12.2007.

Формат 84x108¹/₃₂. Папір офсетний. Гарнітура Mysl.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,5. Обл.-вид. арк. 15.

Тираж 100 пр.

Видавництво «Кий»

04136, вул. Гречка, 13, к. 216

